

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

HEFAD

EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ISSN: 2687-6175

Ankara Hacı Bayram Veli University

The Journal of Faculty of Letters

Cilt 2 / Sayı 6 / 2022 Bahar

Volume 2 / Number 6 / 2022 Spring

• **Sahibi**
Owner

AHBV Üniversitesi adına / In the name of AHBV University
Prof. Dr. Yusuf TEKİN

• **Editör**
Editor

Prof. Dr. Nurşen ÖZKUL FINDIK

• **Editör Yardımcıları**
Editorial Assistants

Doç. Dr. Atakan AKÇAY
Doç. Dr. Bilal KOÇ
Dr. Öğr. Üyesi Dinçer APAYDIN
Dr. Öğr. Üyesi Tuna YILDIZ
Arş. Gör. Kadirhan ÖZDEMİR

• **İngilizce Editörü**
English Manuscripts Editor

Doç. Dr. Üyesi Yavuz ÇELİK

• **Düzenleme**
Technical Editors

Arş. Gör. Dr. İbrahim YILMAZ
Arş. Gör. Zeynep ASLAN

• **Haberleşme**
Communication

ahbvedebiyatdergisi@hbv.edu.tr

• **Yayın Kurulu Üyeleri**
Editorial Board

Prof. Dr. Ahmed SKOUNTI
(Institut National des Sciences de l'Archéologie et du Patrimoine, Fas Krallığı)

Prof. Dr. Erdal AKSOY
(AHBV Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Gaybulla BABAYAROV
(Özbekistan Bilimler Akademisi, Özbekistan)

Prof. Dr. Halit ÇAL
(AHBV Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Imre BASKI
(Eötvös Loránd Üniversitesi, Macaristan)

Prof. Dr. Jarkin SULEİMENOVA
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi, Kazakistan)

Prof. Dr. Klara KUZMOVA
(Trnava Üniversitesi, Slovakya)

Prof. Dr. Orhan KURTOĞLU
(AHBV Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE
(T.C. Paris Büyükelçiliği Eğitim Müşavirliği)

Doç. Dr. Benjamin S. ARBUCKLE
(North Carolina Üniversitesi, ABD)

Doç. Dr. Kemal ŞAMLIOĞLU
(AHBV Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Júlia BARTHA
(Szolnok Millî Müzesi, Macaristan)

• **Alan Editörleri**
Field Editors

Prof. Dr. Aslı Özlem TARAKÇIOĞLU
(Mütercim Tercümanlık Alan Editörü)

Prof. Dr. Ayla KAŞOĞLU
(Slav Dilleri ve Edebiyatları Alan Editörü)

Prof. Dr. Ayşe Fatma EROL
(Arkeoloji Alan Editörü)

Prof. Dr. Hasan ŞENER
(Türk Dili ve Edebiyatı Alan Editörü)

Prof. Dr. Esmâ REYHAN
(Tarih Alan Editörü)

Prof. Dr. Fatih KİRİŞÇIOĞLU
(Çağdaş Türk Lehçeleri Alan Editörü)

Prof. Dr. Giray Fidan
(Doğu Dilleri Alan Editörü)

Prof. Dr. Hatice DEMİRBAŞ
(Psikoloji Alan Editörü)

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ
(Türk Halk Bilimi Alan Editörü)

Prof. Dr. Nurşen ÖZKUL FINDIK
(Sanat Tarihi Alan Editörü)

Prof. Dr. Nurten GÖKALP
(Felsefe Alan Editörü)

Prof. Dr. Okşan BAŞOĞLU
(Antropoloji Alan Editörü)

Prof. Dr. Selma ELYILDIRIM
(Batı Dilleri Alan Editörü)

Prof. Dr. Serdar SAĞLAM
(Sosyoloji Alan Editörü)

 ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

AHBV Üniversitesi, Emniyet Mah. Abant 1. Cad. Toki Blokları No: 10/2D 9. Kat Yenimahalle/ANKARA

0312 546 06 00/01

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (HEFAD), uluslararası, bilimsel ve hakemli bir dergidir. Yılda iki sayı (Haziran / Aralık) yayımlanır. HEFAD, ASOS INDEX, SCIENTIFIC INDEXING SERVICES (SIS), ADVANCED SCIENCE INDEX ve TÜRK EĞİTİM İNDEKSİ tarafından taranmaktadır.

Yayın Tarihi: 30 Haziran 2022

• **Danışma Kurulu Üyeleri**
Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah SAYDAM
(Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Âbide DOĞAN
(Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK
(İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali DUymAZ
(Balıkesir Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali TİLBE
(Namık Kemal Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali UTKU
(Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Bayram ÇETİN
(Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Cevdet KILIÇ
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Emine DEMİREL BOGENÇ
(Yıldız Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Erhan ÖZTEPE
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Ertuğrul İŞLER
(Pamukkale Üniversitesi)

Prof. Dr. Füsün ATASAVEN
(Yıldız Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Haldun ÖZKAN
(Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin KANDEMİR
(Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN
(Kocaeli Üniversitesi)

Prof. Dr. İsmail COŞKUN
(İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. İsmail GÖRKEM
(Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Metin EKİCİ
(Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Mihaly HOPPAL
(Tartu Üniversitesi, Macaristan)

Prof. Dr. Muharrem KASIMLI
(Azerbaycan Devlet Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ÖNER
(Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Müslüm AKDEMİR
(Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Naile HACIZADE
(Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Necmi KARUL
(İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Nedim KULA
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Nergis BIRAY
(Pamukkale Üniversitesi)

Prof. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN
(Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN
(Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Ruhi ERSOY
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Serkan ŞEN
(Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Vasif ŞAHOĞLU
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Yusuf ADIGÜZEL
(İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
(Ege Üniversitesi)

Doç. Dr. Âdem POLAT
(AHBV Üniversitesi)

Doç. Dr. İbrahim SARITAŞ
(AHBV Üniversitesi)

Dr. Fatimah Binti ALİ
(Pahang Üniversitesi, Malezya)

Dr. François SCHMITT
(Matej Bel Üniversitesi, Slovakya)

Dr. Noor Raha Mohd RADZUAN
(Pahang Üniversitesi, Malezya)

• **Bu Sayının Hakemleri**
Referees

Doç. Dr. Atakan AKÇAY
(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU
(Ankara Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Fahri ATASOY
(Kırıkkale Üniversitesi)

Prof. Dr. Gülnisa AYNAKUL
(Siirt Üniversitesi)

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASHUN
(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA
(Ege Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Önder İPEK
(Hitit Üniversitesi)

Doç. Dr. Recep Batu GÜNÖR
(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN
(Aksaray Üniversitesi)

Prof. Dr. Serdar SAĞLAM
(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Suat Soner ERENÖZLÜ
(Süleyman Demirel Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Şükrü ÜNAR
(Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)

Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU
(Mersin Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Yazılar, yazarların adlarına göre alfabetik sıralanmıştır.

		Sayfa / Page
Nurşen ÖZKUL FİNDİK	EDİTÖRDEN EDITORIAL	vii ix
Araştırma Makaleleri	Research Articles	
Ali ARI	Roma'nın Küçük Asya Üzerindeki Hegemonyasında Magnesia Savaşı'nın Önemi <i>THE IMPORTANCE OF THE BATTLE OF MAGNE- SIA IN ROME'S HEGEMONIA OVER MINOR ASIA</i>	91-97
Dilara ANTEPLİOĞLU	1916 Türkistan İsyanı Bağlamında Çarlık Rusyası'nın Baskı ve Cezalandırma Politikası <i>THE PRESSURE AND PUNISHMENT POLICY OF TSARIST RUSSIA IN THE CONTEXT OF THE 1916 TURKESTAN REBELLION</i>	99-110
Ferhat ARIK ve Işıl Avşar ARIK	Covid-19 Salgınının Psikososyal Görünümleri: Bir Gömülü Teori Denemesi <i>PSYCHOSOCIAL OUTLOOKS OF THE COVID-19 PANDEMIC: A GROUNDED THEORY APPROACH</i>	111-127
Mehmet Eren GEDİKLİ	Kant'ta Saf Doğa Biliminin İmkânı ve İlkeleri <i>POSSIBILITY AND PRINCIPLES OF PURE NATU- RAL SCIENCE IN KANT</i>	129-140
Nurefşan ÇETİNTAŞ	Sebepleri Işığında 1898 Andican Olayı İsyan mı Bağımsızlık Hareketi mi? <i>THE ANDIJAN CASE OF 1898 IN THE LIGHT OF ITS CAUSES; A REVOLT OR AN INDEPENDENCE MOVEMENT?</i>	141-151
Sebahat BOZCA	Paşkuwatti Ritüeli (CTH 406) <i>THE PAŞKUWATTİ RITUAL (CTH 406)</i>	153-159
Tuğba ERSOY	Bir Hitit Kenti Tarhuntaşşa <i>A HITTITE CITY; TARHUNTAŞŞA</i>	161-169
Çeviri	Translation	
Gyula MORAVCSIK (Çev. Şeyma GEZER)	Onogurların Tarihi Üzerine	171-193
Yayın Tanıtımı	Book Reviews	
Gökçen BİLGİN AKSOY	Atropatena – Adorbaygan Adlı Devletin Doğuşu	195-196
Biyografi	Biography	
Bilal KOÇ	Prof. Dr. Şennur Şenel'in Hayatı ve İlmî Faaliyetleri (1969-2022)	197-202
Taner LÜLEÇİ	Zor Bir Veda Yazısı	203-204

*HEFAD'ın bu sayısı
Merhum Prof. Dr. Şennur Şenel'in
anısına ithaf edilmiştir.*

EDİTÖRDEN

Değerli okurlarımız,

AHBVÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi'nin (HEFAD), Bahar 2022/6. sayısı ile karşınızdayız. Ülkemiz ve dünyamız insanlık tarihini birçok alanda etkileyen büyük bir salgın hastalığı geride bırakmıştır. Bu süreç, ilmî çalışmalarını da belli ölçülerde etkilemiştir. Tüm olumsuzluklara rağmen dergimiz her geçen gün artan bir ilgiyle yayın hayatına devam etmektedir. Geçtiğimiz zaman diliminde bazı ulusal ve uluslararası veri tabanlarının ve indekslerin dergimizi dizinlemelerinin sevincini yaşadık. Online yayınlanan bir dergi olarak hem daha görünür olmayı hem de akademik atanma kriterleri açısından da kabul edilebilir bir dergi olmayı başardık. Dergi kurullarında yaptığımız güncellemeler dışında, bu sayıdan itibaren tüm makalelerimize Ulakbim Dergipark üzerinden DOI numarası tanımlaması yapmaya başladık. Dergimizde yayınlanan makalelerin tüm künyelerini yeni tasarladığımız ilk kapak sayfasında sunarken, dergimizin ana kapak jeneriğinde de güncellemeler yaptık. Önümüzdeki zaman dilimi ise yeni uluslararası alan indekslerine başvurmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Yeni bir dergi olmamıza rağmen kısa vadede önemli aşamalar kat etmemiz önemli bir başarı olsa da dergimizi daha üst kategorilere, sizlerin desteği ile taşıyacağımıza dair inancım tamdır.

Dergimizin bu sayısını, 13 Haziran 2022 tarihinde hayatını kaybeden Fakültemiz Tarih Bölümü öğretim üyelerinden sayın Prof. Dr. Şennur Şenel'e ithaf ediyoruz. Lisans eğitimine başladığı 1987 yılından vefatına kadar 35 yıl aramızda bulunan Şennur Hoca, çalışkan, ciddi, kararlı, sabırlı, mücadeleci, özverili, nezaketli ve daha sayamayacağım pek çok iyi özelliklere sahip birisiydi. Son yıllarda mücadele ettiği hastalığın pençesinden kurtulamadı. Fakülte olarak 14 Haziran 2022'de Kayseri'de düzenlenen cenaze törenine katıldık. 20 Haziran 2022'de ise Fakülte yönetimi, Tarih Bölümü ve birçok arkadaşının katıldığı küçük bir anma toplantısı düzenlendi. Şennur Hoca'nın hatırasını yaşatmak için öğrencilerinden Doç. Dr. Bilal KOÇ, bu sayımıza "Prof. Dr. Şennur Şenel'in Hayatı ve İlmî Faaliyetleri 1969-2022" başlığı altında hocamızın özgeçmişini ve ilmî faaliyetlerini kapsayan bir yazı hazırladı. Şennur hocamıza Allah'tan rahmet dilerken, yakınlarına ve sevenlerine de başsağlığı diliyoruz. Hocamızın hatırası bizlerde ve fakültemizde sonsuza kadar yaşayacaktır.

Dergimizin bu sayısı Tarih, Felsefe ve Psikoloji alanlarında hazırlanmış yedi araştırma makalesi ve iki kitap tanıtımı ile bir çeviri yazısından oluşmaktadır. Roma'nın Küçük Asya Üzerindeki Hegemonyasında Magnesia Savaşı'nın Önemi, Kant'ta Saf Doğa Biliminin İmkânı ve İlkeleri, Covid-19 Salgınının Psikososyal Görünümleri: Bir Gömülü Teori Denemesi, Sebepleri Işığında 1898 Andıcan Olayı İsyan mı Bağımsızlık Hareketi mi?, 1916 Türkistan İsyanı Bağlamında Çarlık Rusyası'nın Baskı ve Cezalandırma Politikası, Bir Hitit Kenti Tarhuntaş, Paskuwatti Ritüeli başlıklı makaleler dergimizin araştırma yazılarıdır. Söz konusu yazıları kaleme alan yazarlarımız Ali Arı, Mehmet Eren Gedikli, Ferhat Arık-Işıl Avşar Arık, Nurefşan Çetintaş, Dilara Antepioğlu, Tuğba Ersoy ve Sebahat Bozca'ya çalışmalarında başarılar dilerim.

Araştırma makalelerinin yanı sıra genç arkadaşlarımızın ilk yazı denemeleri olan yayın tanıtımlarına da yer verilmiştir. Bu doğrultuda Gökçen Bilgin Aksoy'un hazırladığı *Atropatena Adorbaygan Adlı Devletin Doğuşu* ve Feyza Nur Reyhan Ayverdi'nin hazırladığı *Ferid Edgü'nün Hakkârî'de Bir Mevsim Romanında Mekân İncelemesi* başlıklı yayın tanıtımları ise dergimizin bu sayısında yer alan diğer yazılar olmuştur. Gyula Moravcsik'in *Onogurların Tarihi Üzerine* adlı makalesini Türkçeye çeviren Şeyma Gezer'in yazısı ise önemli bir çalışma olarak dergimizde yer almaktadır.

Dergimizin ilk beş sayısına editörlük yapan Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE 'ye değerli katkıları ve emekleri için özel olarak teşekkür etmek isterim. Son olarak dergimize başta yazılarıyla katkı sağlayan yazarlarımız olmak üzere yayın kurulu heyetimize, kıymetli zamanlarını ayırarak yazıları inceleyen hakemlerimize, büyük bir sorumluluk ve özveri ile derginin özellikle bu sayıda uluslararası bir nitelik kazanmasını sağlayan yardımcı editörlerimize ve düzelti ekibinde görev alan hocalarımıza teşekkür ederim.

Güz 2022/7. sayımızda sağlıklı, mutlu ve huzurlu günlerde görüşmek dileğiyle sizi yazılarımızla baş başa bırakalım.

Prof. Dr. Nurşen ÖZKUL FINDIK

Editör

EDITORIAL

Dear Readers,

This is the Spring 2022/6 issue of *AHBVÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi* (HEFAD). It is to the great relief of our country and World that we have left behind a very big pandemic disease having profoundly affected the history of mankind. This process has unavoidably affected the scientific studies to a certain extent, as well. It is, however, to our relief and pleasure that our journal continues its life with an increasing interest and appreciation from its dear readers in spite of all such negative conditions. We have recently enjoyed the pride of being indexed by some national and international databases and indices. As an online journal, we have managed to become both more visible and accessible to our readers and acceptable for academic promotion criteria. Beside the new updates in our journal's boards, we have started, from this issue on, to give a DOI (Digital Object Identifier) number to all the articles in the journal via Ulakbim Dergipark. Not only do we present on the newly-designed first cover page the information of all the articles in the journal from now on but we also offer new updates in the cover generic of the journal. The process from now on makes it inevitable for us to apply to new international indices. Though a young journal, we have accomplished important feats in a short time, which boosts my belief and hope that the brilliant story of this journal up to the present will push it to the upper categories of course with your support behind us.

We attribute this issue of our journal to Prof.Dr. Şennur Şenel, a professor of the Department of History at our Faculty who ceased to live on July 13, 2022. Şennur Hoca, who spent her 35 years with us from 1987 as the onset of her graduate education at this faculty to her death, proved to be a hardworking, serious, determined, patient, challenging, self-sacrificing and kind colleague of ours with many more praiseworthy qualities and virtues not mentioned here. She, unfortunately, lost the fight against the disease with which she had been struggling in recent years. We, the Faculty members, joined her funeral in Kayseri on July 14, 2022. The Faculty board organized a modest commemoration of her, attended by her many friends and colleagues at the Department of History on July 20, 2022. In an attempt to cherish the memory of Şennur Hoca, Associate Prof.Dr. Bilal Koç, one of her students, prepared a writing including her curriculum vitae and scientific activities, entitled "Prof. Dr. Şennur Şenel's Life and Academic Activities, 1969-2022". It is our wholehearted and genuine prayer that Allah may show His mercy to Şennur Hoca on one hand, and we give her relatives and lovers our dear condolence on the other. The memory of our dear teacher will survive in us and our Faculty forever.

This issue of our journal consists of seven research articles, two book reviews and a translated writing in the fields of History, Philosophy and Psychology. The articles entitled "The importance of the Battle of Magnesia in Rome's hegemonia over Minor Asia", "Possibility and principles of pure natural science in Kant", "Psychosocial outlooks of the Covid-19 pandemic: A grounded theory approach", "The Andijan case of 1898 in the light of its causes; A revolt or an independence movement?", "Pressure and punishment policy of Tzarist Russia in the context of Turkestan rebellion of 1916", "A Hittite city: Tarhuntašša" and "The ritual of Paškuvatti" are the research articles of this issue of our journal. These articles are written by Ali Arı, Mehmet Eren Gedikli, Ferhat Arık-Işıl Avşar Arık, Nurefşan Çetintaş, Dilara Anteplioğlu, Tuğba Ersoy ve Sebahat Bozca, respectively. I kindly thank each of them for their valuable contribution to our journals and to the academic world.

Besides the research articles, the journal gives place to the book reviews, being our young colleagues' first attempts at writing. In this context, Gökçen Bilgin Aksoy's book review of *The Rise of a State Named as Atropatena Adorbaygan* and Feyza Nur Reyhan Ayverdi's book review of *Analysis of Place in Ferid Edgü's Novel "A Season" in Hakkâri* are also included in this journal. The translation of Gyula Moravcsik's article entitled "On the history of Onogurs" by Şeyma Gezer takes place in our journal as an important piece of writing.

My final and special thanks are assigned to Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE, who was the editor of the first five issues of our journal, for her valuable contributions and support for the issues. Also, I deliver my wholehearted thanks to our authors who have contributed their studies to our journal, to our editorial board, to our referees who have examined the articles by devoting their valuable time, to our vice editors who have made it possible with their ardent efforts for our journal to gain an international quality from this issue on, and to the teachers in the proofreading team.

We wish you a good and useful time of reading our articles and writings in this issue in the sincere hope of meeting you with our Fall 2022/7 issue on healthy, happy and peaceful days.

Prof. Dr. Nurşen ÖZKUL FINDIK

Editor

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Ali ARI

Ankara Hacı Bayram Veli Üni.
Lisansüstü Eğitim Enst.
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Yüksek Lisans Öğrencisi

aliismailari@gmail.com

0000-0003-4504-9249

10.56387/ahbvedebiyat.1000002

Gönderim Tarihi: 23.09.2021

Kabul Tarihi: 16.03.2022

Alıntı: ARI, A. (2022). "Roma'nın Küçük Asya Üzerindeki Hegemonyasında Magnesia Savaşı'nın Önemi". *AHBVÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, (6), 91-97.

ROMA'NIN KÜÇÜK ASYA ÜZERİNDEKİ HEGEMONYASINDA MAGNESİA SAVAŞI'NIN ÖNEMİ

ÖZ: Roma'nın Seleukos Krallığı ile yapmış olduğu Magnesia Savaşı Küçük Asya'nın siyasi-politik durumunun değişimi açısından oldukça önemlidir. Savaş öncesi Küçük Asya ile çok da ilgili gözükmeyen Roma, Seleukosların Avrupa'ya yaklaşmasıyla Küçük Asya üzerine düşünmeye başlamıştır. Seleukos gibi güçlü bir krallığın, Roma'nın bir süredir savaş içinde olduğu ve Küçük Asya ile arasında tampon bölge görevinde olan Makedonya ile birlikteliği de Roma açısından önemli bir sorundur. Magnesia Savaşı öncesindeki Roma ile savaş sonrasındaki Roma arasında önemli bir fark vardır. Savaş sonucunda doğuya doğru genişleme politikası edinmeye başlamış ve bunu zamana yayarak stratejik olarak geliştirmiştir. Seleukosların yokluğu ve savaş sonrasında Küçük Asya'daki krallıkların kendisine bağımlı olması Roma'nın Küçük Asya üzerindeki hegemonyasını yaratmasına olanak vermiştir. Seleukosların yenilmesiyle Toros sınırlarına çekilmesi ve Roma'nın onları ortadan kaldırmaması Roma'nın doğu ile kendi toprakları arasında bir tampon bölge oluşturarak Asya'da kalıcılığını sağlamasına dair önemli bir adımdır. Magnesia Savaşı sonrasında zaman içinde Roma "Divide et impera" yani böl ve yönet ilkesiyle hareket ederek doğrudan yönetme anlayışına geçerek tüm sorumlulukları üstüne almış ve gücünü açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Roma, Seleukos, Magnesia, Küçük Asya, Anadolu, Asya Eyaleti.

THE IMPORTANCE OF THE BATTLE OF MAGNESIA IN ROME'S HEGEMONIA OVER MINOR ASIA

ABSTRACT: Battle of Magnesia between Rome and the Seleucid Kingdom is very important in terms of changing the political situation of Asia Minor. Rome, which did not seem very interested in Asia Minor before the war, started to focus its thoughts on Asia Minor as the Seleucids got closer to Europe. The union of a powerful kingdom like Seleukos with Macedonia, where Rome had been at war for a while and which was the buffer zone between Asia Minor and Rome, was also an important problem for Rome. There is an important difference between Rome before the Battle of Magnesia and Rome after the war. As a result of the war, it started to adopt a policy of expansion towards the east and developed it strategically by spreading it over time. The absence of the Seleucids and the dependency of the kingdoms in Asia Minor after the war allowed Rome to create its hegemony over Asia Minor. The withdrawal of the Seleucids to the Taurus borders following their defeat by Rome and the fact that Rome did not eliminate them proved to be an important step for Rome to ensure its permanence in Asia by creating a buffer zone between the east and its own lands. After the Battle of Magnesia, over time, Rome adopted the understanding of direct rule by acting with the principle of "Divide et impera", that is, divide and rule, and took all responsibilities and imposed its power in all clear terms..

Keywords: Rome, Seleucid, Magnesia, Asia Minor, Anatolia, Provincia Asia.

Giriş

Bu çalışmada Roma'nın Küçük Asya üzerinde kurmuş olduğu hegemonyada çok önemli bir rol oynayan Seleukos İmparatorluğu ile M.Ö. 190 yılında yapılan Magnesia Savaşı'nın önemi ele alınacaktır. Savaş ve yarattığı etki birincil kaynak olarak dönemin antik yazarları üzerinden incelenirken sonrasında Roma açısından önemini daha iyi açıklayabilmek için çağdaş çalışmalar da kullanılacaktır.

Çalışmada ele alacağımız coğrafi bölge olan Küçük Asya aynı zamanda Anadolu olarak da ifade edilmektedir. Fakat günümüzdeki kullanımından kaynaklı Anadolu ismi Türkiye'nin Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini de kapsadığından Küçük Asya tanımı daha geçerli durumdadır. Aynı zamanda Roma'nın sonraki süreçte bir eyalet olarak kullanarak ismine Asya (Asia) demesi Küçük Asya tanımını kullanmamızda önemli bir etkidir.

Roma uzunca bir süre Küçük Asya üzerine yoğunlaşmamış ve yaşanan olaylardan uzak durmuştur. Özellikle Birinci Makedonya Savaşı burada etkili bir unsurdur. Makedonya Krallığı Roma'nın karşısında güçlü bir rakiptir. Aynı zamanda Küçük Asya ile Roma arasında tampon bir bölge oluşturmaktadır. Makedonya'ya karşı kazanılan zafer sonucunda M.Ö. 205 yılında yapılan Phonike Antlaşması ile Roma hem güçlü bir rakibi bastırmış hem de Küçük Asya'ya giden yolun önünü açmıştır.

Suriye'den Küçük Asya'ya doğru ilerleyen Seleukos Krallığı ise Roma'nın karşısına yeni ve güçlü bir rakip olarak çıkmıştır. Kendi topraklarını korumak adına Roma'yı Küçük Asya'ya çeken küçük krallıklar vasıtasıyla Roma ve Seleukos Krallığı Küçük Asya üzerinde etkin olmak için önemli bir mücadeleye girmişlerdir.

Yukarıda kısaca değindiğimiz üzere çalışmada üç ana bölüm üzerinden Roma ve Seleukos Krallığı arasındaki savaş bağlamında Küçük Asya'nın yeniden yapılanan siyasi-politik durumu diyalektik olarak ele alınarak Roma'nın zaman içerisinde Küçük Asya üzerindeki hegemonyası irdelenecektir.

1. Magnesia Savaşı Öncesi Küçük Asya'da Siyasi Durum ve Roma'nın Buna Yaklaşımı

Roma, Seleukos Krallığı ile karşı karşıya gelene kadar Küçük Asya'ya mesafeli yaklaşarak Küçük Asya üzerine herhangi bir politika yürütmemiştir. Küçük Asya ile doğrudan siyasi ilişkisi 205 yılında Makedonya Kralı V. Philippos ile imzalanan Phonike Antlaşması sonucunda olmuştur. Bu antlaşma Roma'nın Küçük Asya ile bağ kurmasında önemli bir gelişmeyi ortaya çıkarmıştır. Pergamon Kralı 1. Attalos ve İllium şehri Roma'nın müttefiki olarak antlaşmaya imza atmışlardır (Kaya, 1996: 211). Böylece Roma Makedonya'nın doğusunda, Küçük Asya'da yer alan iki müttefik sahibi olmuştur.

Küçük Asya'da yer alan bu iki müttefikten özellikle Pergamon oldukça önemlidir, çünkü hem bölgesindeki krallıklara göre güçlü bir devlettir hem de Küçük Asya'da rahat hareket etmek istemektedir (Deniz-Yıldız, 2020: 308). Roma'nın Küçük Asya üzerine herhangi bir düşüncesi olmaması ve Makedonya'nın yenilgisi Pergamon'a bu şansı verse de doğudan gelen önemli bir düşman vardır.

Seleukos Kralı olan III. Antiokhos, Mezopotamya'da kaybettiği toprakları tekrar kazandıktan sonra Küçük Asya'nın yönetimine getirdiği Zeuksis ile birlikte M.Ö. 203 yılında batıya doğru bir takım askeri hareketlere başlamıştır. Fakat Ptolemaioslar ile savaşıması gerektiğinden III. Antiokhos M.Ö. 201 yılında Suriye'ye geri dönmüştür. III. Antiokhos'un zaferinden sonra Justinus (1853), Roma'nın III. Antiokhos'a elçiler göndererek Mısır merkezli olan Ptolemaioslara karşı gerçekleştirdiği siyasete son vermesini talep ettiğini belirtmiştir. Roma, Küçük Asya üzerinde herhangi bir politika uygulamasına da gelişmeleri takip ettiği söylenebilir.

Roma, Seleukosları takip ederken yakınında yer alan, savaşta galip gelmesine rağmen karşısında hâlâ güçlü bir yapıda olan Makedonya'yı da gözetim altında tutmaktadır. Antlaşmanın imzalandığı MÖ 205 yılından 200 yılına kadar Makedonya Kralı V. Philippos'un Anadolu'da

yapmış olduğu seferlere karşı herhangi bir tepkisi olmamıştır (Livius, 1976: 72). Fakat M.Ö. 201 yılında I. Attalos'un Roma'ya gönderdiği elçiler Roma'nın dış politikasında Küçük Asya'nın da yer alması gerçeğini ortaya çıkmıştır. I. Attalos'un elçileri Roma'ya Küçük Asya'dan giden ilk elçilerdir (Livius, 1976: 72). Bu elçiler vasıtasıyla Küçük Asya kendi siyasi ve politik durumuna Roma'yı dâhil ederek Roma'yı güçler yarışında kendi yanlarına çekmek istemişlerdir. Pergamon elçileri ile birlikte gelen Rodos elçileri de aynı şekilde Roma'yı yanlarına çekebilmek için orada yer almışlardır (Polybios, 2010: 13). Her iki devletin elçileri de senatoda Makedonya Kralı V. Philippos ile Seleukos Kralı III. Antiokhos arasında gerçekleşmiş olan sözde gizli anlaşmayı ihbar etmişlerdir (Kaya, 1996: 213.). Bu sözde anlaşmaya göre Makedonya ve Seleukos, Mısır krallığını paylaşmayı planlamışlardır. Elçiler tarafından uydurulan bu anlaşma Roma'yı korkutarak Küçük Asya üzerine fiilen bir harekete geçirme stratejisidir.

Rodos ve Pergamon elçilerinden sonra Smyrna ve Lampsakos kentleri de Roma'dan yardım istemiştir (Livius, 1976: 78). III. Antiokhos'un Roma'dan yardım isteyen bu iki kente özgür kalacakları ve herhangi bir baskıya maruz kalmayacakları garantisinin verilmesi kendisine yakıştırılan işgalci pozisyonunu yıkmak ve olası bir savaşı getirecek bahaneleri ortadan kaldırmak olduğu düşünülmektedir (Benek, 2016: 131).

Roma, elçilerin ilettiği sözde anlaşma karşısında hızlı bir şekilde müdahalede bulunmuştur. İlk adım Makedonya'nın gücünü kırmaya yönelik olmuştur. Grek şehir devletlerinde Makedonya kralına karşı düşmanlık oluşturmak ve olası Makedon-Seleukos birleşmesine engel olmak için Makedonya Kralı V. Philippos'a elçi göndermiştir. M.Ö. 200 yılı başında Yunanistan'a ulaşan elçiler V. Philippos'un bir generali ile görüşerek Roma'nın taleplerini krallarına iletmesini istemişlerdir. Roma'nın talebine göre V. Philippos Hellenlerden herhangi biriyle savaşmaktan kaçınacak ve Pergamon Kralı I. Attalos'a verilmesi gereken savaş tazminatını tarafsız bir hakemin kararına bağlayacaktır (Polybios, 2010: 14). Bu talepler doğrultusunda Roma, Pergamon Kralı'na tazminat ödenmesi açısından Küçük Asya'da bir müttefiki olduğunu göstermiş ve Grek şehirlerin özgürlüklerini koruyabileceği izlenimini yaratmıştır.

Roma'nın Makedonya üzerinde yaratmak istediği baskı Makedonya tarafından karşılık bulamamıştır. Elçiler Roma'nın taleplerini iletme için vardıklarında V. Philippos Mısır'a bağlı bir Grek şehri olan Abydos'u kuşatmış durumdadır. Makedonya kralı V. Philippos, Roma'nın taleplerine karşılık Roma'nın Phoenike Antlaşması'na bağlı kalmalarını dile getirerek kuşatmadan vazgeçmemiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Makedonya ile Seleukos arasında sözde anlaşmada da ifade edildiği gibi Mısır'ın aralarında paylaşılması durumuna kanıt olarak görülen bu kuşatma Roma'yı harekete geçirmiştir ve Roma ordusunun Yunanistan'a girmesiyle II. Makedonya Savaşı başlamıştır (Demircioğlu, 1987: 305).

II. Makedonya Savaşı'ndan da galibiyet ile çıkan Roma, Küçük Asya üzerinde ilerleyen Seleukos Krallığı'na karşı Makedonya'nın Küçük Asya ile bağlantısını kesmiştir (Livius, 1976: 120). Roma böylece Seleukos ile Makedonya'nın güçlerini birleştirme olasılığını düşürmüş ve aynı zamanda Küçük Asya'daki şehir devletlerini de tamamen yanına çekmiştir.

Küçük Asya'nın batısına kadar gelen Seleukoslar'a karşı Roma anlaşma yapabilmek için elçiler göndererek görüşmeler başlamıştır. Seleukos da Roma ile savaşmaktan kaçınmak istemiş ve bu görüşmelere dâhil olmuştur. Birincisi M.Ö. 196 yılında Korinthos'ta ikincisi ise Lysimakheia'da yapılan bu görüşmelerde her iki taraf da kendi koşullarını belirtmiştir (Appianos, 1962: 161). Roma'nın isteği Küçük Asya'daki şehir devletlerinin özgür olarak kalmaları ve Seleukos'un Avrupa'ya geçmemeleri üzerinedir (Polybios, 2010: 15).

Seleukos kralının şehir devletlerinin özgürlüklerine dair yaptırımında bulunup bulunmadığına dair bilgimiz yok fakat Küçük Asya'dan Avrupa'ya geçişteki Trakya toprakları Seleukos Krallığı açısından oldukça önemlidir. Çünkü geldiği soy bakımından Trakya'nın atalarından kalma topraklar olduğunu ve bu haktan vazgeçmeyeceğini söylediğini bilmekteyiz (Polybios, 2010: 15). Roma ile Seleukos arasında anlaşmazlığın en büyük sebebi Trakya'dır. Roma, Seleukosların Avrupa'ya geçtikten sonra kendisine daha büyük bir tehdit olacağını ve buna izin

verirse Küçük Asya'daki şehir devletlerinin de desteğini kaybedeceğini bilmektedir. Seleukoslar ise kendilerinde hak olarak gördükleri topraklardan vazgeçmeyeceklerini ve bunun da Roma'yı ilgilendirmediğini hem sözlü hem de fiili olarak göstermiştir.

Ephesos'taki son görüşmeden sonra da sonuç alınmadığından III. Antiokhos M.Ö. 192 yılı sonbaharında, ordusunu Yunanistan'a göndererek savaşı fiilen başlatmıştır (Livius, 1976: 235). Bu süreçte III. Antiokhos'un birlikleri Euboia adasını ve kıyı kenti olan Delion'u işgal etmişlerdir. Daha sonra ordusunu toparlamak ve destek bulmak için Thermopylai'de bekleyişe geçmiştir (Appianos, 1962: 176). Roma ordusu ise bu gelişmeler üzerine Seleukoslara karşı harekete geçmiş ve iki ordu Thermopylai'de karşı karşıya gelmiştir (Freeman, 2003: 667). Bu savaşta Marcus Cato komutasındaki Roma ordusu kazanmıştır (Doğan, 2007: 50).

Bu savaş sonrasında geri çekilen Seleukosları Roma bırakmamış ve Küçük Asya'ya girmiştir. Bu iki büyük güç tekrardan karşı karşıya gelmiştir. M.Ö. 190 yılında Magnesia ovasında Küçük Asya üzerindeki politik ve siyasi durumun dönüm noktasına sebep olacak Magnesia Savaşı böylece gerçekleşmiştir (Livius, 1976: 240).

2. Savaşın Tarafları ve Taraf Olmalarındaki Sebepler

Savaşta iki büyük güç ve bu güçlerin yanında belli çıkarlar doğrultusunda yer alan müttefikler vardır. Roma ve Seleukos'un iki büyük güç olarak yer aldığı savaşta her ikisinin de yukarıda neden bu savaşta yer aldıklarını belirttik.

Seleukos, savaş için hüküm sürdüğü bölgelerden asker toplamaya çalışmıştır. Bu sırada Seleukos Kralı III. Antiokhos, Bithynia kralı I. Prusias'a savaşta ortaklık teklif etmiştir. Livius'a (1976) göre III. Antiokhos bu talebi yazdığı mektup ile ulaştırmıştır. Mektupta krala Romalıların Küçük Asya'ya geldiğini ve buradaki krallıkları yıkacaklarını, sırada kendisinin olduğunu sonra ise sıranın Bithynia kralına geleceğini belirtmiştir. I. Prusias taraf seçmekte tereddüt etmiş fakat Roma'nın ikna çabaları sonucunda *amicus populi Romani* (Roma toplumunun dostu) statüsüyle krallığının korunacağına dair güvence aldıktan sonra savaşta tarafsız kalmayı seçmiştir (Kinacı, 2016: 34).

Roma'nın 205 yılında müttefikleri hâline gelen Rodos ve Pergamon Roma'nın yanında yer almışlardır. Her ikisi de birinci bölümde bahsettiğimiz gibi kendi özgürlükleri açısından Roma'yı yanlarına çekmişler ve savaşta da bu yüzden Roma ile müttefik hâlinededirler. Özellikle Pergamon Küçük Asya'da rahatça büyüebilmek istemektedir. Roma, Küçük Asya üzerinde herhangi bir dâhiliyette bulunmadığı için Pergamon için tehlike yaratacak bir yapıda değildir. Fakat Seleukos Krallığı, Pergamon'un bu düşüncesinin önünde büyük bir engeldir. Pergamon ve Rodos dışında da çok sayıda şehir devleti bu iki devletle aynı düşünceyi paylaştığından dolayı Roma'nın yanında yer almışlardır. Bu şehir devletleri farklı açılardan Roma'ya yardımda bulunmuşlardır. Smyrna, Erythrai Roma ordusuna gemi yardımında bulunurken, Miletos, Halikarnassos, Mindos ve Knidos Roma'ya gemi, yiyecek ve diğer savaş malzemeleri yardımında bulunmuşlardır (Livius, 1976: 360).

Hellenistik Dönem kralları kendi halklarından asker toplama yöntemini sıklıkla kullanmışlardır (Deniz-Yıldız, 2020: 312). Seleukos bunun dışında ücretli askerlerden de yararlanmıştır. Bu yüzden Seleukos ordusu çok uluslu bir yapıdadır. Livius'a (1976) göre Magnesia Savaşı'nda Pisidialı, Pamphyialı ve Lykialı 4.000 kısa kalkanlı asker yer almıştır. Bunların yanında Giritli askerler de III. Antiokhos ordusunda önemli bir yer tutmuştur. Uzun mesafeli yayları ve kısa kalkanlarıyla önemli bir parça olan Giritli askerlerin tarzı Seleukos ordusunun da tarzına yansımıştır (Livius, 1976: 375). Seleukos ordusunun arka kısmında ise Makedonyalıların seçkin atlı grubu olan Agemalar yer almaktadır. Ayrıca Galat kabileleri olan Tektosaglar, Trokmeler ve Tolistogoblar da Seleukos ordusunda yer almışlardır. Seleukos ordusunda yer alan en önemli paralı askerler Galatlardır. Galatlar özellikle zırhlı yapıdadırlar ve Seleukos ordusunun sol kolunda yer almaktadır. Galatlar, uzunca süre paralı asker olarak hayatlarını idame eden bir halktır ve savaşlarda önemli bir gücü temsil etmektedirler. Genellikle çeşitli bölgeleri yağmalamışlar ve Küçük Asya'da yağmacı ve barbar olarak adlandırılmışlardır (Livius, 1976: 374). Galatların savaşta yer almasının iki nedeni vardır. İlki para, ikincisi ise

Roma'nın kazanması durumunda şehir devletlerinin Roma tarafından korunacağı için yağmalama faaliyetlerinde zorlanacak olmalarıdır.

Savaşta Seleukos tarafında yer alan önemli bir güç de Kappadokia Krallığı'dır. Fakat savaş içerisinde nasıl rol oynadıklarına dair bilgimiz yok. Savaş sonrasındaki anlaşmadan yola çıkarak Seleukos'un müttefiki olduğunu biliyoruz. Kappadokia Kralı IV. Ariarathes'e savaş sonrasındaki yaptırımların fazla olmaması savaşta büyük bir rol üstelenmediğini düşündürmektedir. Savaşta yer almasının tek nedeni Seleukosların savaşı kazanması durumunda özgürlüklerini korumak istemeleridir. Çünkü Roma uzak bir bölgededir ve yakınındaki güç Seleukos'tur.

Appianos sayesinde savaş düzeni hakkında detaylı bilgilere sahibiz. Fakat çalışmamızda savaş düzenine dair ayrıntı vermeyeceğiz. Fakat savaş düzeni savaşta Seleukosların kalabalığını ortaya koymaktadır. Çalışmamız için önemli olan ayrıntı savaşın Roma tarafından kazanılmasında müttefiklerinin oynadığı roldür. Savaşın kazanılmasında üç önemli etken vardır. Bunlar, Romalıları en çok zorlayan Galat gücünün çökertilmesi, Hannibal'ın savaş esnasında III. Antiokhos'un yanında bulunmaması ve Pergamon Kralı II. Eumenes'in Seleukos süvarilerini yenmesidir (Üreten, 2005: 202). Sürgün olarak Seleukos Krallığı'nda yaşayan Hannibal Roma'nın karşısında önemli bir figürdür. Yıllarca Roma'nın karşısında yer almış önemli bir komutandır. Bu yüzden Hannibal'ın savaşta yer almaması Roma'nın lehine olmuştur. Fakat Roma'nın müttefiki olan Pergamon kralının savaşta Seleukos süvarilerini yenmesi ve onları saf dışı bırakması savaş sonrasındaki çıkarlarını koruması açısından da oldukça önemlidir.

3.Apameia Antlaşması ve Sonrasında Roma'nın Küçük Asya Üzerindeki Etkisi

Savaş Roma'nın galibiyeti ile sonlanmıştır. Savaştan takriben bir yıl sonra Phrygia bölgesinin Apameia (Dinar) kentinde Barış Antlaşması imzalanmıştır. M.Ö. 188 yılında imzalanan anlaşma hükümleri Küçük Asya'nın yapısı açısından oldukça önemlidir. Bu hükümlere göre, III. Antiokhos, Toroslara kadar bütün Küçük Asya'yı tahliye edecek; fillerini ve 10 tanesi hariç bütün savaş gemilerini Roma'ya teslim edecek; kendisinde kalan gemileri Klikia'da Sarpedon burnunun batısına geçmeyecek; Romalılar tarafından saptanacak olan ve Kartacalı komutan Hannibal'ın da içinde bulunduğu 20 seçkin kişiyi Roma'ya teslim edecek, ayrıca 1500 talanton olarak belirlenen savaş tazminatını da 12 yıl içinde ödeyecektir (Livius, 1976: 428).

Yukarıda belirttiğimiz antlaşma hükümleri Seleukoslar açısından oldukça zorlayıcıdır. Apameia Antlaşması, Seleukosların çöküşünün başlangıcı olarak görülmektedir. Bu antlaşma ciddi bir mali kriz geçiren Seleukos Krallığı'nın kayda değer düzeyde küçülmesiyle sonuçlanmıştır (Bettalli, 2017: 205). Sonucunda Seleukosların Küçük Asya'dan çekilmesine sebep oluren Küçük Asya'da Roma ve müttefikleri için de yeni bir dönem açılmıştır.

Apameia Antlaşması ile Küçük Asya politik açıdan köklü bir değişime uğramıştır. Roma bölgede ciddi bir etki alanına sahip olurken, bölgenin önde gelen Hellenistik krallıklarından Pergamon ise Roma vasıtasıyla güçlenmiştir fakat Pergamon Krallığı Roma'nın nüfuzu altındadır. Roma, Pergamon vasıtasıyla Küçük Asya'nın batı kısmında istediği bir yönetim oluşturabilecek fakat yönetimden kaynaklı hiçbir sorumluluğu da kabul etmeyecek pozisyona gelmiştir (Magie, 2001: 41). Aynı zamanda Pergamon Krallığı Roma'nın verdiği topraklar sayesinde Seleukoslar ve Roma arasında tam anlamıyla tampon bir bölge görevi görmektedir (Üreten, 2005: 204). Pergamon Krallığı'na Roma tarafından verilen topraklar ile oluşan gücüne karşı da önlem almıştır. Roma, Rodos'a da önemli ölçüde toprak vererek Pergamon kralının olası karşı güç oluşturmaya karşı kendisine Rodos'u bölgede yakın güç olarak tutmuştur (Kaya, 1996:229).

Roma ordusu M.Ö. 190 yılından M.Ö. 188 yılına kadar Küçük Asya'da kalmıştır (Livius, 1976: 435). Bu süre içerisinde Roma'nın Küçük Asya'da kalmasına karşı çıkabilecek herhangi bir güç olmaması Roma'nın egemenliğinin benimsenmesini sağlamıştır. Roma savaş ve yağma seferlerinden elde etmiş oldukları ganimetler dışında Küçük Asya'dan hiçbir şey götür-

memişlerdir (Livius, 1976: 436). Roma, bölgeye yerleşmek yerine sonraki yüzyıllarda da uygulayacakları bir politikayı izleyerek belirli ölçüde otonomiyle donatılan yerel kralları kendi krallıklarının yönetimine getirmişlerdir (Polybios, 2010:18).

Seleukosların Magnesia Savaşı, Makedonya'nın ise Pydna Savaşı ile bir tehdit unsuru olmalarından çıkarılması sonucu Pergamon Krallığı'na eskisi kadar ihtiyaç duymayan Roma "Divide et impera" ilkesiyle Küçük Asya'da adımlar atmış ve M.Ö. 2. yüzyılın ortalarından itibaren bu yönetim tarzında değişikliğe gidip doğrudan hükmetme politikasına geçmiştir (Kurt, 2010: 107). Roma'nın bu anlayışını doğuran en önemli etken ise Küçük Asya'da bir birlik oluşmamasıdır. Bu etken ise Roma'nın yönetim stratejisi sayesinde ortaya çıkmıştır. Küçük Asya'daki krallar, aralarındaki sorunları Roma'ya sormadan çözememişler ve böylece Roma Küçük Asya üzerinde hakem görevi görmüştür. Böylece de Roma'nın dışarıda bırakılabileceği bir birliktelik yaratılamamıştır.

Roma, doğudaki topraklarının genişletilmesi politikasına başlamasıyla öncelikle Küçük Asya'daki müttefik kralları desteklemek yerine bölgede Roma idari ve askeri sistemini oluşturmaya çalışmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz birlik oluşmamasından faydalanarak Pergamon Krallığı başta olmak üzere bölgesel krallıkları ele geçirmiş ve M.Ö. 129 yılında Küçük Asya üzerinde bölgedeki ilk Roma eyaleti olan Provincia Asia'yı (Asya Eyaleti) kurmuştur (Yıldırım, 2012: 48). Eyaletin sınırları Küçük Asya'nın orta kısımlarına kadar yayılması ile Armenia, Pontus ve Kommagene krallıklarının sınırlarına dayanmıştır (Mayor, 2009: 119). Bu genişlemeye ek olarak M.Ö. 74 yılında Bithynia Kralı IV. Nicomedes varisi olmadığından ölmeden önce hazırlanmış olduğu vasiyetname ile krallığını Roma'ya bırakmıştır (Sherwin-White, 1977: 67).

M.Ö. 2. yüzyılın başlarında Roma'nın Küçük Asya üzerinde başlayan ve Apameia Antlaşması sonrasında dolaylı olarak Küçük Asya üzerindeki etkisi kurduğu eyalet sistemi ile doğrudan yönetme anlayışına dönüşmüş ve doğuya doğru yayılması ile Küçük Asya üzerindeki hegemonyası hem kalıcı olmaya başlamış hem de topraklarını Küçük Asya'nın doğusuna taşımıştır.

Sonuç

Küçük Asya tarihi açısından bakıldığında Magnesia Savaşı, sonuçları ve etkileri itibariyle sadece Hellenistik dönemde değil Roma İmparatorluğu'nun genişleme döneminde de politik ve sosyo-kültürel yönlerden etkisini hissettirmiş önemli bir olaydır. Bu savaştan sonra Roma artık Küçük Asya'ya kayıtsız kalmamış ve kendilerini Küçük Asya egemenliğine götüren süreç başlamıştır. Seleukos kralı III. Antiokhos, bu savaşla Anadolu'da hüküm sürdüğü toprakların çoğunu kaybetmiş ve kendisine Apameia Antlaşması ile bırakılan topraklara çekilmiştir. Roma hem Seleukos hem de Pergamon Krallığını tampon bölge olarak kullanmış ve böylece yıllar içinde uygulayacağı stratejiyi güven altına almıştır. Küçük Asya'daki krallıklar açısından hakem görevi görmesi Roma'nın kuracağı eyalet sisteminin temelini atmıştır. Böylece geçiş sürecinde zorlanmadan doğrudan yönetme stratejisini uygulayabilmiştir.

Roma'nın Küçük Asya üzerindeki hegemonyasında mihenk taşı niteliğinde olan Magnesia Savaşı Roma'nın olası gücünü ortaya koyarken savaşın sonuçları ise Roma'nın Küçük Asya üzerinde yaratacağı hegemonyaya zemin sağlamıştır. Küçük Asya'daki birliksizlik ve M.Ö. 2. Yüzyılda Makedonya ve Seleukos gibi önemli güçlerin ortadan kaldırılmış olması Küçük Asya'nın Roma hâkimiyetine giden en önemli unsurlar olarak görülmektedir.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FINANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- SHERWIN-WHITE, A. N. (1977). "Roman Involvement in Anatolia, 167-88 B.C.". *JRS*, (67): 62-75.
- BENEK, M. (2016). "III. Antiokhos'un Dış Siyasi Politikası (MÖ 223-190)". *Mavi Atlas*, (6): 127-144.
- BETTALLI, M. (2017). "Hellenistik Krallıklar: Ptolemaios, Seleukos ve Attalos Hanedanları". Editör: Umberto Eco, *Antik Yunan*, Çeviren: Leyla Tonguç Basmacı, 199-207, İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- DENİZ, M. ve YILDIZTURAN, D. (2020). "Magnesia Savaşı ve Sonuçları". *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (23):325-322.
- DEMİRCİOĞLU, Halil. (1987). *Roma Tarihi 1. Cilt 1. Kısım Menşelerden Akdeniz Havzasına Hâkimiyet Kurulmasına Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- DOĞAN, M. U. (2007). "Magnesia ad Sipylum Arkeoloji, Topografya ve Tarihi Coğrafya İncelemesi". İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- FREEMAN, C. (2003). *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*. Çeviren: Suat Kemal Angı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- KAYA, M. (1996). "III. Makedonya Savaşına Kadar Roma'nın Anadolu Politikası". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 11 (1), 211-232.
- KINACI, M. (2016). "Kral I. Prusias'ın Yayılmacı Politikası". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (39): 27-43.
- KURT, M. (2010), "Roma Cumhuriyetinin Anadolu Politikası ve Pergamon (Bergama) Krallığının Rolü". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (23): 97–111.
- MAGIE, D. (2001). *Anadolu'da Romalılar I: Attalos'un Vasiyeti*. Çeviri: Nezh Başıgelen, Ömer Çapar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- MAYOR, A. (2009). *The Poison King: The Life and Legend of Mithradates, Rome's Deadliest Enemy*. Princeton: Princeton University Press.
- ÜRETEN, H. (2005). "Roma Dönemi'ne Kadar Tralleis Tarihi ve Attaloslar İle İlişkileri". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (38): 195-212.
- YILDIRIM, E. (2012). "Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi". *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (7): 45-64.

ANTİK KAYNAKLAR

- APPIANOS (1962). *Roman History II Books VIII-XII*. Çeviren: Horace White, London: The Loeb Classical Library.
- JUSTINUS (1853). *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*. Çeviren: J. S. Watson, Henry G. Bohn, London.
- LIVIUS (1976). *The History of Rome from its Foundation (Rome and The Mediterranean Books XXXI-XLV)*. Çeviren: Henry Bettenson, London: Penguin Books.
- POLYBIOS (2010). *The Complete Histories of Polybios*. Çeviren W. R. Paton, Kansas: Digi-reads Publishing.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Dilara ANTEPLİOĞLU

Ankara Hacı Bayram Veli Üni.
Lisansüstü Eğitim Enst.
Genel Türk Tarihi ABD.
Yüksek Lisans Öğrencisi

dilara.anteplioglu@hbv.edu.tr

0000-0003-0393-8187

10.56387/ahbvedebiyat.1096619

Gönderim Tarihi: 31.03.2022
Kabul Tarihi: 21.05.2022

Alıntı: ANTEPLİOĞLU, D. (2022).
"1916 Türkistan İsyanı
Bağlamında Çarlık Rusya'sının
Baskı ve Cezalandırma Politikası".
AHBVÜ Edebiyat Fakültesi
Dergisi, C.2, (6), 99-110.

1916 TÜRKİSTAN İSYANI BAĞLAMINDA ÇARLIK RUSYASI'NIN BASKI VE CEZALANDIRMA POLİTİKASI

ÖZ: Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı işgali sonrasında, Türkistan'ın farklı bölgelerinde farklı zamanlarda isyan hareketleri yaşanmış ve bu hareketler Rusya tarafından bastırılmıştır. Rus hükümetinin haksız politikasına ve siyasetine karşı çıkan isyanlardan olan 1916 Türkistan İsyanı da tarihî açıdan büyük öneme sahiptir. Bu çalışmada Çarlık Rusya'nın Türkistan halkı üzerinde uyguladığı baskı ve cezalandırma politikası, 1916 Türkistan İsyanının çıkış sebepleri, karakteri ve sonuçları bağlamında ele alınmaya çalışılmıştır. 1916 Türkistan İsyanının belli bir merkezi olmasa da halk, onlara önderlik yapan kişilerle birlikte ayaklanmıştır. Tüm Türkistan halkının fark gözetmeksizin topyekûn şekilde katıldığı, Türkistan'ın sadece belli bir bölgesinde değil hemen her yerinde ortaya çıkan ve Türkistan halkına yapılan sömürge siyasetinin bir sonucu olan isyanın birçok sebebi bulunmakla birlikte, en önemlisi kuşkusuz halkın uğradığı haksızlık ve adaletsizliklerdir. Hem isyanın hâlihazırda devam ettiği sırada hem de sonrasında Türkistan halkı, isyana katıldıkları gerekçesiyle cezalandırılmış, birçok insan hapse atılmış ya da öldürülmüş, bu baskı ve zulümden kurtulmak isteyenler ise farklı bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göç sırasında ve sonrasında da birçok insan hayatını kaybetmiş, ayaklanmanın bitmesinin ardından geri dönmek isteyenlere ise izin verilmemiştir. İsyanın bastırılması sonrasında da halk, büyük bir zulme ve baskıya maruz bırakılmış, Çarlık Rusya işgal ettiği Türkistan topraklarında bölge halkının haklı isyanlarına ağır cezalandırmalar ile karşılık vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan İsyanı, 1916, Çarlık Rusya, Baskı, Cezalandırmalar, Türkistan Halkı

*THE PRESSURE AND PUNISHMENT POLICY OF TSARIST RUSSIA IN
THE CONTEXT OF THE 1916 TURKESTAN REBELLION*

ABSTRACT: After the Russian invasion of Turkestan, there appeared rebellions in different parts of Turkestan at different times, and these movements were suppressed by Russia. The Turkestan Rebellion of 1916, which was one of the riots against the Russian government's unfair policy and politics, is also of great historical importance. In this study, Tsarist Russia's policy of repression, oppression and punishment on the people of Turkestan was considered in the context of its reasons, character and consequences. Though there was not a particular centre of the Turkestan Rebellion of 1916, the people revolted on the side of those who led them. While there were many reasons for the rebellion in which all Turkestan people participated altogether, which occurred almost everywhere, not only in a certain area of Turkestan, and which ensued from the colonial policy of Russia on the people of Turkestan, the most important reason was undoubtedly the injustices and inequalities suffered by the people. Both while the rebellion was continuing and after it ended, the people of Turkestan were punished for participating in it and many people were imprisoned or killed; also, those who wanted to survive the oppression and persecution were obliged to migrate to different regions. Many people lost their lives during and after this exodus, and those who wanted to return after the end of the uprising were not allowed to come back. After the suppression of the rebellion, the people were subjected to great persecution and oppression, and Tsarist Russia responded with severe punishment to the justified rebellions of the people of the region in the occupied Turkestan territory.

Keywords: Turkestan Rebellion, 1916, Tsarist Russia, Repression, Punishments, People of Turkestan

Giriş

Çarlık Rusya'nın Türk Devletlerine karşı istila hareketleri Altın Orda Devleti'nin Kazan, Astarhan ve Kırım olmak üzere parçalanmasından sonra başlamış, 1552 yılında Kazan Hanlığının ortadan kaldırılmasının ardından da Türkistan coğrafyası üzerinde yoğunlaşmıştır (Yarkın, 1969: 56). Özellikle Büyük Petro döneminde (1689-1725) Çarlık Rusya'nın Türkistan bölgesine yaptığı seferler, bölgeyi daha yakından tanımalarını sağlamış, Rusların bölgeyi ele geçirme çabaları ise 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyılın ortalarında yoğunlaşmıştır. Türkistan hanlıkları kendi aralarında yaşadıkları mücadelelerden dolayı yaklaşan tehlikeyi fark etmekte geç kalmıştır. 1821 yılında çıkarılan Step Kanunu ile Kazak Hanlıkları tamamen ortadan kaldırılarak bölgede Rus idaresi sağlanmış, bu durum birçok isyan hareketinin yaşanmasına sebep olmuştur. Daha sonra Türkistan'ın güney bölgeleri de Rus işgaline uğramıştır (Yarkın, 1969: 57). Neticede kısa bir zaman zarfında tüm Türkistan kuzeyden başlayıp güneye doğru aşama aşama Rusya'nın eline geçmiş, Kazak Cüzleri 1730-1850 yılları arasında; Hanlıklar ise 1865-1873 yılları arasında Rus hâkimiyetine girmiştir (Somuncuoğlu, 2014: 18/228).

Rusya işgal ettiği Türkistan topraklarında kendi lehine düzenlemeler yapmış, 1867 yılı ve 1887 yılındaki düzenlemelerin ardından bölgede beş idari vilayet kurulmuştur. Bunlar bugünkü Kırgızistan'ın kuzeyi ve Kazakistan'ın güneydoğusunu oluşturan Yedisu/ Semireçye (Опызбаева, 1977: 488-489), Sır-Derya, Semerkant, Fergana ve Hazar Ötesi'dir. Bu idari vilayetler 1867 yılında oluşturulan Türkistan Genel Valiliği'ne dâhil edilerek yönetimi de bu genel valiye verilmiştir (Karataş, 2021/1: 224-225). Çarlık Rusya Türkistan bölgesinde yaşayan insanları ucuz iş gücü ve bir gelir kaynağı olarak görmüş, bölgedeki yer altı zenginlikleri ve tarıma elverişli arazilerin işlenmesi ile ekonomisini iyileştirmeyi amaçlamış, bu sebeple de baskısını giderek artırmıştır (Maksütov, 2018: 24). Bölgenin işgali sonrasında 1878, 1882, 1892 ve 1898 yıllarında çeşitli isyanlar yaşanmış, Çarlık Rusya ise tüm bu isyanları kanlı biçimde bastırmıştır. Çarlık Rusya'nın uyguladığı sömürü ve baskı politikasına karşı Türkistan'da çıkan isyanlardan biri de 1916 yılı isyanları olup, Rus yönetiminin bu isyanları bastırmasından sonra, Türkistan halkı zorunlu göç ettirme, idam, tutuklama, sürgün gibi cezalandırmaların çok şiddetli yaşanacağı bir döneme girmiştir (Karataş, 2021/1: 226). Çarlık Rusya döneminde yaşanan bu isyanları bilmeden günümüz Türkistanı'nı ve Kazak, Kırgız halkını anlamak mümkün değildir. Bu sebeple bu isyanların sebepleri ve sonuçları hem geçmişi hem de bugünü anlamak ve yorumlamak açısından oldukça önemlidir.

Çarlık Rusya'nın Baskı Politikası ve 1916 Türkistan İsyanının Sebepleri

1916 Türkistan İsyanının birçok sebebi olmakla beraber en önemlisi Türkistan halkının, Çarlık Rusya'nın uyguladığı politika sebebiyle, uğradığı adaletsizliklerdir. Bu isyan Rusya tarafından Türkistan halkına yapılan sömürge siyasetinin bir sonucudur. Özbeklerin isyanında esas etken eşitlik elde etme çabasıyken, Kırgızların ve Kazakların isyanının patlak vermesinde Türkistan halkının topraklarının ellerinden alınarak buralara Rus göçmenlerin yerleştirilmesi, halka uygulanan baskı ve yaşanan açlık esas etken olmuştur (İnan, 1963: 26). Genel itibariyle temel etmenler aynı olsa da isyanı ateşleyen sebepler bölge bölge farklılık göstermektedir. Dolayısıyla isyanı tetikleyen sebeplerin Türkistan'ın her yerinde aynı doğrultuda çıktığı söylenilemez.

Hâlihazırda I. Dünya Savaşı'nın yarattığı bunalım ve onun beraberinde getirdiği açlık, fakirlik varken bu hâl Türkistanlıların ellerinden topraklarının alınması ve verimli topraklara Rusların yerleştirilmesi ile daha da şiddetli bir boyut almıştır. Özellikle çıkarılan Bozkır Yasası ile Kırgızların toprakları Rus Devleti'nin toprağı olarak kabul edilmiş, Kırgız halkının en verimli toprakları zorla ellerinden alınmış ve bu topraklar Rus göçmenlere dağıtılmıştır. Rusya İmparatorluğu'nun bahsedilen toprak politikası gereğince Rusya'dan çok sayıda Rus köylüleri getirilmiş, bu köylüleri Türkistan'a göç ettirmek için devlet bütçesinden oldukça yüklü miktarlar ayrılmıştır. 1896-1916 yılları arasında bu miktar 237.310.236 rubledir. 1916'da Türkistan'da

yaşayan halkın yalnızca %6'sı Rus göçmenlerden oluşuyor olmasına rağmen, 1.900.000 hektar¹ toprak veya tarıma elverişli arazinin %57,6'sı bu göçmenlerin kullanımında bulunmaktadır (Aynakul, 2014: 507-508). Kırgızlara ait toprakların Narin bölgesi ve Isık Göl bölgesinde %67,3'ü, Bişkek'te ise %57,3'ü, Rus göçmenler için iskâna açılmıştır (Vurgun, 2016: 216). Yedisu Bölgesinin Rus sömürgeciliğinin merkezi yapılmasındaki sebep bölgenin iklim koşullarının Rusya'ninkine benzerliği ve verimli tarım alanlarının fazlalığıdır (Djunushaliev, 2002: 18/628). Verimli topraklardan, su kanallarından mahrum bırakılan ve neticesinde hayvanlarını otlatmak için bile arazi bulamayan Kırgız halkı, ekonomik anlamda fakirleşmiş, yoksulluk ve açlık sebebiyle zor günler yaşamış, Rusya'nın halka yapmış olduğu bu baskı Kırgızlar için isyanın en temel etmeni olmuştur. Nitekim Baktıbek Maksütov'a göre de ayaklanmanın temel sebebi Çarlık Rusya'nın uyguladığı baskılar neticesinde halkın içinde bulunduğu zorlu yaşam koşullarıdır (2018: 23).

Türkistan İsyanını hazırlayan bir başka sebep Rusya'nın politikaları sonucunda zaten yoksulluk çeken halkın artırılan vergiler ile daha da çıkmaza sokulmasıdır. Japon-Rus savaşından sonra I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Rus yönetimini maddi açıdan zor duruma sokmuş, savaş gelirini karşılamak amacıyla halktan vergi toplanmıştır. Toprak vergisi, hayvan başına alınan vergi, pamuktan alınan vergi miktarları 1914 yılından 1916 yılına gelinceye dek artmış, bu vergilerin dışında 1915 yılından itibaren Türkistan halkından askerlik yapmalarına karşılık %21 oranında askerlik vergisi alınması emri çıkarılmıştır (Kara, 2011: 539). Yiyecek, içecek, kumaş, giysi, ayakkabı gibi temel ihtiyaçların da fiyatı orantısız biçimde artmıştır (Ziyaev, 2007: 359). Tüm bu durumlar halkı ekonomik anlamda çok daha zor bir duruma sokmuştur. (Tüfekçi, 2021: 164-165). Elllerinden verimli topraklarının alınması neticesinde zor durumda olan halkın malları da zorla kamu malı hâline getirilmiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında at, deve, sığır, koyun gibi hayvanlar; havuç, soğan, buğday, pirinç gibi gıda maddeleri; çadır, keçe, pamuk yağı, halı, sabun gibi ihtiyaçlar Türkistan halkından karşılanmıştır (Polat, 2009: 63; Kara, 2011: 539). Tüm bunların yanında Türkistan'daki Rus yöneticiler de halktan ek vergi almıştır. Türkistan Genel Valisi General Aleksey Nikoloyeviç Kurapatkin², savaş ihtiyaçları olduğu gerekçesiyle, yerli halktan vergi adı altında 2.400.000 ruble, hediye adı altında ise 20.000.000 ruble toplamıştır (Tansü-Özdemir, 2018: 252). Türkistan'da 1916 yılında başlayan bu isyan hareketleri hakkında Çarlık Rusya memurları ve Rus halk tarafından tutulmuş içerisinde raporların da yer aldığı birçok arşiv belgesi bulunmaktadır. A. N. Kurapatkin'in raporları 1916 isyanları ile ilgili ilk resmî kayıtlar niteliği taşımakta olup Çarlık Rusya'nın baskı ve cezalandırma politikasını açık şekilde ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir (Taalaibek Uulu, 2018: 7-9). Vali Kurapatkin'in raporlarına göre isyanın başlıca sebepleri; bölgeyi yönetmede hükûmetin izlediği yanlış politika, dini ve ekonomik etkenler, toprak dağılımında yaşanan adaletsizlikler, Kırgızlara ait toprakların kamulaştırılması, yerli halka yüklenen ağır vergiler, Türkistanlıların bağımsızlık ümitleri ve halk üzerinde kurulan orantısız baskıdır (Taalaibek Uulu, 2018: 21; Buyar, 2017: 78).

I. Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu ekonomik bunalımdan dolayı pamuktan elde edilen geliri artırmak ve Türkistan'ı bir pamuk pazarı hâline getirmek isteyen Rusya, verimli arazilerde pamuk üretimini zorunlu kılmış, Türkistanlılardan çok ucuza elde ettiği pamuğu işleyerek çok daha pahalı fiyatlara dünyaya satmıştır. Ruslar, Türkistan'dan imal edilen pamuğu, tarım maddelerini ve bölgenin doğal zenginliklerini Rusya'ya götürebilmek için, savaşın getirmiş olduğu ekonomik bunalıma rağmen, Fergana, Buhara ve Yedisu demiryollarını kurmuş, böylelikle tüm bu ürünleri daha kısa yoldan ve çok daha fazla miktarda Rusya'ya götürmeyi amaçlamışlardır. Bu demiryolları vasıtasıyla birçok ürün Rusya'ya çok miktarda gönderilmiştir (Ziyaev, 2007: 358). Türkistan'da verimli arazilerde pamuk üretimi yapılması, temel ihtiyaç maddesi olan hububatın ekilememesine, dolayısıyla da zaten zorluk çeken halkın temel besin maddesinden

¹ 0,1 Hektar=1 dönüm (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mustafaev- Tsşerbinin, 1996: 143).

² 1848-1925 yılları arasında yaşamış, 1916 Türkistan İsyanları döneminde Türkistan Genel Valiliği yapmış Rus generaldir. (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Şen-Çiftçioğlu, 2018: 181-209)

bile yoksun kalmasına neden olmuştur. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi bu durum, zaten Rus yönetiminden memnun olmayan halkı daha çok isyana sevk etmiştir.

E. Sokol'a göre isyanın başlamasında dini faktörler de etkili olmuştur (1954: 96). Rusya'nın İslam dinine karşı takındığı tavır din adamlarının, İşanların, hocaların isyanı desteklemesinde etkili olmuştur. Özellikle Nakşibendi ve Müridizm tarikatları isyanı desteklemiş (Vurgun, 2016: 318) ancak isyanda doğrudan etkileri olmamıştır. Bölgede çıkan her isyanda işanların etkisi olsa da 1916 Türkistan İşanları, özellikle 1898 yılında çıkan Dükçi İşan isyanı kadar, dini sebepler çerçevesinde gelişmemiştir. 1916 Türkistan isyanları dini bir lider etrafında gelişen isyanlardan olmadığından dini özelliklerle ön plana çıktığı söylenilemez.

İsyanın çıkmasında bir başka önemli etken ise daha öncesinde askere alınmayan ve bunun karşılığında ağır vergilere tabi tutulan Türkistan halkının işçi gücü olarak zorla askere alınmasıdır. Çar II. Nikola 25 Haziran 1916 tarihli bir ferman ile Türkistan, Kafkasya ve Sibirya Bozkırlarında yaşayan Türk halktan cephe gerisinde çalıştırılmak amacıyla insan gücü talep etmiştir (Yarkin, 1968: 565; Aynakul, 2014: 510). 19-43 yaş aralığındaki erkekler siper kazmak gibi savaş hizmetlerinde çalıştırılmak amacıyla askere alınmıştır (Sokol, 1954: 80; Ziyaev, 2007: 361). Çarın bu fermanı bağlamında alınan emre göre Yedisu bölgesinden 43.000 kişi, Semerkant bölgesinden 32.500 kişi, Sır Derya bölgesinden 60.000 kişi, Fergana bölgesinden ise 51.300 kişi askere alınmıştır (Esenkan Kyzy, 2018: 86). Türkistan halkının erkeklerinin askere alımı sırasında birtakım usulsüzlükler de yapılmıştır. Yaşı tutmayanlar da askere alınmış, 19 yaşın altındakiler daha büyük gösterilerek, 43 yaşın üstündekiler ise daha küçük gösterilerek askere çağırılmıştır. Usulsüzlükler sadece bunlar da değildir. Fakir köylünün çocuğu askere alınırken, zenginlerin, yüksek rütbeli memurların çocukları, para karşılığında kendi yerine bir başkasını göndermek ya da yaşlarını değiştirmek suretiyle askerlikten muaf tutulmuştur. Ayrıca Türkistan'da yaşayan Türkler askere alınırken, bu bölgedeki Rus ahali askere alınmamıştır (Kara, 2011: 540; Polat, 2009: 62).

1916 Türkistan İşanları, sebepleri bakımından dünyanın farklı bölgelerinde farklı zaman dilimleri içerisinde çıkan isyanlarla da benzerlik göstermektedir. Örneğin; Japonya'da da bu gibi isyanlar yaşanmıştır. Japonya'da 1873 yılında çıkarılan ferman (Akkemik, 2019: 147), Türkistan'da Çar II. Nikola'nın çıkardığı ferman ile benzerlik taşımaktadır. Her iki ferman da yoksul köylülerin çocuklarının askere alınmasına ve iş gücü olarak çalışan çocukların artık ailelerine yardım edememesine yol açmıştır. Evi geçindirme görevini üstlenen erkeklerin askere alınması hâlihazırda yoksulluk ve açlık çeken halkın kendi işçi gücünden de yoksun kalmasına sebep olmuştur. Sebepler her ne kadar benzer olsa da birbirinden oldukça farklı toplumlar olduğu da unutulmamalıdır. Japon köylüleri milliyet olarak bağlı oldukları Meiji İmparatorluğu'nun çıkardığı kanunla askere alınmıştır. Ancak Türkistan'da durum öyle değildir. Türkistan İşanları genel olarak Rusya'nın uyguladığı baskı politikası çerçevesinde gelişme göstermiş ve isyanların çıkmasında temel etmen bu baskılar olmuşsa da millî bağımsızlık istekleri de isyanın sebepleri arasında önemli bir yere sahiptir. Türkistan halkının, fikir ya da milliyet bağlamında herhangi bir bağı bulunmadığı hâlde Rusya cephesinde çalıştırılmak amacıyla askere alınması, isyanın ortaya çıkmasında bardağı taşıran son damla olmuştur. Millî duyguların körüklenmesi Rusya'ya karşı olan düşmanlığın artmasına sebep olmuş, buna karşılık Çarlık yönetimi bu isyanları bölgede çıkan diğer isyanlara nazaran çok daha ağır cezalandırmalarla bastırma politikası izlemiştir.

İşanların Başlaması ve Seyri

1916 yılında Çarlık Rusya'nın cephe gerisinde çalıştırmak amacıyla Türkistanlıları askere alacağını duyuran haberlerden sonra, mayıs ayında Mahmut Hoca Behbudi'nin evinde Hive'den, Buhara'dan, Cizzah'tan, Taşkent'ten ve Hokant'tan temsilcilerin katıldığı bir toplantı yapılmış ve askere alım kararından vazgeçilmediği takdirde bir isyanın çıkarılması yönünde karar alınmıştır (Kara, 1999: 44).

Ancak 1916 Türkistan isyanları bir merkezden yönetilmemiştir. Hokant'ta B. Abdümedeminov, Yahyahan Karı Alimhanov, Dedebay Meşeripov önderliğinde (Kurat, 1987: 427); Cizzah'ta Nazar Hoca Eşan, Abdurrahman Cevatçı, Kasım Hoca, Molla Mahamat Raim, Töre Nurbay önderliğinde (Polat, 2009: 67; Ziyaev, 2007: 362); Semerkand Dahbed Köyünde Molla Osman Abdurasulov, Azizkul Muradov, Muhtar Hafızov önderliğinde; Fergana'da Hekim Aksakalov, A. Rızabayev, M. Abdülkerimov önderliğinde (Ziyaev, 2007: 366); Bozkır Turgay Oblastı'nda Abdulgaffar Camburun, Osman Şolak, Hasan Bek önderliğinde (Polat, 2009: 74) isyan başlamıştır. Türkistan'ın Cuvama Köyü, Mirabad Köyü, Çöce Köyü, Üyçi Köyü, Karakul Tümeni gibi daha sayamadığımız birçok yerinde de ayaklanmalar yaşanmış halk, kadın erkek hep birlikte, onlara önderlik yapanların etrafında ayaklanmalara katılmıştır. Hokant'ta başlayan isyan, daha sonra Semerkant, Fergana, Sır-Derya, Yedisu ve Hazar Bölgesine de yayılmıştır. İsyanın Kazak bozkırlarına kadar yayılmasıyla tüm Türkistan'da 1916 yılında millî bir isyan hareketi başlamıştır (Polat, 2009: 66).

Türkistan'da isyanların başlaması ve seyri ile ilgili Türkistan Genel Valisi Kuropatkin'in raporunda da bilgi verilmektedir; *Ayaklanmalar ilk olarak Semerkant'ta başladı. Türkistan'ın üç ana bölgesinden ilk 13 Temmuz'da Cizak uyezdinde bu ayaklanmalar isyan şekline dönüştü... İsyan daha sonra tüm Türkistan'da Fergana, Sır Derya, Zakapinskiy ve Semireçye vilayetlerine sıçradı...* (Karataş, 2021/2: 80).

Hokant'taki Olaylar

Türkistan isyanının ilk ateşi Hokant'ta yanmıştır. Burada isyanın patlak vermesinde ana amil Çarlık Rusya'nın bir kararname ile Türkistan'dan yaklaşık yarım milyon kişiyi askere alacağını duyurması olmuştur. Rusya'nın bölgeyi işgali sonrasında izlediği politika sebebiyle yaşanan haksızlıkların üzerine bu kararname, Türkistanlılar tarafından öfke ile karşılanmış ve özellikle Hokant'ta isyanın başlamasında ana sebep teşkil etmiştir. 4 Temmuz 1916 tarihinde halk ayaklanmaya başlamış, kararnamede yer alan askere alım listesinin hazırlanmasının durdurulmasını istenmiş ancak bir sonuç alınamamıştır. Neticede aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu yaklaşık yedi bin kişiden oluşan halk, şehrin karakol binası önünde toplanarak bu karara karşı isyan etmiştir (Ziyaev, 2007: 361). Kararname, *Çar ve Ruslar Defolsun!...* (Sarayı, 1942: 20) *Müslümanlara Hürriyet isteriz!...* (Hayit, 2004: 207), *Çocuklarımızı vereceğimize ölürüz! İşçi Vermiyoruz.* (Tansü-Özdemir, 2018: 253), *Biz Ruslar için savaşmak istemiyoruz.* (Sarayı, 1993: 55) sloganlarıyla protesto edilmek istenmiş, karakol binası taşa tutulmuştur. Burada Rus askerlerinin ateş açması sonucu 2 kişi ölmüş, 30 kişi ise yaralanmıştır (Esenkan Kyzy, 2018: 95). Bu ayaklanmadan sonra Semerkant'ın farklı bölgelerinde 5-7-11-12 Temmuz tarihlerinde de ayaklanmalar çıkmıştır (Ziyaev, 2007: 362).

Cizzah'daki Olaylar

Cizzah şehrinde de isyan, Çarın fermanı sonrasında başlamıştır. 12-13 Temmuz tarihinde başlayan isyanda halk, atlı ve yaya olarak Rus idari temsilciliklerine baskınlar yapmış, telgraf tellerini kesmiş, demiryolu hatlarını bozmuştur (Togan, 1981: 342). Cizzah şehrinde isyanın liderliğini Abdurrahman Civatşi ve İşan Nasır Hoca üstlenmiştir (Nazlı, 2020: 68). Cizzah şehrinin yöneticisi isyanları bastırmak amacıyla ordudan yardım istemişse de isyan eden halk tarafından öldürülmüştür. Ancak Rus yardımı fazla gecikmemiş, Cizzah yönetimi isyanı bastırmak için askeri birlikler toplamış, farklı bölgelerdeki askeri birlikler buraya kaydırılmıştır (Tansü-Özdemir, 2018: 353). Semerkant'tan 13 Temmuz tarihinde 90 kişiden oluşan ordu bölüğü, 14 Temmuz tarihinde Taşkent'ten 4 toplu bataryadan ibaret Kazaçık Rus askerleri Cizzah'daki isyanı bastırmak amacıyla görevlendirilmiştir. Cizzah bölgesindeki ayaklanmayı bastırmak sanıldığı kadar kolay olmayınca yeniden Taşkent'ten 12 bölük, 3 bölük Rus Kazaçık askeri ve 6 adet top gönderilmiştir. Rus askerleri ile halk arasında çatışmalar yaşanmış ancak halkın elinde taş, kuzma, kürek varken Rusların elinde makineli tüfekler vardı. Dolayısıyla halk Ruslara karşı koyacak teçhizatı olmadığından isyanda başarı sağlayamamıştır. Cizzah'taki isyan 7 Ağustos 1916 tarihinde bastırılmış (Yarkın, 1968: 567), Cizzah'ta çıkan ayaklanma haberi diğer bölgelerde de isyanların başlamasına sebep olmuştur (Sokol, 1954: 92).

Fergana ve Sır-Derya'daki Olaylar

Fergana'nın Andican şehrinde isyan 9 Temmuz'da bir cami avlusunda başlamıştır. Margilan'da ise 11,13,15,17 Temmuz 1916 tarihlerinde, ayaklanmalar yaşanmıştır. İsyan Tacik, Özbek, Kırgız, Karakalpak, Uygur gibi Türk toplulukları iştirak etmiş, isyan neticesinde 63 kişi tutuklanmıştır. Fergana Vilayetindeki en büyük isyanlardan biri Margilan'da çıkan isyan olmuştusa da bu bölgede toplam 107 farklı ayaklanma yaşanmıştır. Rus kuvvetleri bu ayaklanmaları kanlı bir biçimde bastırmıştır (Togan, 1981: 342). Fergana bölgesinde de isyanların başarıya ulaşamamış olmasında esas sebep isyana katılanların düzenli askeri birliklerden oluşmayıp sıradan halk olması, halkın ellerinde Rus kuvvetlerinin makineli silahlarına karşı koyabilecek herhangi bir teçhizatın bulunmamasıdır.

Türkistan Genel Valiliği'nin merkezi Taşkent'te ve Sır-Derya Vilayetinde isyan ise 1916 yılı temmuz ayında başlamıştır (Polat, 2009: 69). Burada da iki bin, üç bin kişilik halk idare müdürlüğüne yürüyerek askere alım kararını protesto etmek istemiş, pencere camları kırılmış, kapılara hasar verilmiştir. Temmuz ayında başlayan isyan çeşitli bölgelerde eylül ayına dek devam etmiştir. Neticede Türkistan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi bu ayaklanmalara katılanlar da çeşitli şekillerde cezalandırılmıştır (Ziyaev, 2007: 365).

Yedisu'daki Olaylar (Semireçe/Bugünkü kuzey Kırgızistan ve Kazakistan'ın güneydoğusu)

Çarlık idarenin sömürgeci politikası ve idare sistemi göçmen Ruslar ile Türkleri birbirine bir nevi düşman topluluklar durumuna getirmiştir. Ruslar bölgenin yerli halkının olası isyan hareketlerini engellemek amacıyla göçmen köylüleri de silahlandırmıştır. Yedisu bölgesindeki göçmenlerin %43'ü, isyanın hemen öncesinde silahlandırılmış durumdadır (Aynakul: 2014: 509). Yedisu'da olaylar 6 Ağustos 1916 tarihinde Bişkek kentinde başlamış, sonrasında tüm Yedisu bölgesine yayılmıştır. Rus sömürgecilerinden oluşan birlikler Belovodsk bölgesinde Kırgız köylerine hücum etmiş ve olaylar sonrasında Belovodsk'un Rus amiri tarafından görüşmek üzere 500'den fazla kişi çağırılarak ahırlara hapsedilmiştir. İcra memurunun hapsedilen isyancıların öldürülmesi emrini vermesinin ardından ahırdan çıkartılan isyancılar, silahlandırılmış Ruslar tarafından öldürülmüştür (Esenkan Kyzy, 2018: 114; Gavay, 2002: 157). Bunun dışında Bişkek'e götürülmekte olan yüzlerce kişinin de Rus askerlerinin gözetiminde olmasına rağmen, aynı şekilde hayatına son verildiği bilinmektedir. Tüm bu olanların üzerine Yedisu bölgesinin halkı Rus köylerine saldırmaya başlamış, Novotroisk'ta 40 Rus, Isık Göl civarında 3 Rus isyan edenler tarafından öldürülmüş, savaş teçhizatları da ele geçirilmiştir. Kısa süre içinde ayaklanan Kırgızlar, 13 Ağustos günü Tokmak'a hücum etmişlerdir. Bölge 21 Ağustos tarihine kadar Kırgızların muhasarası altında kalmıştır. Bu sırada Yedisu bölgesinin farklı yerlerinde, birbiri ile ilgisi olmayan, birçok küçük çaplı isyan hareketleri de yaşanmıştır (Toraman, 2014: 42-43; Devlet, 2020: 292).

Kazakistan'daki Olaylar

Kazakistan bölgesinde de diğer bölgelerde olduğu gibi verimli arazilere Rus göçmenlerin yerleştirilmesi, geçimini hayvancılıkla sağlayan yerli halkın otlak alanlarından mahrum olmasına neden olarak yeterince tedirginlik yaratmışken, bir de üzerine Çar'ın Bozkır Genel Valiliği'nden takribi 250 bin kişinin askere alınması yönündeki fermanı halkın sabrını taşıma noktasına getirmiştir. Askere alım fermanının bildirilmesinden sonra halk arasında, *Çar I. Nikola, Kazakları askerlik hizmetinden affetmişti, seferberlik planı bayların (zenginlerin) ve volost başkanlarının başı altından çıktı. Kazaklar askere alınmakla kalmayacaklar, onları Hıristiyanlaştıracaklar...* (Polat, 2009: 73), gibi konuşmalar başlamıştı. Kısa süre içerisinde Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde bu fermanı protesto hareketleri başlamış, isyanlar Özbek ve Kazak köylerine yayılmıştır (Devlet, 2020: 300).

Bozkır Genel Valiliğinin Semey Oblastı'nın Zaysan ve Öskümen uyezlerinde; Akmolla Oblastı'nın, Akmolla, Atbazar, Kökçetav uyezdlerinde binlerce kişi ayaklanmıştır. Rus kuvvetleri bu isyanları bastırmak için 11 piyade ve 11 süvari bölüğü göndermiş, iki taraf arasında

yaşanan çatışmalarda birçok kayıp verilmiştir. Neticede Semey Oblastı'ndan 50 bin kadar kişi, Akmolla'dan yaklaşık 30 bin kişi Rus makamlarına teslim olmuştur (Devlet, 2020: 301).

Bölgedeki en uzun ayaklanma hareketi Turgay Oblastı'nda olmuş; Kıpçak, Argun ve Nayan'dan oluşan üç Kazak Uruğu birleşerek Rus birliklerine karşı mücadele vermişlerdir (Togan, 1981: 337). Ancak bir süre sonra her bir Kazak Uruğunun farklı bir lider tarafından idare edilmeye başlaması birliğin bozulmasına sebep olmuştur. Bu arada, Rus kuvvetleri 16 Kasım 1916 tarihinde Kazakları ağır mağlubiyete uğratmış, halk bir müddet daha dirense de Uruğlar arasında birliğin bozulmuş olması sebebiyle Rus kuvvetlerine boyun eğmek durumunda kalmıştır. Burada da görüldüğü gibi teşkilatlı bir yapının olmayışı Rusların işini oldukça kolaylaştırmıştır. Diğer yandan Kazak aydınları ise Rusların bu baskısına Alaş-Ordu partisinin etrafında toplanarak karşı koymaya çalışmışlar, bölgenin istiklali için çalışmalara girişmiş ancak başarı sağlayamamışlardır. Bölgedeki isyanın bastırılmasının ardından Ruslar, yaklaşık 100 bin Kazak gencini Rus ordusunun cephe gerisi hizmetlerinde çalıştırmak üzere orduya almıştır (Polat, 2009: 74).

Hazar Ötesi'nde (Türkmenlerde) Olaylar

Türkmenler Rus Çar'ının askere alım fermanını diğer bölgelere nazaran daha ılımlı karşılamış olsalar da ufak protestolar yaşanmış, bu durum bölgede huzursuzluğun artmasına sebep olmuş ve Türkmen Uruğlarından biri olan Yomutlar İran bölgesine göç etmeye başlamıştır. Yomutların ardından diğer Türkmen Uruğlarından olan Sarık Uruğ ve Salar Uruğ da Afganistan'a doğru göç etmeye başlamışlar, tüm bunlar yaşanırken Ruslar ile Türkmenler arasında çatışmalar da giderek şiddetli bir hâl almıştır. Türkmen gençleri Rus yerleşimlerine hücum etmek suretiyle çatışmalara girmişler, Türkmen aydınların da iştirak ettiği isyan hareketi aylarca sürmüş birçok Rus öldürülmüştür (Devlet, 2020: 298). İsyanın giderek büyümesi sonrasında Rus General Madridov kalabalık bir askeri kuvvet ile isyanı bastırmak üzere görevlendirilmiş ve Hazar Ötesi'nde de isyanlar kanlı şekilde bastırılmıştır (Togan, 1981: 343). Türkistan isyanları 1917 yılı başlarına kadar devam etmiş, 1917 yılının şubat ayında ise tüm bölgelerde tamamen bastırılmıştır (Koçar, 1991: 783).

İsyanlarının Bastırılması ve Çarlık Rusya'nın Cezalandırma Politikası

Çarlık Rusya, Türkistan'ın belli bölgelerinde aynı yıl içinde farklı zamanlarda patlak veren isyanları ağır şekilde bastırmıştır. Türkistan halkı gerek ölümle gerek hapisle gerekse kendi vatanlarından göçe zorlanarak cezalandırılmıştır. İlk olarak Hokant'ta patlak veren isyanın bastırılması için Rus kuvvetlerinin isyan eden Türkistan halkına karşı ateş açması sonucunda üç kişi hayatını kaybetmiş, dört kişi ise yaralanmıştır. Burada başlayan isyan hareketinin kısa süre zarfında Türkistan'ın farklı bölgelerine sıçraması Rusları endişelendirmiştir. Ruslar isyanların büyümesini önlemek amacıyla isyan merkezlerine takviye asker, silah ve ceza kıtaları göndermiştir (Polat, 2009: 67).

Cizzah vilayetinde isyanın bastırılması sırasında Hokant'taki gibi küçük çaplı çatışmalar değil adeta bir katliam yaşanmıştır. Şehir baştan sona yakılıp yıkılmış, yağmalanmış, Ruslar ayaklanmaya katılan veya katılmayan; kadın, çocuk, yaşlı, genç fark etmeksizin Cizzah halkını gördükleri yerde öldürmüşlerdir. Öyle ki yaşanan katliamda cesetlerin toplanması için Alman ve Avusturyalı esirler kullanılmış, isyan 7 Ağustos 1916 tarihinde bastırıldığında Cizzah şehri tamamen yerle bir edilmiştir (Ziyaev, 2007: 363; Polat, 2009: 67). Cizzah'ta yaşanan bu olay, Cizzah Faciası adı ile de anılmaktadır.

Cizzah'da yaşanan katliamın boyutlarını ortaya koymak açısından Avusturyalı esir Fritz Wilfort'un³ günlüğünde yer alan bilgiler önemlidir (Çelebi, 2003: 188).

31 Temmuz 1916: Şehir savaş meydanına döndü. Ordu; kurgana, sokaklara, kilise meydanına ve parka yerleşti. Talan ve yağma alışılmış iş hâline geldi. Başımızı bekleyen

³ 1879-1956 yılları arasında yaşamış, 1914 senesinde Ruslar tarafından esir alındıktan sonra 1921 yılına kadar Türkistan'daki esir kamplarında tutulmuştur. Bu dönem de yaşadıklarını "[Turkestanische Tagebuch](#)" (Türkistan Günlüğü) adlı eserinde anlatmıştır. (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Çelebi, 2003: 183-195)

askerler dahi başka bir şeyden bahsetmiyorlardı. Bizlere türlü gümüş ziynet eşyalarını, ipek başörtülerini, mescitlerden talan edilen kıymetli dokuma eşyaları satmaya çalışmaktalar. Bu kıymetli mahalli sanat eserlerini birkaç soma almak varken, onları insan kanına boyamaya ne gerek var. Askerler yeni yeni şeyler getirip, cüzdanlarını doldurmaktalar. Viran edilmiş eski şehir tarafında ise hava kızarmış ve yangın kokusuyla dolmuştu... (Tansü-Özdemir, 2018: 254).

2 Ağustos 1916: Eski Cizzah bir harabe yığını; erişilebilecek her şey ateşe verilmiş; her taraftan bizzat biz savaş esirlerinin gömmek zorunda olduğu cesetler ve telef olmuş atlar. Bizim görevimiz, ister at olsun ister insan, bir çukura doldurmak. Cesetlerin sayısı çok olduğu zaman bir meydanda üst üste yığılıyor ve ateşe veriliyor. Kızgın güneşin sıcağında cesetlerin ve leşlerin kokusu havayı berbat ediyor. Ne yazık ki bir de korkunç çığlıklar duyuluyor; cesetler arasında can çekişen yarı ölüler, Rus askerlerinin dipçik darbeleriyle hemen diğerleriyle birlikte gömülecek hale geliyorlar... (Hayit, 1994: 10).

Özellikle Cizzah'ta yaşanan olaylardan Çarlık Rusya'nın cezalandırma politikasını daha net şekilde görebilmekteyiz. Duma Milletvekili Caferov 1916 yılında yapılan bir oturumda şu açıklamayı yapmıştır: *Cezalandırma Birliği Cizzah Sancağı'nın içlerine kadar uzandı ve yerli palto giyen herkesi yere serdiler* (Hayit, 2004: 208). Bu açıklamadan da Çarlık Rusya'nın cezalandırma politikasını yalnızca isyana katılanlara yönelik uygulamadığı, isyana katılmış olsun ya da olmasın yerli halkın hepsinin bu durumdan mesul tutulduğu ve cezalandırılması gerektiği düşüncesinin hâkim olduğu tam anlamıyla görülmektedir. Bizce tüm bu bilgiler Çarlık Rusya'nın yalnızca 1916 yılındaki politikasını değil, Türkistan'ı işgalinden Sovyet dönemine kadar ki düşünce yapısını ve izlediği politikayı da net şekilde ortaya koymaktadır.

Cizzah bölgesindeki halk, bu katliamlardan sonra ölen yakınlarının, evlatlarının ardından ağıtlar yakmışlardır.

*Ay çıksa aydın bolur,
Kün Çıksa künden bolur,
Azamcan'ning kaşları
Telpekke kunduz bolur,
Sandık üstide kelit,
Açalmagan Adalathan
Cizzah'ga ot tüşgende,
Kaçılmagan Adalathan.* (Koçar, 1991: 785)

*Tahta Köprü bitti mi?
Nikolay padişah geçti mi?
Cizzah şehrini viran edip,
Muradına erdi mi?
Aş hani, pilav hani,
Dama çıkıp feryat eyledi,
Namazgâhı asker basıp,
Cizzah'ı viran eyledi...* (Söylemez vd., 2021: 268)

İsyanların bastırılmasında Ruslar, Fergana bölgesinin özellikle Margilan şehri için takviye asker sevk etmiştir. Halka ateş açan Rus askerleri isyana kalkışan 63 kişiyi öldürmüşlerdir. Bunun yanında isyanın bastırılmasının ardından cezalandırma için bir mahkeme kurulmuş ve

bu mahkemede 15 kişi idam edilmiştir. Fergana'nın Namangan bölgesindeki isyan da aynı şekilde vahşice bastırılmış, burada açılan ateş sonucunda ise 41 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu sayının çok daha fazla olduğu resmî kayıtlarda bildirilmektedir. Sır-Derya'da da isyan hareketleri acımasız şekilde kanlı biçimde bastırılmış ayrıca Rus yöneticiler bölge halkının tren ile yolculuk yapmasını yasaklamış, kimsenin bulunduğu yerden başka bir yere gitmesine de izin verilmemiştir (Polat, 2009: 69).

Yedisu bölgesine baktığımızda burada yaşanan olayların da Cizzah'tan çok farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Bişkek, Yarkent ve Cizzah kazalarında isyancılar idam, çeşitli hapis ve sürgün cezalarına çarptırılmıştır. Askeri birliklerin dışında, Rus köylülerinin de Kırgızların mallarını yağma ettikleri ve birçok Kırgız'ın Rus köylüler tarafından öldürüldükleri bilinmektedir. Hayatını kaybedenlerin sayısı kaynaklara göre farklılık göstermekle birlikte Sadettin Gömeç'in (2002: 56) verdiği bilgilere göre bu isyanda Kırgız Türklerinden 673.000 kişi hayatını kaybetmiş, yaklaşık 200.000 Türk ise Sibiry'a sürülmüştür. Binlerce insan, isyana katılmış ya da katılmamış olmasına bakılmaksızın herkes, ağır şekilde cezalandırılmıştır. Burada yaşanan katliam yalnızca insanlarla kalmamış, hayvanlar bile telef edilmiştir (Gavay, 2002: 154). Yedisu bölgesinde 1916 ayaklanması daha şiddetli hissedilmiş ve yine çok daha şiddetli bir biçimde bastırılmıştır.

Duma Milletvekili A.F. Kerenskiy 1916 yılında yapılan toplantıda isyanı bastıran Rus kuvvetlerinin bölgede yapmış oldukları katliamı oldukça açık şekilde dile getirmiştir. *Cezalandırıcılar bölüklerden, piyadelerden, süvari ve topçulardan meydana gelmekte idi. Bölük komutanı karşısına çıkan bütün köyleri, tüzem (yerli) halkını yaş ve cinsiyetine bakmadan katletme emri veriyor... Kundaktaki bebekler, yaşlı nineler ve dedeler zalimce yok edilmiştir...* (Kara, 2011: 543) Bunun dışında katliamın şahitlerinden biri olan Sayakbay Karalaev'in *Verniy'den General Biçkov'un 300 askerle geldiğini duyduk. Onlarla dört gün savaşım Biçkov'u öldürdükten sonra cebinden ferman bulup, okumuşlar. Kâğıtta "25 saat içerisinde Kırgızları kadın, çocuk hepsini yok edin" buyruğu yazıldığını öğrendik...* (Kara, 2011: 544) şeklindeki sözleri de yine Rusların isyanları bastırma için uyguladığı politikayı ve caniliğini ortaya koymaktadır.

Yaşanan ölümlerin dışında, Kuzey Kırgızistan bölgesinde yaşayan tahmini 100 bin insan Rus baskısından kurtulmak amacıyla kitlesel olarak Doğu Türkistan'a kaçmıştır (Yarkın, 1968: 566). Buna "Ulu Ürkün" adı verilmektedir (Kara, 2011: 541). Ürkün kelimesi Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügat'it-Türk adlı eserinde (1991: 4/715) "*düşman yüzünden ulus arasına düşen ürküntü, telaşla kalelere ve sığınaklara kaçışma*" olarak açıklanmaktadır. Ürkün kelimesi, hem 1916 yılındaki isyandan sonra Rusların uyguladığı cezalandırma politikası bağlamında katliamdan kaçanlar için kullanılan genel bir ifade hem de ahalinin toplu hâlde Çin'e kaçışına verilen özel tarihî bir adlandırmadır (Abdikulova, 2014: 57).

Kırgızlar bu topraklara eylül ayının ilk günlerinde küçük gruplar hâlinde gelmiş, Çarlık Rusya'nın eylül sonlarında katliamları artmasıyla göç edenlerin sayısı da artmıştır (Yavuz-Topsakal, 2020: 341; Sokol, 1954: 131). Kırgızlar için Doğu Türkistan bölgesine kaçmak hiç kolay olmamış, ellerindeki hayvanları keserek soğuk ve açlıkla başa çıkmaya çalışan Kırgızlar geçimlerini hayvancılıkla sağladıklarından dolayı hem göç esnasında hem de göç sonrasında oldukça zorluk çekmişlerdir. Üstelik peşlerinden gelen Rus cezalandırma birlikleri Türkleri gördükleri yerde öldürerek hayvanlarını da zapt etmişlerdir. Göç edenlerin neredeyse yarısı yolda çekilen sıkıntılardan dolayı hayatını kaybetmiş olup Çin kaynaklarına göre Kırgızistan'dan Çin'e yalnızca 332.000 kişi ulaşmayı başarabilmiştir (Aynakul, 2014: 512). Kırgızistan'ın kuzey kısmının yerli nüfusu %41,4 azalmıştır (Tüfekçi, 2021: 175). Doğu Türkistan bölgesine yapılan göçten sonra burada da oldukça zorluk çekmişler, Çinliler ve Kalmuklar tarafından yağmalanmışlar, aynı şekilde açlık ve fakirlik devam etmiştir (Togan, 1981: 341). Ayaklanmanın son bulmasıyla kendi vatanlarına geri dönmek isteyenlere, isyanda önderlik yapanların teslim edilmesi dâhil olmak üzere bazı şartlar ileri sürerek izin vermeyen Çarlık yönetimi, onları belli bir tazminata tabi tutmuştur (Djunushaliev, 2002: 18/630; Yavuz-Topsakal, 2020: 342).

1916 yılında Türkistan'ın diğer bölgelerinde çıkan isyanlarda olduğu gibi Kazakistan bölgesinde de Çarlık Rusya isyanları bastırdıktan sonra ağır cezalandırma politikası izlemiştir.

İsyana liderlik yapan yüzlerce kişi idam edilmiştir. Diğer yandan isyana katıldıkları gerekçe gösterilerek neredeyse 40 bin kadar Kazak Türk'ü çöllere, 200 bin kadar Kazak Türk'ü ise Sibiryaya ve daha başka bölgelere sürgüne gönderilmiş, Rusların bölgede uyguladığı baskı ve adaletsiz uygulamalardan kurtulmak isteyen yaklaşık 300 bin Kazak Türk'ü de Türkistan'a sığınmıştır (Polat, 2009: 74). Ancak bu durum yine Rusların lehine sonuç göstermiş, Kazaklardan boşalan topraklar, daha öncesinde uygulanan ve Türkistan'ın belli bölgelerinde isyanların patlak vermesinde ana sebep teşkil eden iskân politikası bağlamında Rus göçmenlere verilmiştir. Türkistan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Hazar Ötesi'nde Türkmenlerin isyanı da Ruslar tarafından kanlı biçimde bastırılmıştır. Rus kuvvetleri Hazar Ötesindeki Türkmenlerin isyanını bastırmak için de onlarca, yüzlerce Türkmen'i öldürmüş, köyleri yakıp yıkarak isyanı durdurmada başarılı olmuştur (Devlet, 2020: 299). Burada da açıkça gördüğümüz üzere Ruslar Türkistan'ın hangi bölgesinde olursa olsun isyanları kanlı biçimde bastırdıktan sonra halkı hem ekonomik olarak zor durumda bırakmak suretiyle hem de baskılarını artırarak cezalandırmıştır. Bu bağlamda Çarlık Rusya tarafından uygulanan bu cezalandırma politikasının Türkistan halkı üzerinde oluşturduğu psikolojik etkilerini tartışmaya gerek bile görmüyoruz.

Türkistan'da 1916 yılında çıkan isyanların başarıya ulaşamamış olmasında; halkın her türlü silahtan yoksun oluşu, isyan ateşinin tek bir noktada değil birçok noktada ve birbirinden bağımsız şekilde yanması dolayısıyla isyanların tek bir merkezden yönetilememesi gibi sebepler etkili olmuştur (Koçar, 1991: 783). Ancak tüm bunların yanında esas etken, bizce, Rus kuvvetlerinin ve yine onlar tarafından silahlandırılarak kışkırtılan Rus göçmenlerin yerli halka karşı uyguladıkları acımasız baskı ve cezalandırma politikasıdır.

Sonuç

Çarlık Rusya işgal etmiş olduğu topraklarda izlediği sömürge siyasetiyle tüm Türkistan'da adaletsiz bir yönetim sergilemiş; vergileri artırarak, Türkistanlıların topraklarını Rus göçmenleri için iskâna açarak, verimli arazilerde pamuk ekimini zorunlu kılarak ve milliyet bağlamında hiçbir bağı bulunmayan Türkistanlı erkekleri Rus cephesinde çalıştırmak için askere alarak Türkistan halkına baskı yapmıştır. Bu baskıların bir neticesi olan 1916 Türkistan İsyancıları, Çarlık Rusya'nın sömürü politikasına karşı en haklı tepkidir. Ayrıca kadınların da erkekler ile birlikte katılması bakımından bu isyan hareketleri bizce ayrıca tarihî bir öneme sahiptir.

Türkistan'ın her yerinde 1916 yılında yaşanan bu ayaklanmalar, bir yandan I. Dünya savaşı ile uğraşan Rusya'yı zor durumda bırakarak Ekim Devriminin de hız kazanmasına yol açmıştır. Bu isyan hareketleri her ne kadar farklı bir motivasyonla ortaya çıkmışsa da Rusya'da kökten bir değişimin yaşanmasına da ön ayak olmuştur. Türkistan'da Kırgızlar, Özbekler, Kazaklar bölgesel olarak da olsa Rusya'nın hâkimiyetine, baskıcı rejimine ve haksız politikalarına karşı birlikte mücadele vermişlerdir. Çarlık yönetimi, İşgal ettiği toprakların asli halkının haklı isyanına en ağır şekilde karşılık vermiş, isyana katılan katılmayan herkes cezalandırılmıştır. İdam, hapis gibi cezaların yanında halk başka bölgelere göç etmek zorunda bırakılmıştır. Türkistan'daki halkın göçü yalnızca bir göç hareketi değil ana vatanlarından Doğu Türkistan'a yaptıkları zorlu bir ölüm yolculuğudur.

Türkistan halkının belli bir merkezden yönetilmese dahi topyekûn şekilde Rus baskısına karşı ayaklanması; millî hisleri, bağımsızlık isteklerini ve ümitlerini de artmıştır. Bu sebeple bu isyan millî bir isyan hareketi sayılabilir. Çarlık rejiminin baskılarının bir sonucu olan isyan, Rusya'nın Türkistan'ı adaletle yönetemediğini ve Ruslara karşı duyulan memnuniyetsizliği ortaya koymakla beraber Türkistan halkının Rusya'ya bağlı kalmak istemediğinin en önemli göstergesidir. Geçmişini anlamadan bugünü yorumlamak mümkün olmadığı gibi, Çarlık Rusya'nın işgali altındaki Türkistan halkının haklı mücadele sürecini bilmeden günümüz Türkistan'ını, Kırgız, Kazak, Özbek halkını anlamak mümkün değildir. Üzerinden 106 yıl geçse de Çarlık Rusya'nın yaptığı zulüm hafızalardan silinmemiştir. Bu nedenle, her ne kadar başarıya ulaşamamış olsa da 1916 Türkistan İsyancıları tarihî açıdan büyük bir öneme sahiptir.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FINANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- ОРУЗБАЕВА, Б. Ө. (1977). “Жети Суу”, *Кыргыз Совет энциклопедиясы (Edit)*. Frunze: Кыргыз Совет энциклопедиясынын башкы редакциясы, С.ІІ, 488-489.
- ABDIKULOVA, R. (2014). “1916 Türkistan İsyanına Bir Kaynak Olarak: Asya’da Beş Türk”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (31), 53-60.
- AKKEMİK, A. (2019). *Japonya’nın İktisadi ve Sosyal Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ATALAY, B. (1991). *Kaşgarlı Mahmut: Divanu Lugat-it-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYNAKUL, G. (2014). “Birinci Dünya Savaşı’nda Rus Cephesi ve Cephe Gerisinde Türkistan İsyanı: Kırgızistan Örneği”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak*. Uluslararası Sempozyum 20-21 Kasım 2014, Ed. Dr. Öğ. Alb. Zekeriya Türkmen, İstanbul, 503-514.
- BUYAR, C. (2017). “Kırgız Tarihi (Başlangıcından 1991 Yılına Kadar)”. *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*. Ed. Cengiz Buyar, Bışkek: Kırgızistan Türkiye-Manas Üniversitesi, ORASAM, 47-88.
- ÇELEBİ, E. (2003). “8 Temmuz 1916 Tarihli Çar II. Nikola Fermanı ve Türkistan’da 1916 Yılı Genel Ayaklanması”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, (144), 183-195.
- DEVLET, N. (2020). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- DJUNUSHALİEV, D. (2002). “Kırgızistan’da 1916 İsyanı”. *Türkler Ansiklopedisi*, C.18, 627-630.
- ESENKAN KYZY, S. (2018). *Kırgızistan’da 1916 Halk Ayaklanması*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- GAVAY, S. (2002). “1916 Yılı Kırgız Ayaklanması”. *Türklük Araştırmaları Dergisi* (11), 151-160.
- GÖMEÇ, S. (2002). *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- HAYİT, B. (1994). *Türkistan Mili Mücadele Tarihi*. Ankara: TDV.
- HAYİT, B. (2004). *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İNAN, A. (1963). “Türkistan’da 1916 Yılında Ayaklanma”.. *Türk Kültürü*, (12), 26-30.
- KARA, F. (1999). *Özbekistan Tarihi (1917-1991)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- KARA, F. (2011). “1916 Kırgız Büyük İsyanı; Ürkün”. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.6, (2), 537-546.
- KARATAŞ, Ö. (2021/1). “Rus Sömürüsüne Karşı Türkistan’da İsyan (1916): Sır Derya Örneği”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.8, (1), 221-245.
- KARATAŞ, Ö. (2021/2). “Rus Raporlarında Türkistan İsyanı”.. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C.10, (1), 63-82.
- KOÇAR, Ç. (1991). *Türkistan’daki 1916 Yılı Millî Ayaklanmasınının 70. Yıldönümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KURAT, A. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MAKSÜTOV, B. (2018). *Türkistan’da Büyük İsyan 1916*. Çev. K. Kulaliyeva, M. Gümüş, Ankara: Bengü Yayınları.

- MUSTAFAEV, E.- M. TŞERBİNİN, V. G. (1996). *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- NAZLI, B. (2020). *Türkistan'da Meydana Gelen Siyasi Gelişmeler ve Türkistan Ayaklanması Kırgız İsyanı Üzerine Bir Değerlendirme (16. Yy.- 20. Yy. Arası)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- POLAT, D. (2009). *Çarlık Devrinde Türkistan'daki Millî Ayaklanmalar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- SARAY, M. (1942). *Türkistan Türkleri: Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Millî Mücadele Tarihleri*, İstanbul: Veli Yayınları.
- SARAY, M. (1993). *Kırgız Türkleri Tarihi*, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi 3. İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık.
- SOKOL, E. (1954). *The Revolt of 1916 in Russia Central Asia*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- SOMUNCUOĞLU, B. (2014). "Çarlık Rusya'sı Dönemi Türkistan'ında İslam ve Modernleşme". *T.S.A., C.18, (2), 227-240*.
- SÖYLEMEZ, O. vd. (2021). "Kırgız Türklerinde İsyân ve Başkaldırı", *Türk Dünyasında İsyân ve Başkaldırı*. Ed. O. Söylemez, S. Azap, İstanbul: Kesit Yayınları, 261-328.
- ŞEN, M.- ÇİFTÇİOĞLU F. (2018). "Türkistan Genel Valisi Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'in Türkistan İzlenimleri (1916)". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.5, (17), 181-209*.
- TAALAİBEK UULU, A. (2018). *1916 Kırgız Ayaklanması (Ürkün) Merkezli Tarih Yazıcılığı: Sovyet ve Kırgız Yaklaşım*. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- TANSÜ, Y.- ÖZDEMİR, A. (2018). "Çarlık Rusya'sına Karşı 1916 Türkistan İsyanı". *Journal of Turkish Studies, C.13, (8), 247-257*.
- TOGAN, Z. (1981). *Bugünkü Türk İli, Türkistan Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- TORAMAN, A. (2014). *1876-1916 Rus Sömürgeciliği Döneminde (Çarlık Dönemi) Kırgızların Sosyal ve Kültürel Hayatları*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- TÜFEKÇİ, V. (2021). "1916 Yılı Kırgızistan İsyanı (Rus İmparatorluğu'nun Sömürge Politikasına Karşı Kırgız Halkının Millî Kurtuluş Mücadelesi)". *Journal of Humanities and Tourism Research, 11, (1), 162-176*.
- VURGUN, S. (2016). "1916 Türkistan İsyanı". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Konya, (40), 315-325*.
- YARKIN, İ. (1968). "Türkistan'da 1916 İsyanı Hakkında Bazı Bilgiler". *Türk Kültürü, (68), 28-32*.
- YARKIN, İ. (1969). "Türkistan'da Çarlık Rusya'sının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar". *Türk Kültürü, C.7, (84), 56-59*.
- YAVUZ, F.- TOPSAKAL, İ. (2020). "1916 Ayaklanmasında Kırgızlar ve Ürkün Olayı". *Türk Dünyası Araştırmaları, C.125, (247), 335-346*.
- ZİYAEEV, H. (2007). *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

1) Dr. Öğr Üyesi Ferhat ARIK

Hatay Mustafa Kemal Üni.
Sosyoloji Böl.

frhtark@gmail.com

 0000-0003-4524-2292

2) Dr. Işıl Avşar ARIK

avsarisil@gmail.com

 0000-0002-3974-693X

 10.56387/ahbvedebiyat.1072460

Gönderim Tarihi: 12.02.2022

Kabul Tarihi: 16.03.2022

Alıntı: ARIK, F., ARIK I. A. (2022).
“Covid-19 Salgınının Psikososyal
Görünümleri: Bir Gömülü Teori
Deneme”. *AHBVÜ Edebiyat
Fakültesi Dergisi*, C.2, (6), 111-
127.

COVID-19 SALGINININ PSİKOSOSYAL GÖRÜNÜMLERİ: BİR GÖMÜLÜ TEORİ DENEMESİ

ÖZ: Bu araştırma, Hatay’da yaşayan ve Covid-19 virüsüne yakalanmış, hastalığı evde veya hastanede geçirecek daha sonrasında iyileşmiş kişilerin; hastalık öncesi, hastalık sırası ve hastalık sonrası psiko-sosyal durumlarını, toplumsal ilişkilerini ve mekânsal deneyimlerini keşfetmeye odaklanmıştır. Çalışma, “yeni normal” olarak söylenebilir karşılığını bulan ve sosyolojik anlamda da “yeni bir toplumsal olgu” olarak ortaya çıkan pandeminin etkilerini ve sonuçlarını keşfetmeye yönelik bir çalışma olduğundan araştırma yöntemi olarak nitel araştırma desenlerinden Gömülü Teori Metodolojisine (GTM) dayanmaktadır. Araştırma amaçlı ve kartopu örnekleme bir arada kullanılarak yaşları 24-57 arasında değişen 13 kişi ile yapılan görüşmelerle gerçekleştirilmiştir. Veriler yarı yapılandırılmış görüşme formları kullanılarak elde edilmiş ve yapılandırmacı gömülü teorinin kodlama paradigması kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda kişilerin maske, mesafe ve temizlik şeklindeki hastalık önleyici kurallara uyum gösterdiği, fakat bulaşın yakın çevrelere yayılması ve çalışma yaşamından kaynaklı birtakım etkilerin çemberin daralması şeklinde yorumlandığı görülmüştür. Bu nedenle hastalıktan kaçış mümkün olmamıştır. Hastalık sırasında korku ve endişe temalarının ön plana çıktığı ve bunun yakınlarla bulaştırma, geride kalanları düşünme şeklinde değişen alt boyutları olduğu görülmüştür. Son olarak hastalığın kişilerde psikolojik, fizyolojik, davranışsal ve sosyal birtakım değişikliklere sebep olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Salgın, Gömülü teori, Psiko-sosyal etki

*PSYCHOSOCIAL OUTLOOKS OF THE COVID-19 PANDEMIC:
A GROUNDED THEORY APPROACH*

ABSTRACT: This research is intended to determine the psychosocial conditions, social relationships, and spatial experiences, before, during and after the disease, of the people who lived in Hatay and caught the Covid-19 virus and who recovered from the disease at home or in the hospital. The study is based on the Grounded Theory Methodology (GTM), one of the qualitative research designs, as a qualitative research method, since it is a study designed to explore the effects and results of the pandemic, which has found its discursive equivalent as “new normal” and emerged as a new social phenomenon in the sociological sense. For the conduct of the research, purposive and snowball sampling was used together and interviews were conducted with 13 people aged between 24 and 57. Data were obtained using semi-structured interview forms and analyzed using the coding paradigm of the constructivist grounded theory. It has been concluded in the study that people comply with the disease prevention rules such as mask-wearing, distance and sanitation, but the spread of the infection to their close environment and some effects due to their working life are interpreted as a narrowing of the circle. Therefore, it could not be possible to avert or avoid the disease then. It has been observed that the themes of fear and anxiety came to the fore during the illness, and this fear and anxiety had sub-dimensions such as that of infecting the relatives and thinking of the rest. Finally, it has been observed that the disease caused some psychological, physiological, behavioral and social changes in people.

Keywords: Covid-19, Pandemic, Grounded Theory, Psycho-social impact.

Giriş

İlk defa 31 Aralık 2019'da Çin'in Wuhan kentinde görülen Covid-19 virüsü (SarsCov-19), Amerika ve Avrupa ülkeleri başta olmak üzere tüm dünyaya hızla yayıldığından Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından bu durum "pandemi" olarak ilan edilmiştir¹. DSÖ'nün verilerine göre Türkiye'de ise ilk vaka 11-12 Mart 2020 tarihlerinde görülmüştür². 21. yüzyılın teknolojik alt yapısı ve hızı "şeylerin" çok kısa sürede oldukça geniş coğrafyalara yayılmasına imkân tanımaktadır. Böylece Covid-19 virüsü de üç ay gibi oldukça kısa bir sürede küresel boyutlara ulaşan salgın bir hastalık olma özelliğini kazanmıştır. Elbette dünya daha önce çeşitli salgın hastalıklarla mücadele etmiş, özellikle 21. yüzyılın salgınları ulaşımındaki gelişmeler sayesinde daha geniş etki alanına sahip olmuştur. Ancak teknolojinin gelişmesi ve son on yılda eşi benzeri görülmemiş gelişmeler kat etmesi, ortaya çıkan salgının şimdiye kadar görünenler içerisinden en yaygın ve yıkıcı olanıdır.

Pandemi ilk başta halk sağlığı, tıp ve epidemiyoloji çalışmalarında ilgi uyandırır da salgın hastalıklar ve afetler sadece tıbbın değil aynı zamanda sosyal bilimlerin de önemli çalışma alanlarından biridir. Çünkü hastalıkların biyolojik ve fizyolojik etkilerinin yanında ekonomik, psikolojik ve sosyolojik etkileri de vardır. Özellikle de salgın hastalıkların etkilerinin dünyanın her yerinde aynı şekilde görülmemesi, buradaki toplumsal, kurumsal ve yapısal bazı farklılıkların birer göstergesidir. Bu sebeple sosyal bilimler ve özelde sosyolojik çalışmalar bir hastalığın toplumsal etkilerini anlamada, keşfetmede ve ortaya çıkan/çıkacak olan sorunların çözümünde en önemli çalışma alanlarının başında gelmektedir.

Salgın hastalıklar toplumsal değişim ve dönüşümün bazen habercisi, bazen öncüsü bazen de tetikleyicisi olabilmektedir. Sosyoloji literatüründe toplumsal değişim, içsel etkenlere göndermede bulunarak "büyüme, çürüme, evrim" gibi organik "göndermelerle" açıklanmaya çalışıldığı gibi, "ödünç alma, benzeşme, yayılma, kültürleme" gibi kavramlarla da dışardan etkilerle değişimin gerçekleştiği şeklinde yorumlanmıştır. Bunun yanı sıra 19. yüzyılda toplumsal değişim ilerlemeci bir perspektiften (Spencer, Comte, Tylor tarafından) ele alınmış ve modernitenin temel mantığını da oluşturan bu görüş değişmeyi doğrusal-linear olarak görmüştür. İbn-i Halduncu tarih anlayışında ise değişim döngüsel bir tarihsellik çerçevesinde tartışılmıştır (Burke, 2012: 145).

Kuramsal ve makro anlatılar her ne kadar toplumsal ve tarihsel dönüşümü anlamak için bir çerçeve sunsa da mikro anlamdaki gelişmelerin ve olayların ortaya çıkardığı dönüşümleri anlama çabası bu değişim ve dönüşüm süreçlerini bizzat yaşayanların gözünden bakmak ve toplumsal hayata odaklanmak adına önem arz etmektedir. Bu bağlamda toplumsal dönüşümün tetikleyicileri olarak; nüfus örüntülerini, kültürel ve toplumsal karşılaşmaları, olayları, devrimleri, kuşak etkisini vb. saymak mümkündür. Olaylar içerisinde değerlendirebileceğimiz salgın hastalıklar nüfus örüntülerinde bir değişim ortaya çıkarırken bu değişim de toplumsal ve ekonomik sonuçlar doğurabilmektedir. Örneğin, 1347-1351 yılları arasında ortaya çıkan ve sonrasında adına "Kara Ölüm" denen salgın sonunda 200 milyon kadar insanın öldüğü tahmin edilirken, o zamanki genel nüfus açısından bu oran oldukça yüksektir. Nüfusun önemli bir kısmının ölümüne neden olan veba sonunda emek gücünün de azalmasından dolayı köylünün feodallere karşı eli güçlenmiştir. Ayrıca veba salgınından sonra dinsel anlamda Tanrıya bir dönüş olduğu, toplumsal hayatın pesimist bir ruh haline girdiği, hoşgörüsüzlüğün, yabancı ve dezavantajlı gruplara yönelik ayrımcı ve dışlayıcı anlayışların da ortaya çıktığı görülmektedir. Covid-19 pandemisinin yaşandığı, içinden geçtiğimiz bu zamanlar ise psikolojik, toplumsal ve ekonomik anlamda önemli değişmelerin ipuçlarını verirken daha keskin dönüşümlere de gebe olduğu bilim insanları ve politikacılar tarafından sıklıkla dillendirilmektedir.

¹ <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/situation-reports>

² https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200312-sitrep-52-covid-19.pdf?sfvrsn=e2bfc9c0_4

Covid-19 salgınının ekonomik anlamda en önemli çıktısının ise virüsle mücadelede en etkili yol olarak tartışılan devlet müdahaleciliği sistemi olduğu düşünülmektedir. Zira salgını önleyici uygulama olarak ortaya konan karantina-evde kalma uygulaması en çok toplumsal tabakanın en altında olanları etkilemektedir. Hastalık toplumsal zaaflarımızla bizi yakalamakta ve ilerlemektedir. Snowden'in (2019) belirttiği gibi kolera ve tüberküloz yoksulluk ve eşitsizlik hattı boyunca gücünü göstermiş ve ilerlemiştir. Bugün Covid-19 ile mücadelede en önemli şeyin temizlik ve izolasyon olduğu belirtilmesine karşın; inşaat işçileri, fabrika işçileri, geri dönüşüm işçileri vb. hala yana yana ve nefes nefese çalışmaya devam etmektedir. 2008 ekonomik krizinden sonra da sıklıkla dile getirilen ve ekonomik krizin çözümünü devletlerin ortaya koymuş oldukları politikalara da bağlı olarak "sosyalizm ve devlet müdahaleciliği"nde bulan anlayış mevcut ekonomik -neoliberal- sistemin ciddi anlamda sorgulanmasına neden olmaktadır. Toplumsal eşitsizliklerin yanında ayrımcı ve dışlayıcı tutumlar da bu dönemde kronolojik yaş üzerinden kendini göstermiş, birikim üretmeyen, aktif çalışma yaşamının genellikle dışında kalan 20 yaş ve altı ile 65 yaş ve üzeri kesimler uzun bir süre karantina ve kapatılma uygulamalarına maruz bırakılmıştır. Bu durum yaşlılar özelinde hak ihlallerinin ve yaşçı (ageist) tutumların yaygınlaşmasına, dahası kuşaklararası çatışmalara sebep olmuştur. Bu nedenle toplumsal eşitsizlikleri derinleştiren mevcut ekonomik ve toplumsal sistemin revize edilmesi bu salgının en önemli çıktısı olmaya aday gibi görünmektedir.

Tüm bunlara ve öngörülemeyen diğer çıktılara bugün yeni bir göz, yeni bir perspektif ile bakmaya ihtiyaç vardır. Böylece bu çalışma Covid-19 ile enfekte olmuş ve sonrasında iyileşme sağlamış kişilerin hastalık öncesi, hastalık sırası ve hastalık sonrası toplumsal ilişki ve etkileşim düzeylerini anlamaya ve keşfetmeye odaklanmıştır. Çalışma, hastalığa yakalanmış kişileri ve onların hastalık süresince etkileşim içinde buldukları hastane personeli ve aile bireyleriyle olan ilişkilerini anlamaya çalışmaktadır. Ayrıca çalışmada, bu kişilerin hastalık süresince ölüm ve yaşama dair düşüncelerinin yansımaları olarak psikolojik durumları ve bunun etkilerini görmek amaçlanmaktadır. Bununla birlikte hastalık sonrası iyileşme sürecinde hastaların toplumsal ilişkileri mercek altına alınarak olası değişimleri; ekonomik ilişkileri, sosyalleşme süreçleri, kamusal alanları kullanma istek ve deneyimleri, sosyal mesafe ve temas algıları gibi devlet-birey-toplum etkileşiminin boyutları hastalığa yakalanmış kişilerin gözünden anlaşılmasına çalışmaktadır.

21. Yüzyılın Salgın Hastalıkları ve Pandemiye Sosyolojik Bir Bakış

Salgın hastalıklarla dünya geçmişten bu yana karşılaşmaktadır. Fakat 21. yüzyılın gelişmiş iletişim ve ulaşım teknolojisi salgın hastalıkların küresel boyutlara ulaşmasına sebebiyet vermektedir. 21. yüzyılın önemli salgın hastalıkları arasında ise Ebola virüsü salgını, H1N1 virüsü salgını, SARS (Severe Acute Respiratory Syndrome/Şiddetli Akut Solunum Sendromu) ve MERS (Middle East Respiratory Syndrome/ Orta Doğu Solunum Sendromu) yer almaktadır. Son dönemde ise COVID-19 (SARS-Cov-2) hastalığı bu salgınlara eklenmiştir.

SARS ilk kez Kasım 2002'de Güney Çin'de ortaya çıkmıştır. 2003 yılının Mart ayında ise küresel bir salgın (pandemi) olarak tanımlanmıştır. Fakat bu salgın kısa sürmüş, DSÖ Temmuz 2003'te salgının kontrol altına alındığını duyurmuştur. Bu süre zarfında SARS 26 ülkede 8098 kişiye bulaşmış ve bu vakalardan 774'ü ölümlerle sonuçlanmıştır. (Eyigün, 2005: 108). MERS ise yine koronavirüsün sebep olduğu hastalıklardan biridir ve MERS-Cov olarak tıpta isimlendirilir. 2015 yılının Mayıs ve Temmuz aylarında Güney Kore'de ortaya çıkmıştır (Kim vd., 2018). T.C. Sağlık Bakanlığı'nın tanımlamasına göre koronavirüsler hem hayvanlarda hem de insanlarda hastalıklara sebep olan büyük bir virüs ailesidir. Koronavirüsler soğuk algınlığından SARS ve MERS hastalıklarına kadar solunum yolu enfeksiyonlarına sebep olabilmektedir (T. C. Sağlık Bakanlığı). Koronavirüs kaynaklı hastalıkların genel özellikleri ise ateş, öksürük, solunum yetersizliğidir.

Bu iki salgın hastalık dışında Ebola ve Influenza (H1N1) da son dönemlerde dünyayı etkileyen salgın hastalıklar arasında sayılabilir. Bunlardan H1N1 virüsünün veya diğer bir deyişle domuz gripinin sebep olduğu hastalık 2009 yılında DSÖ tarafından pandemi olarak kabul edilmiştir. Domuz gribi Meksika'da bir domuz çiftliğinde ortaya çıkarak insanlara bulaşmış ve

kısa sürede komşu ülke olan ABD'ye ve sonrasında dünyada birçok ülkeye yayılan ölümcül bir hastalık olarak tanımlanmıştır. Son 50 yılın en önemli salgınları arasında yer almaktadır (Şanlı, 2010: 4-9).

Ebola virüsü ise ilk olarak 1976 yılında görülmüş olmasına rağmen bir salgın olarak 2014 yılında ortaya çıkmıştır (AFAD). Ebola salgını ilk olarak Batı Afrika'da bir ülke olan Sierra Leona bölgesinde 2014 yılının Mart ayında görülmüş ve 8700 kişinin enfekte olması ve bunlardan 3600'ünün ölümü ile sonuçlanmıştır. Salgının kısa sürede kontrol altına alındığı ve Şubat 2016'da bittiği belirtilmiştir (Kamara vd., 2017: 842). Ebola salgını Afrika dışında Amerika, İngiltere, Rusya gibi ülkelerde de görülmüş fakat vakaların etki göstermediği bildirilmiştir (Açikel, 2014: 194).

Son dönemde deneyimlediğimiz Covid-19'a ise yine koronavirüsün sebep olduğu bilinmektedir. Yeni tip koronavirüs (novel coronavirus) olan bu virüse ise tıpta SARS-Cov-2 denilmektedir. Covid-19 tıpkı diğer salgınlar gibi ölümcül olabilmektedir. Covid-19'a yakalanan kişilerde hastalığın %5'inin ölüm ile sonuçlandığı bilinmektedir (Sahoo vd. 2020). Diğer salgınlar dünyanın bazı bölgelerinde yaygınlaşırken Covid-19 virüsü küresel bir yayılım gösterdiğinden şimdiye kadar görülen salgınların en yaygını olma özelliğine sahiptir. Bu da onu özel bir konuma yerleştirmektedir. Bu nedenle her ne kadar küresel salgınlar yeni ortaya çıkmış olmasa da bugün COVID-19 pandemisinin bireysel ve toplumsal anlamda köklü değişiklikleri hayatımıza katarak yeni bir *toplumsal olgu* olarak karşımızda durduğunu kabul etmek gerekmektedir. Zira küresel anlamda kullanımı kabul gören "yeni normal" kavramsallaştırması bu durumun yeni deneyimlenen bir dönem olduğuna işaret etmektedir.

Gerek dünyanın belli bölgelerinde gerekse bugün yaşadığımız gibi tüm dünyada ortaya çıkan salgınlar elbette sağlık durumlarının ötesinde, kültürel, ekonomik, psikolojik ve toplumsal anlamda çeşitli durumları doğurmuştur. Bunlardan panik, anksiyete, korku, paranoya, vb. hallerinin psikolojik etmenler arasında olduğu ve tüm bu salgınlarda deneyimlendiği belirtilmektedir (Olufadewa, 2020: 52; Kamara vd., 2017; Kim vd., 2018; Sun vd., 2021: 15). SARS'ın neden olduğu salgında ise özellikle sağlık çalışanlarının etkilendiği ve yüksek stres altında kaldığı vurgulanmaktadır (Aughterson vd., 2021; Sun vd., 2021: 15).

Son dönemlerde ortaya çıkan pandemiler hasta ve fon sağlayıcılar açısından sağlık harcamalarının artmasının yanı sıra sağlık çalışanları için de iş yükünün artmasına sebep olmuştur. Ölüm, hastalık ve kısıtlamalar nedeniyle iş gücü ve verim kaybı görülmüştür. SARS ve MERS pandemilerinin özellikle Asya ülkelerinin ekonomilerini ciddi anlamda etkilediği bilinmektedir (Türk vd., 2020: 623-4). H1N1 (domuz gribi) pandemisi ise güven kaybı ve korku kaynaklı olarak harcama şekillerinin değişmesine bağlı olarak ekonomik değişikliklere sebep olmuştur (McKibben, 2009'dan akt. Türk vd., 2020: 621).

COVID-19 Pandemisinin Psikolojik ve Toplumsal Yansımaları

Covid-19 küresel anlamda pek çok köklü değişime kapı aralamıştır. Ward (2020: 721), hep birlikte deneyimlediğimiz bu duruma ilişkin tıp ve epidemiyoloji alanlarındaki çalışmaların yoğun olarak yapılmasına rağmen, salgının sosyal anlamdaki etkilerini anlayabilmek adına sosyologların hem teorik hem de pratik anlamda kendisine bir görev biçmesi gerektiğini vurgular.

Bu dönemde gerçekleştirilen psikososyal araştırmaları birkaç başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar Covid-19'a yakalanıp iyileşenler üzerine yapılan çalışmalar (Olufadewa, 2020; Prioleau, 2021; Sun vd., 2021), salgının psikolojik ve sosyal etkilerini araştıran çalışmalar (Chakrawarty vd., 2021; Mazumder vd., 2021; Olufadewa, 2020; Sahoo vd., 2020; Şahan, 2021) sağlık ve sosyal bakım profesyonellerinin psikososyal iyilik hallerini inceleyen çalışmalar (Aughterson, McKinlay, Fancourt ve Burton, 2021), ergen ve gençlerin pandemi deneyimlerini inceleyen çalışmalar (Branquinho, Kelly, Arevalo, Santos ve Matos, 2020; Mazumder vd., 2021), orta yaş ve üstü kişilerin deneyimlerini inceleyen çalışmalar (Chakrawarty vd., 2021) gibi sıralanabilir.

Covid-19 virüsüne yakalanıp iyileşenler üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, bu hastalığın kişilerde fizyolojik, psikolojik, davranışsal ve sosyal değişikliklere sebep olduğu görülmektedir. Ateş, nefes almada zorluk, iştahta azalma, tat ve koku kaybı (Olufadewa, 2020; Prioleau, 2021) üşüme, öksürük, titreme, ağrı, (Olufadewa, 2020), baş ve kas ağrıları (Branquinho vd, 2020), bilinç ve hafıza bulanıklığı/karmaşası (brain and memory fog), çarpıntı (Prioleau, 2021) değişiklikler fizyolojik etmenler arasında yer almaktadır.

Pandeminin yaratmış olduğu atmosferden kaynaklı olarak korku, kaygı bozukluğu (Chakrawarty vd., 2021; Olufadewa, 2020), hastalığı inkar etme (Sun vd., 2021; Şahan, 2021), hastalığı önemsememe/ciddiye almama (Hatun, vd. 2020), sosyalleşmenin azalmasına ve hijyen endişesine bağlı olarak ortaya çıkan stres (Mazumder vd., 2021), panik (Hatun, vd. 2020; Olufadewa, 2020; Sahoo vd., 2020), belirsizlik, pişmanlık (Şahan, 2021), paranoya, utanç, suçluluk duygusu ve endişe hâli (Olufadewa, 2020; Sahoo vd., 2020), yakınlarına ve sarılmaya özlem duyma (Hatun vd., 2020) ise psikolojik etmenler arasındadır. Bu faktörler olumsuz psikolojik sonuçlara işaret ederken öte yandan aile ve arkadaş çevresinden alınan destek ve güvenin artması (Olufadewa, 2020) ise olumlu psikolojik değişkenler arasında ifade edilebilir. Bir başka olumlu yansıması ise bireylerin kendilik farkındalıklarının artması, kendilerini tanımaya fırsat bulmaları (Hatun vd., 2020) olmuştur.

Bu dönemde kişilerde yemek yapma pratiğinin değişmesi (Olufadewa, 2020), daha sağlıklı yiyeceklere yönelme ve evde yemek yemeye ağırlık verme (Chakrawarty vd. 2021; Chopra vd. 2020; Mazumder vd. 2021) gibi yemek yeme tarzlarında değişme, günlük spor alışkanlığı kazanma (Chakrawarty vd. 2021; Chopra vd. 2020; Mazumder vd. 2021), kitap okuma alışkanlığı kazanılması (Olufadewa, 2020), uyku alışkanlıklarında değişim, düzensizlik (Chakrawarty vd. 2021; Mazumder vd. 2021) ve uyku süresinde artış (Chopra vd. 2020), hijyene dikkat etme, maske kullanma, mesafe bırakma (Chakrawarty vd. 2021), aile ile kaliteli zaman geçirmeye çalışma, hobi edinme (Chakrawarty vd. 2021; Mazumder vd. 2021), dijital ekranlarda daha fazla zaman geçirme (Branquinho vd, 2020); Chopra vd., 2020; Chakrawarty vd. 2021; Mazumder vd. 2021; Baltacı vd., 2020) gibi davranışsal değişimler de ortaya çıkmıştır.

Ailede içi çatışmalar, anlaşmazlıklar, yaşamın önemli anlarında kayıplar yaşama (Branquinho vd, 2020), aile ile daha fazla zaman geçirebilme (Mazumder vd., 2021), arkadaşlarla buluşamama (Chakrawarty vd., 2021), kişiler arası etkileşimin değişmesi (Mazumder vd., 2021) gibi faktörler ise sosyal etkiler arasında değerlendirilir. Öte yandan hastalığa yakalanıp iyileşen kişilere yönelik yapılan çalışmalar, toplumsal anlamda dışlanma, damgalanma ve yargılama gibi olguların ortaya çıktığını göstermektedir (Olufadewa, 2020; Prioleau, 2021). Bununla birlikte *içselleştirilmiş ayrımcılık* (internalized stigma) olgusunun (Sahoo vd., 2020) da ortaya çıktığını belirtmek gerekmektedir. Bu faktörleri de sosyal etkiler altında değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla burada sosyal etkilerin de tıpkı psikolojik etkilerin yol açtığı gibi, olumlu ve olumsuz olmak üzere iki şekilde karşılık bulduğu söylenebilir.

Pandemi döneminde hastalığı aktif olarak tecrübe edenlerden bağımsız bir şekilde kişilerin bu dönemde çeşitli baş etme stratejileri geliştirdiği de görülmüştür. Bunlardan biri, duruma ilişkin mantıklı açıklamalar bulmaya çalışmak iken bir diğeri ise şükretme, iyimser ve umutlu olma (Hatun vd., 2020) olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir başka strateji ise bu dönemde aile, arkadaşlar ve yakın çevre ile olan duygusal paylaşımların artmasıdır (Hatun vd., 2020; Zhang ve Ma, 2020). Diğeri ise fiziksel temasın mümkün olmadığı durumlarda sanal ortamlar üzerinden sosyalleşmeye çalışmaktır (Mazumder vd., 2021; Hatun vd., 2020).

Araştırma Tasarımı: Gömülü Teori Metodolojisi (GTM)

Araştırma, metodolojik olarak kuram test etmeye yönelik tümdengelimci akıl yürütmenin aksine zorunlu olarak tümevarımcı mantığa dayalı olarak hareket etmektedir. Bu zorunluluk; sosyolojik anlamda pandeminin ortaya çıkardığı ve çıkaracağı yeni gelişmeler ve değişimlerin küresel ölçekte deneyimlenmesine dayanmaktadır. Salgının içerisinde yaşadığımız toplumsal dünyayı büyük bir değişime götürebilecek etkilere sahip olmasından dolayı, bu dünyayı okumaya ve anlamaya yönelik yeni bir toplumsal göze, bir perspektife belki de bir teoriye ihtiyaç

olduğu düşünülmektedir. Herkes için yeni ve ani olan bu değişim ve dönüşüm sürecini, pandeminin toplumsal etkilerini bizzat deneyimleyenlerin gözünden anlamaya çalışmak ise bu araştırmada nitel araştırma desenlerinden Gömülü Teorinin kullanılmasını gerekli kılmıştır.

Barney Glaser ve Anselm Strauss'un 1965 yılındaki "Awereness of Dying" isimli çalışmalarına dayanan Gömülü Teori Metodolojisi (GTM), hayatlarının son evrelerinde (terminal patient) ve ölmek üzere olan hastalarla, bu hastaları hastane ortamında gözlemleyerek, derinlemesine yapılan görüşmeler sonucu ortaya çıkan bir metodolojidir. Glaser ve Strauss gerçek hayat deneyimlerine dayanarak, alandan veri elde ettikleri, verinin işaret ettiği teorik çerçevenin de yine alandan-veriden devşirildiği ve tüm bu süreci tümünden gelimci bir mantıkla teori testi yerine alandan, veriden elde edilen teori keşfine odaklanıldığı için ortaya koydukları bu yöneme de Gömülü Teori ismini vermişlerdir. Bunun anlamı, verilerin ve deneyimlerin gerçek hayatta gömülü olmasından kaynaklanmaktadır (Glaser ve Strauss, 1967).

GTM'nin hem bir veri toplama ve analiz stratejisi hem de teori üretmeye yönelik bir metodoloji olarak iki kullanımı vardır. Bir strateji olarak GTM kavramlar ve kategorilerin nasıl tanımlanacağı, kategoriler arasında nasıl bir bağ oluşturulacağı ve kategoriler arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağı ile ilişkilidir. Aynı zamanda GTM, verilerden elde edilen kategorilerin parçalara ayrılması ve sonrasında tekrar birleştirilmesi ile bir ana temaya (teoriye) ulaşma çabasıdır. Bu çalışmada ise teori oluşuma bir adım olarak ana bir temaya veya temalara ulaşmak hedeflenmiştir. Böylece çalışmada 3 ana problem cümlesi etrafında şekillenmiş ve her bir problem cümlesi kendi içerisinde alt başlıklara ayrılarak aşağıdaki sorulara yanıtlar aranmıştır:

- Covid-19 ile enfekte olmuş 18 yaş ve üstü kişiler hastalık öncesi süreci nasıl anlamlandırmaktadır?
  - Kişilerin uluslararası bir salgının kaynağına ve gerçekliğine ilişkin düşünceleri nelerdir?
  - Hastalıktan korunma noktasında alınan tedbirler nelerdir?
- Covid-19 ile enfekte olmuş 18 yaş ve üstü kişilerin hastalık sırasındaki deneyimleri nelerdir?
  - Kişi hastalığı nerede deneyimlemiştir? Evde mi, hastanede mi? Hastanede ise sağlık çalışanları ile olan ilişkisi nasıl olmuştur?
  - Ölümcül bir hastalığa yakalanmak kişide ne gibi psikolojik ve duygusal durumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur?
  - Uluslararası bir salgının parçası olmak, bunu deneyimlemek ne ifade etmektedir?
  - Hastalık sürecindeki aile içi ve toplumsal ilişkilerin niteliğinde ne gibi değişimler olmuştur?
  - Hastalık sürecinde kişinin ekonomik durumunda ne gibi değişiklikler meydana gelmiştir?
- Covid-19 ile enfekte olmuş 18 yaş ve üstü kişilerin hastalık sonrasındaki deneyimleri nelerdir?
  - Hayata ve manevi duygulara ilişkin bakış açısı değişmiş midir?
  - Hastalık sonrasında kamusal ve toplumsal mekânlara ilişkin algıda bir değişiklik yaşanmış mıdır?
  - Hastalık sonrasında aile içi rollerde ve tutumlarda değişiklik olmuş mudur?

Böylece yarı yapılandırılmış görüşme soruları hazırlanarak derinlemesine mülakatlara başlanılmıştır.

Teorik Örneklem ve Veri Toplama Teknikleri

Bu çalışmada GTM'nin teorik örneklem prensibine bağlı olarak ilk saha verilerinin toplanması ile aynı zamanda kodlama ve analiz süreci de başlamıştır. Saha bilgileri Mart-Temmuz 2021 tarihleri arasında, anahtar bir kişi seçilerek, daha sonrasında kartopu örneklemesi uygulanarak elde edilmiştir. Teorik örneklemede GTM'ye uygun olacak şekilde örneklem önceden belirlenmemiş fakat örneklem seçimi için bazı temel kriterler belirlenmiştir. Bunlar; örneklem

dâhil edilecek kişilerin Hatay'da yaşaması, 18-60 yaş aralığında olması, Covid-19 ile enfekte olup iyileşme sürecini tamamlamış olmasıdır. Teorik örneklemeye dâhil edilmesi kararlaştırılan kişilerle dönemin şartlarından ötürü, pek çok araştırmacının zorunlu olarak başvurduğu yollar-dan biri olan *teknoloji aracılı etkileşimler* (Howlett, 2021: 5) bu araştırmada da kullanılmış ve böylece görüşmeler telefon üzerinden sesli görüşmeler olarak tamamlanmıştır. Fakat 2 kişi ile pandemi döneminin gerekli tüm kurallarına uyularak yüz yüze görüşme sağlanmıştır. Görüşmeler ortalama 45 dakika sürmüştür. Teorik örneklem alanı hiçbir yeni kategoriye ulaşılamaması durumunda, diğer bir deyişle araştırmacının doyuma ulaşması ile sonlanmış ve toplamda 13 kişiyle araştırma sonlandırılmıştır.

Bu kişilerin ölümle yüzleşme, hayatın anlamı, bulaşıcı ve ölümcül bir hastalığa yakalanmaya dair bakış açıları; hastalıktan önceki ve sonraki yaşamda toplumsal ilişki kurma biçimleri ve düzeyleri, aile ve arkadaşlık ilişkileri anlaşılmalı istenmiştir. Bununla birlikte Glaser'in "her şey veridir" (2002) şeklinde özetlediği gibi GTM'de her şeyin bir veri olduğu unutulmamış, COVID-19 salgınının başladığı ilk günden itibaren –Türkiye için 11 Mart 2020- gözlemler yapılmış, GTM tekniklerinden biri olan ve kısa hatırlatıcı notlar anlamına gelen memolar tutulmaya başlanmış, gazete ve sosyal medya haberleri takip edilerek buradan elde edilen bilgiler çerçevesinde araştırmacının ilk verileri oluşturulmuştur.

Bu sebeple GTM'yi diğer yöntemlerden ayıran ve biricik kılan nokta veri toplama ve analiz sürecinin birlikte ilerliyor olmasıdır. Bu biriciklik onun teorik örneklem, sürekli karşılaştırmalı analiz, kodlama paradigması, memo yazımı gibi kendi doğasına uygun yöntemler kullanmasından ileri gelmektedir (Strauss, 1987:5; Willig, 2013:70).

Bulgular

Bu bölümde katılımcıların sosyo-demografik özelliklerine yer verildikten sonra, sürekli karşılaştırmalı analiz süreciyle elde edilen temalar bulguların alt başlıkları olarak sıralanmıştır. Bunlar hastalık öncesi, hastalık sırası ve hastalık sonrası sürece dair elde edilen ana temaları ifade etmektedir.

Sosyo-Demografik Bulgular

Araştırma yaşları 24 ile 57 arasında değişen, 7 kadın ve 6 erkek olmak üzere toplamda 13 kişi ile gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar Hatay'ın Antakya, İskenderun, Hassa ve Kırıkhan ilçelerinden seçilmiştir. Katılımcıların 7'si hastalık sürecini evde, 6'sı ise hastanede geçirmiş olup, hastanede kalma süresi 5-17 gün arasında değişmektedir. Araştırmada cinsiyet, yaş, yaşanan yer, sosyoekonomik durum, medeni durum, vb. ile hastalığı evde veya hastanede geçirme ve yaş ile hastanede kalış süresi arasında bir ilişki kurulamamıştır. Katılımcıların biri hariç diğerleri evli, 6'sı ilköğretim mezunu, ikisi okuryazar değil, 1'i lise ve 1'i de lisans mezunudur. En düşük hane geliri 1800 TL ve en yüksek hane geliri 14000 TL olup, ortalama hane geliri 4950 TL'dir. Katılımcıların tamamı en az bir doz Sinovac aşısı olmuştur.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

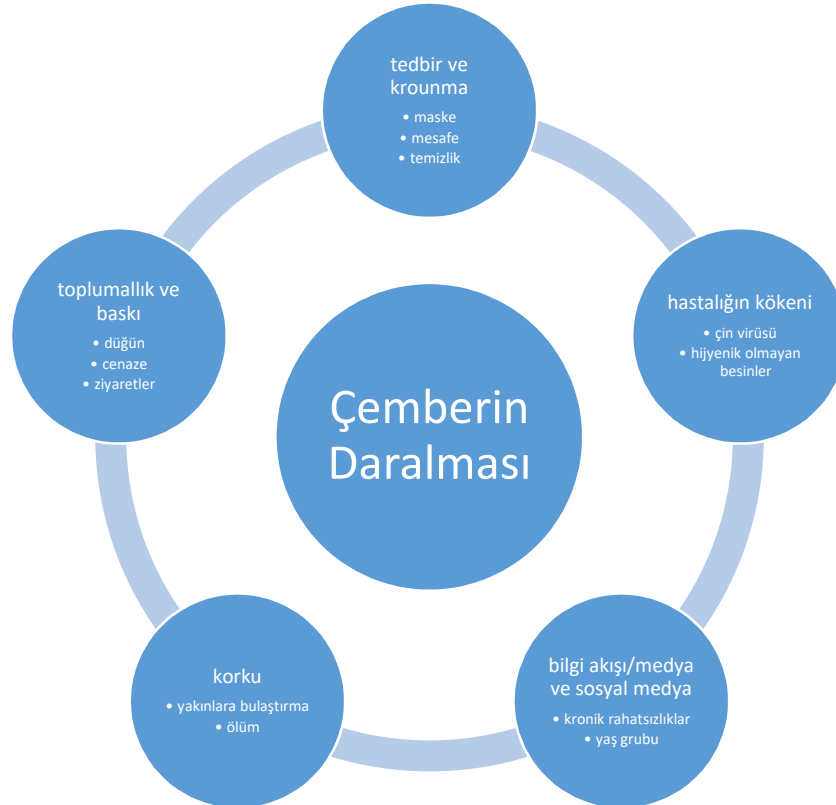
İsim	Cin-siyet	Yaş	Me-deni Durum	Meslek	Yaşanan Yer	Eğitim Durumu	Hane Geliri (TL)	Hastalık Başlangıç Tarihi	Tedavi Yeri
K1	K	49	Evli	Ev hanımı	Hassa	İlkokul	10000	Kasım 2020	Ev
K2	K	35	Evli	Ev hanımı	Hassa	İlkokul	4500	Temmuz 2020	Hastane (15 gün)
K3	E	42	Evli	Güvenlik görevlisi	Kırıkhan	Ortaokul	2300	Temmuz 2020	Hastane (5 gün)
K4	E	53	Evli	Serbest meslek	Antakya	İlkokul	2300	Ekim 2020	Hastane (17 gün)
K5	K	41	Bekâr	Akademisyen	Antakya	Doktora	8500	Kasım 2020	Ev
K6	E	57	Evli	Esnaf	İskenderun	İlkokul	2500	Kasım 2020	Ev
K7	K	50	Evli	Ev hanımı	Antakya	İlkokul	2500	Kasım 2020	Ev
K8	K	51	Evli	Ev hanımı	Kırıkhan	İlkokul	2000	Kasım 2020	Ev

K9	K	24	Bekâr	Öğrenci	İskenderun	Üniversite	9000	Ekim 2020	Ev
K10	K	57	Evli	Ev hanımı	Hassa	Okula gitmemiş	3000	Ekim 2020	Hastane (10 gün)
K11	E	28	Evli	Memur	Antakya	Ön lisans	12000	Aralık 2020	Ev
K12	E	51	Evli	Öğretmen	İskenderun	Lisans	14000	Mayıs 2021	Hastane (9 gün)
K13	E	54	Evli	Memur	Kırıkhan	Lisans	14000	Kasım 2020	Hastane (10 gün)

Hastalık Öncesi; Çemberin Daralması

Türkiye ölçeğine kıyasla Hatay'da görece düşük seviyelerde ilerleyen virüs 2020 yılının Ekim, Kasım ve Aralık aylarında ciddi bir artışla birlikte Türkiye ortalamasının üstüne çıkmış ve hastalık ve bulaşların kasım ayında zirve yaptığı görülmüştür. Hastalık ve ölüm oranlarının en yoğun olduğu döneme denk gelen bu aylar görüşmeciler açısından da artık hastalığa yakalanmanın kaçınılmaz olarak görüldüğü, hastalığa yakalanmadan bu sürecin atlantılamayacağı görüşünün yerleşmesi ile kendini göstermiştir. Katılımcıların büyük çoğunluğu da (9 kişi, yaklaşık %70'i) bu zaman dilimi içerisinde hastalığa yakalanmıştır. Salgının yoğun seyri, komşuların ve akrabaların virüse yakalanması artık çemberin daraldığının, virüsten kaçışın mümkün olmadığını habercisi olmuştur. Bu bölümde hastalığa yakalanmadan önce katılımcıların hastalığa ilişkin bilgi düzeyleri, bilginin kaynakları, virüsün kaynağına dair düşünceleri, hastalıktan korunma yolları, virüsü nereden, kim tarafından ve nasıl kaptıkları, hastalık öncesine dair psikolojik ya da toplumsal kimi durumların anlaşılması hedeflenmiştir. Bu kapsamda "çemberin daralması" ana teması altında tedbir ve korunma, hastalığın kökeni, bilgi akışı/ medya etkisi, korku ve toplumsallık ve baskı olmak üzere toplamda beş alt tema belirlenmiştir. Aşağıdaki tablo temaları özetlemektedir:

Tablo 2: Hastalık Öncesi; Çemberin Daralması

Hastalığın kaynağına ilişkin sorgulamada katılımcıların "İspanyol Gribi" isimlendirmesinde olduğu gibi mevcut hastalığı ve virüsü "Çin Virüsü" şeklinde tanımladıkları görülmüştür. Hastalığın kökeni olarak bunun Çin'den çıktığı noktasında hemfikir olan katılımcılar, nedeni konusunda ise hijyenik olmayan besinleri işaret etmektedirler. İki katılımcı ise virüsün kaynağının ve sonrasındaki uygulamaların bir "proje" olabileceğini belirtmektedir:

“Adamlar önüne geleni yiyorlar, tabi her türlü hastalık olur bu durumda, ben buna Çin virüsü diyorum, oradan geldiği için.” (K8, K, 51)

“Ben bu hastalığın doğal yollardan olduğunu düşünmüyorum, zaten dünya nüfusunun azalmasına yönelik çalışmalar var. Ben bundan kaynaklı olduğunu düşünüyorum. Ben bunun arkasında sayılı zenginlerin ve ilaç firmalarının olduğunu düşünüyorum.” (K9, K, 24)

Hastalığa ve virüse ilişkin bilgi akışının medya ve sosyal medya kanallarıyla sağlanıyor olmasının kimi bilgi kirliliklerine neden olduğu görülmüştür. Medya aracılığıyla sağlanan iletişimin haberin ve bilginin kaynağının ne olduğuna bakılmaksızın katılımcılar tarafından bir otorite olarak algılandığını göstermiştir. Bu anlamda hastalığın bir yaşlılık hastalığı olarak görülmesi ve yalnızca yaşlılara etkileyecek bir virüsmüş gibi algılanması bu iletişimin en bariz çıktısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte hastanelerdeki yoğun bakım birimine olan bakış açısı son derece kötümser bir boyut kazanmıştır. Yoğun bakım adeta morg ile aynı kategoride değerlendirilmiştir. Kişilerin herhangi bir kronik rahatsızlığının olmamasının da katılımcıları bir rehavete etmiş olduğu gözlenmiştir:

“Ben hastalığa yakalanacağımı ummuyordum, ben aslında sporumu falan yaparım, sağlıklıyım, hiçbir hastalığım da yok, zaten ben hastalanınca herkes çok şaşırıldı, yaşımda genç, niye böyle bir şey oldu anlamadık.” (K3, E, 42)

Virüsten korunma ve alınan tedbirler arasında en yoğun olarak karşımıza çıkan, eve giren canlı-cansız her şeyin dezenfekte edilmesi olmuştur. Bununla birlikte her ne kadar maske ve mesafeye dikkat edildiği belirtilse de evin içi ve aile söz konusu olduğunda mesafenin ve maskenin rafa kalktığı görülmüştür. Ayrıca işten eve gelen bireylerin hemen banyoya alınması, kıyafetlerin yıkanması ve kişinin de banyo yapması sağlanmıştır:

“Ben maske, siperlik ve eldiven hepsini kullandım, hiç çıkarmadım, eve gelen her şeyi de dezenfekte ettik, ama nasıl olduysa bir şekilde bulaştı, ama asansörden ama binadan bilemiyorum” (K5, K, 41)

“Maske ve mesafeye çok dikkat ettik, çalıştığım dükkânda da şerit çektim ve müşteri asla o şeridi geçmedi. Zaten hanım da eve girer girmez hemen banyoya yönlendiriyordu, üstümü başımı alıp yıkmaya koyuyor, bana da illa banyo yapmamı söylüyordu.” (K6, E, 57)

“Ben her şeyi dezenfekte ettim, eve gelen her şeyi önce balkona koydum, en az bir gün beklettim, sonra da yapabildiğimi çamaşır suyuyla yapamadığımı sirkeyle temizledim.” (K7, K, 50)

Katılımcıların hastalık öncesinde yaşa ve kronik hastalıkları olup olmama durumuna göre gerek tedbir noktasında gerekse hastalıkla yüzleşmede oluşan korku açısından önemli farklar görülmektedir. Kronik hastalık, yakınlarla hastalık bulaştırma ve ölüm korkusunun katılımcılar arasında bariz bir şekilde ortaya çıktığı görülmüştür.

“60’larda yokum ama yaştan dolayı bir stresimiz vardı, bir korku oluştu, en yakınlarımıza, çevremize de hastalığın gelmesi korkulara neden oldu.” (K13, E, 54)

“Benim astımım olduğu için çok dikkat ettim, çünkü hastalığa yakalanırsam kurtulamam diyordum, normalde bile nefes alamıyorum, bir de virüslü olursam nasıl nefes alırım diye çok korkuyordum.” (K10, K, 57)

“Ben çocuklarıma bulaştırırım, onlara bir şey olur diye çok korttum, kendimden çok onlar hep aklımdaydı, inşallah bulaştırmam diye çok dua ettim.” (K2, K, 35)

Hastalığın bulaştığı zaman, mekân ve kişi bulaş ve hastalık durumunun somut göstergeleri olarak karşımızda durmaktadır. Fakat toplumsallık ve baskı olarak temalaştırdığımız boyut içerisinde; cenaze, merasim, düğün, akraba ve komşu ziyaretleri gibi toplumsal ilişkiler arka planda katılımcılar üzerinde önemli bir baskıya neden olmuştur:

“Aslında ben çok dikkat ederim, ama yakın akrabamızın ölümü ve cenazeye katılma, son görevi yapma baskısı bende oldu, gitmeyeyim dedim ama gitmezsem de olmaz dedim, gittim. Orada kaptım virüsü.” (K13, E, 54)

Ayrıca polis, hasta bakıcı, güvenlik görevlisi gibi meslek gruplarında çalışanlarda, görev nedeniyle ve işin doğası gereği virüse yakalanma olasılığının daha yüksek olduğunun düşünüldüğü görülmüştür:

“Ben özel bir hastanede temizlikçiyim, zaten hastanede olarak, pisliklerle uğraşarak ne kadar kaçabilirdim ki bu hastalıktan.” (K2, K, 35)

“Ben özel hastanede güvenlikçiyim, güvenlikçi olunca her işi yapıyorsun, bir teyze getirdiler tekerlekli sandalyede, onun taşınmasına yardım ettim, ben oradan kaptığımı düşünüyorum.” (K3, E, 42)

Hastalık Süreci; Belirsizlik ve Endişe

Yeni bir virüs, yeni bir salgın toplumsal ve ekonomik hayatı derinden sarsarken ortaya çıkan belirsizlik durumu toplumsal ve psikolojik kimi etkileri ve değişimleri de beraberinde getirmiştir. Gerek virüsün bulaş yolu gerekse hastalığın tedavi tekniklerinin değişim ve dönüşümü, bununla birlikte ölümle sonuçlanan vakalar, bireyler üzerinde bir belirsizlik oluştururken aynı zamanda endişe ve korku hâli mevcut psikolojik durumun en temel çıktısı olmuştur. Bu tema testin pozitif çıkması ile başlayan hastalık sürecinin hastalar üzerindeki etkisini anlama süreci sonucunda ortaya çıkmıştır. Hastalığın nerede geçirildiği, nereden bulaştığı, günlük işlerin bu süreçte nasıl yapıldığı katılımcıların hastalık sürecinde en çok neyden korktukları, en çok neyi özledikleri, hastalığın biyolojik ve fiziksel etkilerinin neler olduğu gibi hastalık süreci içerisinde yaşanan hastalığın etkilerine odaklanılmış ve aşağıdaki tablo ile alt temalar çerçevesinde süreç gözler önüne serilmiştir.

Tablo 3: Hastalık Süreci; Belirsizlik ve Endişe

Öncelikle hastalık sürecinin nerede geçirildiği sorgulanmış ve 7 katılımcının evinde tedavi süreci ile hastalığı atlattığı 6 katılımcının ise hastane ortamında tedavi sürecini geçirdikleri

görülmüştür. Yoğun bakımda yatan katılımcı olmazken, 2 katılımcı doktorun yoğun bakım önerisine rağmen hastanın yoğun bakıma girmeme ısrarı ile servis bölümünde tedavi sürecinin geçirildiği belirtilmiştir. Hastalıkla ve hastalığın etkileri ile mücadele eden çalışanların iş hayatında hastalığa yakalandıkları görülmektedir. Katılımcılar arasında iki hastane personeli ve bir polis memuru, bir de öğretmen iş hayatının etkisi ile virüse yakalandıklarını ve bunun kaçınılmaz olduğunu vurgulamışlardır. Öbür taraftan ise akraba ve aile içi ilişkilerin bir sonucu olarak bulaşın ortaya çıktığı görülmüştür.

Hastalığı-virüsü kaptıkları kişiye yönelik bir olumsuz duygunun, suçlayıcı dilin oluşup oluşmadığı sorulduğunda ise katılımcıların tamamında böyle bir duygunun olmadığı, bulaşacaksa bir şekilde kendilerini zaten bulacağına yönelik bir inanın olduğu tespit edilmiştir:

“Yok ben de öyle bir kırgınlık olmadı, yani yapacak bir şey yok herkes elinden geleni yapıyor, o olmasa başkası olacaktı.” (K7, K, 50)

Hastalığın belirtilerinin kişiden kişiye değiştiği; öksürük, baş ağrısı, ateş, eklem ağrısı gibi etkilerin görüldüğü fakat katılımcıların tamamında ortak olan şeyin eklem ağrısı olduğunu saptanmıştır ve sırt ağrısı ölümden dönmek olarak nitelendirilmiştir:

“Bel ağrısı oldu, çok kötü bir ağrı, anlatamıyorum...Ben böyle bir ağrı daha önce görmedim, bu ağrıya yaşlılar, çocuklar nasıl dayanır diye düşündüm.” (K1, K, 49)

“Aşırı bir öksürük oldu bende, ne olduğunu nasıl olduğunu anlayamadım. Yastığı falan değiştirdim, odayı değiştirdim, geçmedi. O kadar öksürük ki nefes bile alamıyorum. Önce hiç böyle bir öksürük gelmedi başıma, kemiklerim de adeta kırık gibi sızladı.” (K4, E, 53)

Hastalık öncesinde ve hastalık sürecinde bireylerin alternatif tedavi tekniklerine de yönelindikleri görülmüştür. Sumak, kekik, limon gibi doğal çözümlerle birlikte eczaneden temin edilen C ve D vitamini takviyeleri ile virüsle baş etme çabaları gösterilmiştir:

“Hem doktorların önerisi olan hem de televizyonda da söylenen C ve D vitaminin virüse bariyer oluşturduğu söyleminden hareketle bu vitaminleri kullandım, başkaca bitkisel çözümler denemedim.” (K5, K, 41)

“Biz zaten doğal besleniriz, bizim buranın çok güzel bitkileri vardır. Kekik olsun, sumak olsun hep bunları ısladık suyunu içtik.” (K1, K, 49)

Hastalık sürecindeki en önemli psikolojik durumlardan birinin korku olduğunu söylemek mümkündür. Katılımcıların tamamında korku hâlinin mevcut olduğu fakat korkunun kaynaklarının değiştiği görülmüştür. Katılımcılardan erkek çalışanlar arasında “ailenin reisi” olmak, eşin çalışmıyor olması ve çocukların olması gibi faktörlerle geride kalanlar ve onların hayatla (ekonomik) mücadelenin nasıl sağlanacağı en büyük korku durumu olarak ortaya çıkmıştır:

“Bana bir şey olsa eşim ve iki çocuğum ne olur, nasıl yaparlar diye düşündüm hep, kendimi düşünmedim, onları düşündüm.” (K3, E, 42)

Bununla birlikte çocuklara hastalığı bulaştırma ve yoğun bakım korkusunun etkileri katılımcılar üzerinde önemli ölçüde gözlenmiştir:

“Yeğenlerin yanımdaydı, en büyük korkum odur, onlara bulaştırırsam onlara bir şey olursa diye en çok bundan korktuğumu söyleyebilirim.” (K5, K, 41)

“Eşim benden daha kötüydü aslında ama doktor eşinizde tutulma %5 fakat sizde %50 dedi ve yoğun bakıma yatmam gerektiğini söyledi, biz çok şaşırдық ben kendimi o kadar kötü hissetmiyordum çünkü. Kan tahlilleriniz de kötü, ciğerleriniz de kötü dedi bana ben de hocam bir iki gün serviste tedavi edin daha da olmazsa yoğun bakıma götürün dedim. Hoca da beni tanıdığı için dediğimi yaptı ben serviste tedavimi oldum.” (K12, E, 51)

Katılımcıların sağlık çalışanları ile ilişkileri sorgulanmış ve hastanede sağlık çalışanları ile iyi ilişkilerinin olduğu ve doktor ve hemşirelerin kendilerine yönelik olumlu davranış içinde oldukları vurgulanmıştır:

“Hastanede iyi baktılar, yüzlerini falan göremediğimiz üzerinde tulum olan doktorlar hemşireler hep sordular ilgilendiler, sağ olsunlar.” (K3, E,53)

Ancak 8-8-3 olarak ifade edilen ve hastalığın başlangıç sürecindeki en temel tedavi yöntemi olarak görülen bir ilaca³ yönelik kimi soru işaretleri ve bu ilacın kalp krizine neden olduğu gibi yaygın anlayış, tedavi sürecine yönelik soru işaretleri oluşturmuştur. İki katılımcı kalp krizi riski sebebi ile bu ilacı kullanmadığını, bir katılımcı ise ilk gün kullanıp daha sonra bıraktığını belirtmiştir:

“Bu 8-8-3 olarak verilen ilacı ben kullanmadım, nefes darlığım yoktu zaten, günde 16 hap almak bana anlamsız geldi o yüzden kullanmadım.” (K5, K, 41)

Salgının ekonomik sonuçları dünya genelinde büyük etkilere neden olmuştur. Ülkemizde de her ne kadar memur kesimi gerek kapanmanın gerekse hastalık sürecinin olumsuz etkilerini daha az yaşarken, esnaf, kendi hesabına çalışanlar, yevmiye ile olarak günlük çalışanlar ve işçi sınıfı önemli oranda olumsuz olarak etkilenmiştir. Günlük çalışıp günlük harcayan özellikle esnaf kesim tam kapanma yasaklarının olduğu dönemde ekonomik açıdan büyük bir zorluk yaşadıklarını belirtmişlerdir:

“Biz bir evde on bir kişi yaşıyoruz, üç kişi çalışıyor, biri memur ikisi esnaf. Kapanma sürecinde biz çok zorluk çektik, kapanmamız mümkün değildi dükkân sayesinde günlük harcamalarımızı yapabiliyorduk.” (K9, K,24)

Aynı katılımcı tam kapanmanın ardından dükkânı açtıklarını, sonrasında neredeyse ailenin tamamının Covid olduğunu, fakat bunu saklama yoluna girdiklerini, çünkü kapanma sürecindeki zorluk ve yokluğu tekrar göze alamayacaklarını belirtmiştir:

“Açıkçası vicdan azabı çekiyorduk biraz da ama söyleyemedik, tespit edilirse diye çok korktuk. Yokluktan dolayı, dükkândan dolayı söyleyemedik kimseye hasta olduğumuzu.” (K9, K, 24)

Hastalık Sonrası; Yeni Alışkanlıklar ve Normalleşme

Hastalık süreci içerisinde ağırlıklı olarak korku, özlem, endişe gibi psikolojik etkiler üzerinde yoğunlaşmıştır. Katılımcılar da hasta oldukları dönemi tanımlamaya yönelik olarak genel itibariyle psikolojik kavram ve etkilerden söz etmişlerdir. Fakat hastalık sonrası süreç ise daha ziyade toplumsal ve mekânsal ilişkilerin sorgulandığı bir boyut içerisinde evrilmiştir. Katılımcılar hastalık sürecinin etkisiyle hastalık sonrasında hem normalleşme hem de yeni davranış kalıpları oluşturduklarını belirtirken bunun yanı sıra bazı biyolojik-fiziksel değişimlerden de söz etmişlerdir. Bu bölüm yeni alışkanlıklar ve normalleşme ana teması ile tanımlanırken bu ana temaya katılımcıların aşılıp olmaması ve aşıya bakışı, yaşanan mekâna ilişkin düşünceler, sosyalleşme, kalabalık toplumsal mekânları kullanıma ilişkin düşünceler, davranışsal değişimler gibi alt temalar eşlik etmiştir.

³ Katılımcıların ismini ifade etmekte zorlandıkları fakat rutin olarak verilen ilacın adı Favipiravir olup, sağlık bakanlığının uygun kullanım önerisi için bkz: <https://covid19.saglik.gov.tr/Eklenti/39521/0/favipiravirkullanimipdf.pdf?tag1=110A8C650199BE025C813B0E1313BD758DC18E5F>. Bununla birlikte son günlerde söz konusu ilacın etkisiz olduğuna yönelik tartışmaların olduğu görülmüştür. PRESECO (PREventing Severe COVID-19) çalışması ilaç kullanımı ile iyileşme arasında istatistiksel bir ilişki olmadığını belirtmiştir. Bkz: <https://www.klimik.org.tr/koronavirus/preseco-calismasi-sonuclandi-favipiravir-covid-19-tedavisinde-etkisiz/>. (Erişim tarihi: 21.11.21)

Tablo 4: Hastalık Sonrası; Yeni Alışkanlıklar ve Normalleşme

Öncelikle hâlen salgın sürecinin gündemini işgal eden meselelerden biri aşılama olgusudur. Aşı konusunda ülkemizde ve dünyada önemli bir mesafe alınmış olsa da virüsün yayılımı ve yoğun bakım doluluğunu düşürecek boyutta olmadığı görülmektedir. Bu çalışma çerçevesinde aşı meselesine şüpheyle bakan fakat aşısını yaptıran üç katılımcımız olmakla beraber bir katılımcı hem virüsün ve salgının yönetilen bir şey olduğunu hem de aşının ilaç firmalarının bir tuzağı olarak gördüğünü belirtmiştir:

“Açıkçası aşı olmadım, olmayı da düşünmüyorum. Çünkü bu hastalıkla zaten DNA’mızla yeteri kadar oynadılar, bir de aşıyla buna izin vermek istemiyorum.” (K9, K, 24)

“Ben ilk gün gittim aşımı oldum. Hasta olduğumuz için 3. Dozumuz daha gelmedi, o açılınca hemen ilk gün gidip onu da olurum. Taa Abdulhamidden beri dünyanın aşı merkezi olduğumuzu bildiğim için, kızamık olsun çiçek olsun...ben anneme de her yıl grip aşısı yaptırırım.” (K12, E, 51)

Salgın döneminin önemli bir kısmı tam ya da kısmi kapanmalarla geçmiştir ve bu süreçte özellikle metropollerde apartman yaşantısına dair sorgulamaların başladığı görülmüştür. Zira dört duvar arasında geçirilen zaman hapisane metaforuyla izah edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra yürümek, spor yapmak gibi faaliyetlerden de yoksun kalmanın önemli ölçüde kapalı mekanlarda bir dezavantajlılık yarattığı görülmüştür. Ancak bu çalışmada her ne kadar bahçeli bir ev özlemi, düşüncesi, planı olsa da apartman yaşantısından duyulan memnuniyete de rastlanmıştır. Apartmanda yaşayanların her an gidebilecekleri bir köylerinin olmasının bu anlamda metropollerdeki bahçeli-müstakil ev istencinin ortaya çıkmamasına neden olduğu anlaşılmıştır:

“Biz bahçeli evde yaşıyoruz, apartmanda yaşamayı hiç istemezdim, istemiyorum. Özellikle bu süreçte bizim evlerimizin kıymeti daha da anlaşıldı.” (K8, K, 51)

“Ben yalnız yaşadığım için apartmanı tercih ederim, böyle hem daha güvenli oluyor hem de apartman yalnızlığını alıyor.” (K5, K, 41)

“Biz apartmanda yaşıyoruz fakat köyde de evimiz var, hafta sonları olsun, ayda bir olsun zaten gideriz, kalırız, mangalımızı yakarız.” (K7, K, 50)

Sosyalleşme ve toplu taşıma araçlarını kullanma deneyimlerini sorguladığımız katılımcılar genel itibariyle yeni normale uyum sağlayarak gerek pazar yeri gibi topluluklara girdiklerini gerekse toplu taşımaya bindiklerini belirtmişlerdir. Dört katılımcı ise özellikle alışveriş merkezilerindeki (AVM) yoğunluğu eleştirerek insanların hâlen AVM gibi mekanlarda uzun süre vakit geçirmelerini eleştirirken kendilerinin bu mekanları kullanmadıklarını belirtmişlerdir:

“Ben işçi olduğum için hastanede evime uzak olduğu için mecburen dolmuşa biniyorum ama maskemi falan asla çıkartmıyorum. Zaman zaman eldiven de kullanıyorum.” (K2, K, 35)

“Gerekli önemleri aldıktan sonra bence de toplu taşıma ya da kalabalıklara girilebilir, burada önemli olan aşı olmaktır.” (K11, E, 28)

“Ben hâlen çekiniyorum bir süre daha toplu taşımayı kullanmayı, pazara olsun AVM'ye olsun gitmeyi düşünmüyorum.” (K1, K, 49)

Salgın sürecinde yeni alışkanlıklar, yeni davranışlar geliştirdiğini belirten katılımcılar da olmuştur. Bu katılımcılardan biri salgın sürecinde kitap okuma alışkanlığı geliştirdiğini ve hâlen de okumaya devam ettiğini belirtmiştir.

“Ben kapanma ve hastalığım sürecinde kitap okumaya başladım, hayatımda böyle bir alışkanlığım yoktu, daha çok oğlumun etkisi oldu bu konuda. Kaç yaşından sonra kitap okur olduk yani.” (K9, E, 57)

Hastalığın fiziksel ya da biyolojik etkileri, sonuçları olarak belirtebileceğimiz iki husus neredeyse katılımcılarımızın tamamında ortaya çıkmıştır. Bunlar; unutkanlık ve hâlsizliktir.

“Hasta olduğum dönemde aşırı derecede unutkanlığım oldu, hâlen de devam ediyor. Ben hayatımda hiçbir şeyi unuttuğumu hatırlamam fakat bu süreçte anahtarımı unutmuşum, notlarımı unuttum, birçok şeyi unuttum.” (K5, K, 41)

“Bende unutkanlık oldu fakat en çok hâlsizlik oldu, benim kolumu kanadımı kaldıracak hâlim yok sanki, önceden hiç böyle bir insan değildim.” (K10, K, 57)

“Unutkanlık oldu bende, hafızam hiçbir şey almıyor sanki, bir kelimeyi beş dakika aklımda tutamıyorum.” (K4, E, 53)

Tüm bunlara ek olarak, bu süreç katılımcıların hayata dair bir sorgulama yapmaları; ölümcül bir hastalığa yakalanma sonucunda hayatın kıymetinin anlaşılması, anı yaşamamanın önemli olduğu ve sevdiklerine sarılmanın ne kadar kıymetli bir şey olduğuna dair düşüncelerin ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır.

Sonuç ve Tartışma

Tüm dünyanın hep birlikte ve aynı anda deneyimlediği küresel bir salgın hâline gelen COVID-19 pandemisi, bu hastalığa yakalanan kişilerde fiziksel ve psikolojik değişikliklere sebep olduğu kadar davranışsal ve fizyolojik değişikliklerin de ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Çalışmada Covid-19 virüsü ile enfekte olmuş kişilerin bir kısmının tedavi sürecini evde, bir kısmının ise hastanede geçirdiği görülmüştür. Her ne kadar hastalığı herhangi bir etki göstermeden atlatan kişiler olsa da büyük çoğunluğunun hastalığın bilinen etkilerinden en az birini deneyimlediğini söylemek mümkündür. Bununla beraber, Prioleau (2021) hastanede yatışı gerçekleştirenlerin aksine, hastalığı hafif ve orta derecede atlatanların ve evde geçirenlerin deneyimlerinin genellikle göz ardı edildiğini, oysaki tanı almış vakaların %80'inin bu süreci hâlihazırda evde geçirdiğini ve kendi çalışmalarında da vakaların %83'ünün iyileşme sürecini evde

geçirdiğini ortaya koyarak bu kişilerin deneyiminin hastalık hakkında gelecek çalışmalar açısından oldukça önemli olduğunu belirtir. Bu çalışmada vakaların yaklaşık % 55'i (7 kişi) hastalık sürecini evde geçirdiğini belirtip, Prioleau'nun belirttiği gibi, hastalık açısından son derece önemli bilgiler vermişlerdir. Öte yandan çalışmada ortaya çıkan önemli sonuçlardan birinin, tedavi sürecini hastanede geçirenlerin yoğun bakıma alınma korkusu olduğu görülmüştür. Bu nedenle medyanın yoğun bakıma yönelik bilgi akışının hastaları bu konuda endişelenmeye yol açtığı söylenebilir. Yoğun bakıma karşı olumsuz düşüncelerle ilgili bulgular Sun ve arkadaşlarının (2021) COVID-19 geçiren hastalarla yaptığı araştırma sonuçları ile paralellik göstermektedir. Sun ve diğerleri (2021: 17) hastaların hastanede kalma ve karantina ile ilgili korku ve endişe hâli içerisinde olduklarını belirtmiştir.

COVID-19 virüsünün psikolojik etkileri arasında korku, panik ve endişe hâlinin olduğu kadar hayatın anlamını sorgulama, yaşanan anın kıymetini bilme gibi çıktılarının olduğu da görülmüştür. Bu nedenle psikolojik etkiler pozitif ve negatif olmak üzere iki şekilde ortaya çıkmıştır. Olufadewa ve arkadaşları (2020) da bu virüse yakalanıp iyileşen kişiler üzerine yaptıkları çalışmalarında hastalığın psikolojik etkilerinin hem olumlu hem de olumsuz olmak üzere ikiye ayrılabilmesi belirtmişlerdir. Bunlardan korku, kaygı, suçluluk duygusu hissetme, iyileşmenin ne zaman gerçekleşeceğine dair endişe gibi duyguların olumsuz etkiler; aile ve arkadaş çevresinden alınan destek ve güvenin ise olumlu etkiler arasında sayılmaktadır.

Çalışmada kişilerin sarılmayı ve aile ve akbabaları ile yakınlık kurmayı özledikleri görülmüştür. Benzer şekilde yapılan bir diğer araştırmada, Hatun ve arkadaşlarının COVID-19'un psikolojik özelliklerini araştırdıkları çalışmalarında kişilerin bu dönemde sarılmayı ve sevdiği kişilere yakın olmayı özledikleri sonucunu elde etmişlerdir. Burada görüşmecilerimizden birinin "sözle dokunmak" ile durumu ifade ettiğini görmekteyiz. Buradaki fiziksel uzaklığın dijital teknoloji yardımı ile aşılması çalışıldığı görülmektedir.

Hastalık sürecinin toplumsal çıktıları açısından söylenebilecek en önemli nokta ise çalışmada "toplumsallık ve baskı" olarak ifade edilen temadır. Türk toplumunda önemli sosyal olaylar arasında sayılabilecek düğün, cenaze, evlilik gibi merasimler ve komşu-akraba ziyaretleri, katılımcıların kendilerini katılmak zorunda hissettikleri sosyalleşme kanalları olmuştur. Bun durum virüsün görüldüğü kişilere geçmesi ve hastalığın yayılması ile sonuçlanmıştır. Katılımcılar virüsle enfekte olmaktan endişe duyduklarını belirtse bile bu türden davetlere hayır demekte zorlanmışlardır. Bu nedenle kültürel ve toplumsal alışkanlıkların ölüme yol açabilecek bir salgın döneminde dahi bulaşın artmasında etkili olduğu görülmüştür.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %50, İkinci Yazar %50.

ETİK KOMİTE ONAYI: Araştırma ile ilgili 07.05.2020 tarih ve 02 sayılı Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun Kararı alınmıştır (Toplantı Sayısı: 05; Proje No: 20.M.054).

FINANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- AÇIKEL, C. H. (2014). *2014 Yılıın En Büyük Salgını: Ebola Virüs Hastalığı*. *Gülhane Tıp Dergisi*, 56: 194-197.
- ADOLPH, S. - KRUCHTEN, P. - HALL, W. (2011). "Reconciling Perspectives: A Grounded Theory Of How People Manage The Process Of Software Development". *Journal of Systems and Software*, 85 (6).
- AUGHTERSON H. - MCKINLAY, A.R. - FANCOURT, D., Et Al. (2021). "Psychosocial Impact On Frontline Health And Social Care Professionals In The UK During The COVID-19 Pandemic: A Qualitative Interview Study". *BMJ Open* 2021;11:E047353. Doi:10.1136/Bmjopen-2020-047353.

- BALTACI, Ö. - AKBULUT, Ö. F. ve ZAFER, R. (2020). "COVID-19 Pandemisinde Problemler İnternet Kullanımı: Bir Nitel Araştırma". *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*; C. 1 (3), 126-140.
- BRANQUINHO, C. - KELLY, C. - AREVALO, L. C. - SANTOS, A. - GASPARD DE MATOS, M. "“Hey, We Also Have Something To Say”: A Qualitative Study Of Portuguese Adolescents’ And Young People’s Experiences Under COVID-19”. *Journal Of Community Psychology*, 48:2740–2752. DOI: 10.1002/jcop.22453.
- BURKE, P. (2012). *Tarih ve Toplumsal Kuram*. Çev: Mete Tuncay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- CHAKRAWARTY, A. - RANJAN, P. - KLANIDHI, K. B. - KAUR, D. - SARKAR, S. - SAHU, A. - BHAVESH, M. - BAITHA, U. - KUMAR, A. - WIG, N. "Psycho-Social And Behavioral Impact Of COVID-19 On Middle-Aged And Elderly Individuals: A Qualitative Study". *J Educ Health Promot*.10: 269. Doi: 10.4103/Jehp.Jehp_1458_20. PMID: 34485566; PMCID: PMC8395993.
- CHARMAZ, K. (2000). *Grounded Theory: Objectivist and Constructivist Methods*. In *Handbook of Qualitative Research*, Eds.: Denzin, N. K. and Lincoln Y.S., Thousands Oaks, CA: Sage Publications.
- CHARMAZ, K. (2006). *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis*, London: Sage Publications.
- CHOPRA, S. - RANJAN, P. - SINGH, V. - KUMAR, S. - ARORA, M. - HASAN, M. S. - KASIRAJ, R. - SURYANSH, KAUR, K. - VIKRAM, N. K - MALHOTRA, A - KUMARI, A. - KLANIDHI, K. B. - BAITHA, U. (2021). "Impact Of COVID-19 On Lifestyle-Related Behaviours- A Cross-Sectional Audit Of Responses From Nine Hundred And Ninety-Five Participants From India". *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews*, 14, 2021-2030. <https://doi.org/10.1016/j.dsx.2020.09.034>.
- EYİGÜN, C. P. (2005). "Ortaya Çıkışından Bugüne SARS: Güncel Durum". *Flora*, 10 (3), 108-118.
- GLASER, B. (1978). *Theoretical Sensitivity*. Mill Valley, CA: The Sociology Press.
- GLASER, B. G. (2002). "Constructivist Grounded Theory?", *Forum: Qualitative Social Research Sozial Forschung*, 3 (3).
- GLASER, B. and STRAUSS, A. L. (1967). *The Discovery of Grounded Theory Strategies for Qualitative Research*, Chicago: Aldine Publishing Company.
- HATUN, O. - DİCLE, A. N. - DEMİRCİ, İ. (2020). "Koronavirüs Salgınının Psikolojik Yansımaları Ve Salgınla Başa Çıkma". *Turkish Studies*, 15(4), 531-554. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44364>.
- HOWLETT, M. (2021). "Looking At The ‘Field’ Through A Zoom Lens: Methodological Reflections On Conducting Online Research During A Global Pandemic". *Qualitative Research*, Pp. 1-16. DOI: 10.1177/1468794120985691.
- KAMARA, S. - WALDER, A. - DUNCAN, J. - KABBEDIJK, A. - HUGHES, P. - MUANA, A. (2017). "Mental health care during the Ebola virus disease outbreak in Sierra Leone". *Bulletin of the World Health Organization*, 95(12), 842–847. <https://doi.org/10.2471/BLT.16.190470>.
- KIM, H. C. - YOO, S. Y. - LEE, B. H. - SHIN, H. S. (2018). "Psychiatric Findings In Suspected And Confirmed Middle East Respiratory Syndrome Patients Quarantined In Hospital: A Retrospective Chart Analysis". *Psychiatry Investigation*, 15(4): 355-360.
- MAZUMDER, A. - KALANIDHI, K. B. - SARKAR, S. - RANJAN, P. - SAHU, A. - KAUR, T- KAUR, D. - BHATTACARYA, A. - SUNA, S. P. - PRAKASH, B. - DEB, K. S. - WIG, N. (2021). "Psycho-Social And Behavioural Impact Of COVID 19 On Young Adults: Qualitative Research Comprising Focused Group Discussion And Indepth Interviews". *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews*, 15, 309-312. <https://Doi.Org/10.1016/J.Dsx.2020.12.039>.

- OLUFADEWA II -ADESINA Ma - OLADOKUN B, Et Al. ““I Was Scared I Might Die Alone”: A Qualitative Study On The Physiological And Psychological Experience Of Covid-19 Survivors And The Quality Of Care Received At Health Facilities”. *Int J Travel Med Glob Health*. 2020;8(2): 51-57. Doi:10.34172/Ijtmgh.2020.09.
- PRIOLEAU, T. (2021). “Learning From the Experiences of COVID-19 Survivors: Web-Based Survey Study”. *JMIR Form Res*, 5(5): 23009. Doi: 10.2196/23009.
- SAHOO, S. - MEHRAA, A. - SURIB, V. - MALHOTRAB, P. - YADDANAPUDIC, L. N.- PURIC, G. D. - GROVERA, S. (2020). “Lived Experiences Of The Corona Survivors (Patients Admitted In COVID Wards): A Narrative Real-Life Documented Summaries Of Internalized Guilt, Shame, Stigma, Anger”. *Asian Journal Of Psychiatry*, 53, 102187. <https://doi.org/10.1016/J.Ajp.2020.102187>.
- SNOWDEN, F. M. (2019). *Epidemics and Society: From The Black Death To The Present*. Yale University Press.
- STRAUSS, A. L. (1987). *Qualitative Analysis For Social Scientists*. New York: Cambridge University Press.
- STRAUSS, A. L. - CORBIN, J. (1990). *Basic of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park, CA: V Sage Publications.
- SUN, N. - WEI, L. - WANG, H. - WANG, X. - GAO, M. - HU, X. -SHI, S. (2021). “Qualitative Study Of The Psychological Experience Of COVID-19 Patients During Hospitalization”. *Journal Of Affective Disorders*, 278, 15-22. <https://doi.org/10.1016/J.Jad.2020.08.040>.
- ŞAHAN, E. (2021). “Hasta Penceresinden Covid-19 Tanısıyla Tek Başına Bir Hastane Odasında Olmak: Nitel Çalışma”. *Çukurova Medical Journal*, 46(1), 223-232.
- ŞANLI, K. (2010). “İnfluenza Virüsü ve Domuz Gribi”. *JOPP Dergisi*, 2(1), 4-12.
- T. C. Sağlık Bakanlığı. COVID-19 Nedir? <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- T. C. İç İşleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (Afad). Ebola Virüsü Hastalığı. <https://www.afad.gov.tr/Kbrn/Ebola-Virusu-Hastaligi>. (Erişim Tarihi: 01.09.2021).
- TÜRK, A. - AK BİNGÜL, B. - AK R. (2020). “Tarihsel Süreçte Yaşanan Pandemilerin Ekonomik ve Sosyal Etkileri”. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, Special Issue, 612-632.
- WARD, P. R. (2020). “A Sociology Of The Covid-19 Pandemic: A Commentary And Research Agenda For Sociologists”. *Journal Of Sociology*, 56 (4), 726-735. <https://doi.org/10.1177/1440783320939682>. s
- WILLIG, C. (2013). *Introducing Qualitative Research in Psychology*. New York: Open University Press.
- ZHANG, Y. - MA, Z. F. (2020). “Impact Of The COVID-19 Pandemic On Mental Health And Quality Of Life Among Local Residents İn Liaoning Province, China: A Cross-Sectional Study”, *Environmental Research and Public Health*, 17, 2381; Doi:10.3390/Ijerph17072381.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Mehmet Eren GEDİKLİ

Ankara Üni.
Sistemik Felsefe ve Mantık ABD.
Doktora Öğrencisi

erengedikli@gmail.com

0000-0002-6036-6683

10.56387/ahbvedebiyat.1026858

Gönderim Tarihi: 22.11.2021

Kabul Tarihi: 01.06.2022

Alıntı: GEDİKLİ, M. E. (2022).
"Kant'ta Saf Doğa Biliminin İmkânı
ve İlkeleri". *AHBVÜ Edebiyat
Fakültesi Dergisi*, C.2, (6), 129-
140.

KANT'TA SAF DOĞA BİLİMİNİN İMKÂNI VE İLKELERİ

ÖZ: Saf bir doğa bilgisine ulaşmak ve böylece kesin bir bilim olarak doğa biliminden söz etmek mümkün müdür? Kant'a göre böyle bir bilimin imkânı, insanın bilme yetilerinin soruşturulmasından geçmektedir. Çünkü ona göre kesin bir doğa bilimi, kavramlarımızın deneyime uyması ile değil aksine deneyimin kavramlarımıza uymasıyla mümkündür. Kant, kesin bir bilim olarak doğa biliminin insanın aklı tarafından nasıl inşa edildiği üzerinde durmakta ve empirik doğa bilimlerinin köklerini, insan aklının derinliklerinde aramaktadır. Makalenin konusu da bu minvalde, Kant'ın kesin bir bilim olarak doğa bilimini insanın aklında içkin olarak bulunan saf doğa bilgisi aracılığıyla nasıl kurduğunu ve temellendirdiğini göstermektedir. Bu doğrultuda öncelikle, Kant'ın kesin bir bilim olarak doğa bilimlerini inşa etme kaygısının altında yatan temel güdüleyici nokta olan Hume'un olası doğa bilgisi anlayışına değinilmiştir. Ardından Kant'ın olası doğa bilgisinden kesin bir bilim olarak doğa bilimlerine geçiş için ön koşul olarak gördüğü sentetik apriori yargılara ve bu yargıların kesin bir bilim olarak doğa bilimlerindeki kurucu rolüne değinilmiştir. Bu zeminin ardından kesin bir bilim olarak doğa bilimlerinin imkânı için Kant'ın ortaya koyduğu sistematik doğa bilgisi tablosu ana hatları ile ortaya konmuştur. Buna göre, ilk olarak, Kant'ın duyuya dayalı algı yargıları ile deney bilgisine yükselmenin imkânı olarak gördüğü saf anlama yetisinin temel kavramlarının kullanımı ile ortaya çıkan deney yargıları arasında ortaya koyduğu fark gösterilmiştir. İkinci olarak, Kant'ın kesin bilim olarak doğa bilimlerinin inşa edilebilmesinin ön koşulu olarak gördüğü ve saf anlama yetisinin ilkeleri olarak ortaya koyduğu saf doğa bilimlerinin ilkelerine değinilmiştir. Son olarak, Kant'ta saf doğa biliminin ilkelerinin, doğa bilimlerinin metafiziksel temellerini oluşturması bakımından nasıl bir işlev gördüğünün örneklendirilmesi ve bu doğrultuda Kant'ın Newton fiziğini temellendirme girişimi ortaya konmuştur. Nihayetinde, Kant'ın genel olarak doğa bilimlerine bakışı, ortaya koyulan tablo doğrultusunda, irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kant, Sentetik Apriori, Kategoriler, Saf Doğa Bilimi, Doğa Yasaları.

POSSIBILITY AND PRINCIPLES OF PURE NATURAL SCIENCE IN KANT

ABSTRACT: Is it possible to reach pure nature knowledge and refer to natural sciences as an exact science? According to Kant, the possibility of such a science is based on the investigation of human cognition. This is because he is of the belief that an exact natural science is possible not with the compliance of our concepts with the experience, but with the compliance of the experience with our concepts. Kant focuses on how the natural sciences as an exact science are built by the human mind and seeks for the roots of the empirical natural sciences in the depths of the human mind. Thus, the subject of this article is to reveal how Kant established and grounded the natural sciences as an exact science through the pure knowledge of nature innate in the human mind. In this respect, first of all, there is a mention of Hume's possible natural knowledge, the motivating point underlying Kant's concern of establishing the natural sciences as an exact science. Then, there is a mention and explanation of the synthetic a priori judgments, which Kant thought of as a prerequisite for the transition from possible natural knowledge to natural sciences as an exact science, and of the founding role of these judgments in the natural sciences as an exact science. This background information is followed by an outline of Kant's architecture for the possibility of natural sciences as an exact science. Accordingly, first of all the difference between Kant's perception judgments and experimental judgments, which came about with the use of the basic concepts of pure cognitive ability that he sees as the way to reaching experimental knowledge is shown in the study. Secondly, the principles of pure understanding, which Kant sees as the prerequisite for the construction of natural sciences as an exact science, are explained. Finally, the study explains the function of the principles of pure natural science in Kant in forming the metaphysical foundations of natural sciences and accordingly Kant's attempt to ground Newtonian physics is presented. As a result, Kant's general view of natural sciences in general has been examined through the table presented.

Keywords: Kant, Synthetic A priori, Categories, Pure Natural Science, Laws of Nature.

Giriş

David Hume (1711-1776), *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma (An Enquiry Concerning Human Understanding)* adlı eserinde özellikle dönemi için devrimsel olarak nitelenebilecek bir düşünce ile “kesin” bir doğa biliminin olup olamayacağı sorununu gündeme getirmiştir. Bunun için o, öncelikle, ideler arasındaki bağlantılara işaret eden, yanlışlanması mümkün olmayan yani değillenmesi çelişki yaratan önermelerden söz eder. Daha sonra ise olgu sorunları olarak ifade ettiği ve yanlışlanması bir çelişki içermeyen, eş deyişle doğru olup olmaması mümkün olan önermelerden söz eder. İlki için matematik, geometri, cebir gibi bilimlerin bilgilerini örnek veren Hume, bu bilimlerin ürettiği bilgilerin “zorunlu” ve “kesin” olduklarını ifade eder. Örneğin, hipotenüs’ün karesi iki kenarın karelerinin toplamına eşittir gibi bir geometrik önerme, Hume’a göre, zorunlu ve kesin önermeler sınıfına girer. İkinci olarak olgulara ya da deneyime dayalı önerme olarak ifade ettiği olgu önermeleri ise aksinin ispatlanması ya da iddia edilmesi her zaman “mümkün” olan önermelerdir ve bu tür önermelerin örnekleri Hume’a göre doğa bilimlerinde bolca mevcuttur (1986: 35-38, 42-47, 69, 94-95).

Hume’a göre iki önerme türü arasındaki temel farklılık, ifade edildiği gibi, tecrübi önermelerin doğruluğunun zorunlu ve kesin olmamasına karşı, matematiksel önermelerin doğruluğunun kesin ve zorunlu olmasıdır. Hume’a göre bu temel farklılığının asıl sebebi, tecrübi önermelerin temel niteliği olarak kabul edilen olgular arasındaki sebep (neden)-sonuç ilişkisinin; zorunlu ve kesin bir bilginin, önermenin ortaya konulabilmesini sağlayacak koşullara sahip olmamasından kaynaklanır. Buna göre, Hume için, hiçbir tecrübi önerme ya da olgu önermesi, matematiksel önermeler gibi mantıksal bir zorunluluğu içinde taşımaz. Çünkü doğayı açıklamaya yönelik ortaya konacak bir olgu önermesinin kesinlik iddiası ancak sebep-sonuç ilişkisinin garanti altına alınabilmesi ile mümkündür. Ancak Hume’a göre, hiçbir deneyim, böylece ona dayalı olarak ortaya konan olgu önermeleri, bilgileri; sebep-sonuç ilişkisinin deneyime dayandığı sürece problematik bir ilişki biçimi olması sebebiyle, kesinlik ve zorunluluk içeremez. Diğer bir ifade ile Hume’a göre sebep-sonuç ilişkisine dayalı olarak ortaya konan olgu yargıları, önermeleri sebep ve sonuç arasında kurulan ilişkinin deneyimin (tecrübenin) olasılığına dayanması sebebiyle epistemolojik bakımdan garantiye sahip değildir (Hume, 1986: 35-38, 42-47, 69, 94-95).

Hume’a göre deneyim bilgisinin ya da olgu önermelerinin epistemolojik ve mantıksal bakımdan problematik veya olası olmasının temel nedeni, bu tarz bilgilerin saf aklın zorunlu analitik bağlantılarına değil tecrübeye dayalı alışkanlıklara dayanması ve böylece psikolojik bir yön taşımasıdır. Şöyle ki Hume’un verdiği örnek ile ilerlemek gerekirse, biz (şu ana kadar ki tüm insanlığın tecrübesi bağlamında) ateşin pamuğu yakıldığını her seferinde gözlemleyebiliriz. Ancak bu insanlık tecrübesi (şu ana kadar ki tüm gözlemlerde ateşin pamuğu yakıldığı biçimi ile gözlenmiş olması), pamuğu yakanın ateş olduğunu garanti edemez. Çünkü Hume’a göre ateş ve pamuk arasındaki yanma ilişkisi yalnızca ateş ile pamuğun yan yana geldiklerinde ortaya çıkan bir birliktelik olabilir. Bu birlikteliğin zorunlu bir neden-sonuç ilişkisine dayandığını iddia edebilecek hiçbir deneysel veri söz konusu değildir. Tekraren, Hume’a göre bu yalnızca psikolojik (tecrübi) alışkanlık olabilir. Diğer bir açıdan ifade etmek gerekirse, ateş ve pamuğun yan yana gelmesi sonucu oluşan yanma olayının bizim tarafımızdan bilinmesi mümkün olmayan ya da henüz bilmediğimiz bir başka nedenden dolayı olup olmadığının ya da üçüncü bir ögenin hadise içerisinde yer alıp almadığının, ikisi arasındaki bağın başka bir sebebe dayalı olarak ortaya çıkıp çıkmadığının garantisi yoktur. O hâlde epistemolojik bakımdan ateşin pamuğun yanma sebebi olduğunu gerekçelendirmek, böylece aralarında zorunlu bir neden-sonuç bağı olduğunu kabul etmek, mümkün değildir. Ateş kavramı ne kadar analiz edilirse edilsin, ateş ile yakma arasında zorunlu mantıksal bağın olduğu hiçbir surette ileri sürülemez. Tüm bunların neticesi olarak olgu bilgileri ya da deney yargıları, Hume için, her zaman olasılık taşıyan bilgilerdir ve böylece kesin bir bilim olarak doğa bilimlerinden ya da kesin bir bilgi olarak doğa bilgisinden söz etmek, bu akıl yürütmeler sonucu mümkün değildir (Hume, 1986: 35-38, 42-47, 69, 94-95).

Makalenin asıl konusu olan Kant'ın (1724-1804) doğa bilgisi ve doğa bilimlerine yönelik görüşlerine gelindiğinde ise Hume'un açtığı yoldan Kant'ın kendi iddialarını ortaya koymaya başladığı ileri sürülebilir. Çünkü Kant, büyük oranda, doğa bilgisine dair görüşlerini ortaya koyarken Hume'un doğa bilgisine dair ifade edilmiş olan şüpheciliğini aşma, bertaraf etme gayreti içindedir. Bu aşma çabasının ayrıntılarına geçmeden evvel hemen şu noktanın altını çizmekte yarar vardır ki, Kant için, dönemin en temel doğa bilimsel kuramı olan Newton fiziği (buna Newton fiziğinin kendisine temel aldığı Öklid geometrisi de eklenerek) değişmez, genel geçer, zorunlu bilgilere sahiptir. Diğer bir deyişle Hume'un aksine Kant'a göre, tıpkı matematikte olduğu gibi, doğa bilimi alanında da kesin, zorunlu, değişmez bilgiler, yargılar söz konusudur. Bu anlamıyla bu bilgiler, yargılar; fenomenler dünyasını anlamanın mümkün tek ve en eksiksiz yoludur (Rosenberg, 2005: 39). Ancak öte taraftan Kant, Hume'un eleştirilerinin öneminin farkındaydı ve bu olası bir doğa bilimi çabasının kesinlik iddiası taşıyabilmesi için deneyimden elde edilmiş verilere dayanmaması gerektiğinin de farkındaydı. Kant'ın ifadeleri ile *Deney gerçi bana neyin var olduğunu ve nasıl olduğunu öğretir, ama hiçbir zaman onun zorunlu olarak öyle olması gerektiğini ve başka türlü olamayacağını öğretmez* (2002: 44).

O hâlde Kant, bir yandan Hume'un doğa bilgisine yönelik şüpheciliğinden doğan sonuçları göz ardı etmeyerek, ancak diğer yandan, Newton'un (1643-1727) doğa bilimlerinde ortaya koyduğu kesin bilgilerden doğan başarılarını da ihmal etmeden, doğa bilgisine dair yeni bir yaklaşım sergilemeye çalışmıştır¹. Bu yeni yaklaşımın temeli, hiç kuşkusuz, onun "transenden-tal" felsefesine² dayanır. Ancak, konu özelinde ifade edilmesi gerekirse, Kant'ın çözümü, Newton'un doğa bilimlerinde ortaya koyduğu kesin doğruları, Hume'un düşündüğünün aksine deneysel bilgilere dayalı olarak değil, aklın (geniş anlamda) kendisinde bulunan transendental bilgilere dayandırması şeklindedir. Diğer bir ifade ile Kant, Hume'un eleştirilerini gözeterek kesin bir doğa bilgisinin ve böylece kesin bilim olarak doğa biliminin deneyime dayandırılmaksızın saf aklın yapısı içinde mümkün olduğunu düşünmüş; daha özel olarak ifade edilir ise, Newton yasalarının ve fiziğinin epistemik kesinliğini veya zorunluluğunu deneysel bilgi ile değil saf akılsal bilgiyle sağlamaya çalışmıştır. Yeri gelmişken önemli bir bilgi not edilmelidir ki Newton fiziğinin doğruluğu ya da başarıları, Kant'a göre, insan zihninin doğayı anlayabileceği biricik yoluna, modeline karşılık gelmesi sebebiyledir (Ural, 2012: 21). Eş deyişle, Kant'a göre, daha sonra ayrıntılandırılacağı gibi, Newton'un matematiksel fiziğinin kesinliğini ve doğruluğunu sağlayan neden, Newton fiziğinin aklın doğasında yer alan saf doğa bilgisi ile örtüşmesi hatta ona dayanmasından ileri gelir. Tersine bir yaklaşım ile Newton fiziğinin kesinliği deney ve gözlemlerin sonuçlarına dayandırılarak epistemolojik bakımdan temellendirilmeye çalışılmış olsaydı, Kant'a göre, Hume'un doğa bilgisine yönelik şüpheciliğinin üstesinden gelinmesi imkânsız olurdu ve kesin bir bilim olarak doğa biliminden hiçbir vakit söz edilemezdi (Rosenberg, 2015: 27-28,155; Ural, 2012: 19-22)³. Kısaca insanın, zihninde var olan bu yapı sayesinde, kesin bir doğa bilimi inşa ettiği söylenebilir. Bu doğrultuda makalenin ana konusu kesin

¹ Burada şu uyarının yapılmasında fayda vardır: Kant, Newton fiziğini felsefi temellere oturtma çabası içindedir, ancak bu çaba, onun, Newton fiziğine rakip bir doğa kuramı ortaya koyma gayreti içinde olduğu anlamına gelmez. Aksine Kant gerek "eleştiri öncesi" dönemde gerekse "eleştiri döneminde" Newton fiziği ile organik bağıni kaybetmemiştir (Cassirer, 2007: 45-46, Friedman, 2011: 194-196).

² Kopernikus'un astronomide jeosantrik sistem yerine helyosentrik sistemi geçirmesi ve böylece eldeki verileri çok daha tutarlı bir şekilde açıklaması gibi Kant'ın da bir düşünce devrimi yapması gerekmektedir. Bu minvalde Kant, bilgide insanların dış dünyaya uyduğu hipotezi yerine, dış dünyanın ve nesnelere insan zihninin yapısına uyduğu hipotezini ortaya atar (Cevizci, 2009: 715-716). Başka bir deyişle, eğer biz kesin (apriori) bir bilgiden söz edecek isek, kavramlarımızın nesneye uyduğunu değil çünkü bu durumda hiçbir apriori bilgi elde edilemez, nesnelere yani deneyimin kavramlarımıza uyduğunu varsaymalıyız. Yani tüm deneyim nesnelere kendilerini zorunlu olarak bu kavramlara uydurmalı ve onlarla bağdaşmalıdır (Kant, 2008: 29-30).

³ Akla gelebilecek bir sorun olarak, Kant'ın buradaki tezinin, doğa bilimlerindeki tüm yargıları apriori yargı sınıfına sokmak olmadığı bilinmelidir. Kant'ın burada apriori doğa bilgisi olarak sözüne ettiği empirik (deneysel) doğa bilgileri değildir. Çünkü deneysel yollarla elde edilmiş doğa bilgilerinin apriori elde edilmesi Kant'a göre zaten mümkün değildir. Örneğin; altının sarı olup olmadığı, cisimlerin ısıtıldıkça genişip genişmediği gibi bilgiler apriori olarak bilinemez. Kant'ın ifade etmek istediği makalede de detaylandırılacağı gibi, aklın doğasında yer aldığını düşündüğü kesin bir bilim olarak doğa bilimlerini mümkün kılan saf doğa yargılarının apriori olduğudur, yoksa her türlü doğa bilgisi değildir (Kant, 2002: 44).

bir bilim olarak doğa biliminin Kant tarafından, nasıl inşa edildiği ve inşa edilirken kullanılan kavramsal ve yargısal hiyerarşinin ana hatları ile sunumudur⁴.

Saf Doğa Bilimlerinin Yargıları Olarak Sentetik Apriori Yargılar

Kant, *Saf Aklın Eleştirisi*'nin "Giriş" bölümünde aklın tüm teorik bilimlerinin "sentetik apriori" yargılara dayanması gerektiğini söyler. Demek ki Kant açısından herhangi bir apriori bilimden bahsedilecek ise bu bilimin yargılarının türü sentetik apriori olmalarıdır. Bu sebeple Kant, öncelikle, yargıları "apriori" ve "aposteriori" olarak ardından "analitik" ve "sentetik" yargılar olarak ayırır. Kant'a göre apriori bilgi deneyden bağımsız ve zorunluluğa sahip bilgidir. Aposteriori bilgiler ise deneyden elde edilen, empirik, mümkün bilgilerdir. Bu anlamda apriori ve aposteriori bilgi, bilginin kaynağı ve bilginin tarzı ile ilgili bir ayrımdır (Kant, 2008: 52,53). Diğer ayrım olarak analitik ve sentetik yargılar ayrımında ise, analitik yargılar; yüklemle özne ile bağlantısının özdeşlik yoluyla düşünüldüğü yargılar, diğer bir deyişle öznenin analiz edilmesi ile yüklemle ulaşıldığı yargılar iken, sentetik yargılar; öznenin yüklemle içermediği, öznenin analizi ile yüklemle ulaşılamayan yargılardır. Analitik yargılar bilгимizi genişletmeyen, kavramın içinde taşıdığı anlamı açığa çıkaran yargılardır. Sentetik yargılar ise kavramın taşıdığı anlamı genişleterek kavramın bilgisini daha öteye taşıyan yargılardır. Bu yönüyle ilk yargılar açıklayıcı, ikinciler ise genişletici yargılar olarak düşünülmelidir. Örneğin; "Tüm cisimler yer kaplar" yargısında cisim kavramının analizi ile zaten yer kaplama niteliği kendiliğinden çıkarsanacaktır. Bu nedenle bu önerme analitik bir önermedir. Ancak, "Cisimler ısıtıldıkça değişik renkte ışık yayar" yargısı, cisim kavramının analizinden çıkarsanamaz. Bu nedenle bu yargı bilгимizi genişleten, sentetik bir yargıdır (Kant, 2008: 59-62).

Doğal olarak bu yargıların birleşiminden dört tip yargı ortaya çıkar. Bunlar; "apriori analitik", "apriori sentetik", "aposteriori analitik", "aposteriori sentetik" yargılardır. Kant'a göre apriori analitik yargılar mümkün yargılardır. Çünkü analitik tüm yargılar zaten özne yüklemle içerdiğinden dolayı, zorunlu böylece apriori yargılardır. Örneğin; "Bekârlar evli olmayanlardır", "Manyetik alanlar demiri çeker" gibi. Aposteriori analitik yargılar ise Kant'a göre kendi içerisinde çelişkilidir. Çünkü analitik yargılar deneye gereksinim duymazlar ve bu nedenle aposteriori, deney sonrası elde edilen bir bilgiden doğması mümkün değildir. Bu yönüyle bu yargı türü imkânsızdır. Aposteriori sentetik yargılar ise tüm deney yargılarından. Eş deyişle, deneyden elde edilen ve kavramsal analiz ile elde edilemeyen, bu yönüyle bilгимizi genişleten ve çoğaltan yargılardır. Son olarak, konumuz bağlamında en önemli yargı tipi olan sentetik apriori yargılar ise Kant'a göre kesin bilimleri mümkün kılan yargılardır. Konumuz bağlamında doğa bilimini (kesin bir bilim olması bakımından) mümkün kılan yargılar, sentetik apriori yargılardır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, sentetik apriori yargılar ile bir empirik doğa bilimi gerçekleştirilmediği yalnızca böyle bir bilimin imkânının koşullarının ortaya koyulduğudur. Çünkü doğanın hiçbir özel yasası ve bilgisi saf akıldan elde edilemez. Örneğin, "Bakır elektriği iletir" ya da "Dünyanın güneşe uzaklığı 150 milyon kilometredir" gibi bilgiler sentetik apriori bilgiler değildir. Bu tür bilgiler aposteriori sentetik bilgilerdir ve doğa biliminin deneysel yönüyle ilgilidir (Kant, 2008: 195-196). Kant'ın üzerinde durduğu nokta bu deneysel bilimleri mümkün kılan yargılardır. Kısacası sentetik apriori yargılar deneyden kaynaklanmayan ancak deneyi mümkün kılan, deneyi şekillendiren, onlara anlam veren, yargılardır. Kant'a göre bu yargılar zorunlu yargılardır, ancak zorunlu olmasının yanı sıra, analitik yargılar gibi kavramın analizine bağlı değildir ve bu sebeple kavramın ötesine geçen, bilğimize yeni şeyler katan yargılardır. Örneğin; "Tüm hareket iletiminde etki ve tepki her zaman birbirlerine eşit olmalıdır" önermesi Kant'a göre sentetik apriori bir önermedir (Kant, 2008: 65-66). Diğer bir ifade ile hem kesin bir önermedir hem de bilгимizi genişleten bir önermedir. Bu vb. önermeler aracılığı ile deneyimin tek tek algıları

⁴ Kant, *Saf Aklın Eleştirisi*'nde (Kant, 2008: 67) ve *Prolegomena*'da "Saf Doğa Bilimi Nasıl Mümkündür?" sorusunu kendisine temel bir problemler alanı olarak belirlemiştir (Kant, 2002: 44) ve başta *Saf Aklın Eleştirisi* olmak üzere *Prolegomena* ve *Doğa Biliminin Metafizik İlkeleri* adlı eserlerinde saf bir doğa bilimi ve onun nasıl uygulandığının örneklerini göstermiştir. Bu sebeple makale boyunca ortaya konan düşünceler temelde bu üç esere dayanmaktadır.

(ham, işlenmemiş algılar) bir bütünlük içine sokularak anlamlı hâle gelir. Bu yargıların zorunluluğunu deney bize vermez, bu yargılar, aklın birer yargısıdır yani deney öncesi aprioridir (Heimsoeth, 2007: 77).

İşte bu noktadan itibaren Kant'ın “Saf doğa bilimi nasıl mümkündür?” sorusu “Sentetik apriori yargılar doğa bilimlerinde nasıl mümkündür?” sorusuna dönmektedir. Yeri gelmişken bir hatırlatmayı da burada yapmak isteriz ki Kant sentetik apriori yargıların varlığını yalnızca doğa bilimlerinde değil matematik ve metafizik alanlarında da soruşturur ancak konumuz gereği biz burada doğa bilimlerinde sentetik apriori yargıların nasıl mümkün olduğunu soruşturacağız.

Saf Doğa Biliminin İmkânı Olarak Doğanın (Genel Olarak Deneyimin) İmkânı

Doğa bilimlerinde sentetik apriori yargıların mümkün olmasını sağlayan, bu sayede saf bir doğa bilimi yapmaya imkân tanıyan, Kant'a göre, insanın “saf anlama yetisindeki kavramlar” ya da “kategorilerdir” (Kant, 2008: 131,132). Bu kategorileri bir tablo hâlinde şu şekilde sunabiliriz (Kant, 2008: 129):

NİCELİK	NİTELİK	BAĞINTI (İLİŞKİ)	MODALİTE (TARZ, KİPLİK)
Birlik	Gerçeklik	Töz-ilinek (Cevher-araz)	İmkân-İmkânsızlık
Çokluk	Olumsuzluk	Nedensellik (Neden-etki)	Varlık-Yokluk (Gerçeklik)
Bütünlük	Sınırlama	Topluluk (Birliktelik)	Zorunluluk-Rastlantısallık

Kant'a göre bu kategoriler, tüm deneyimin olanağının apriori koşullarıdır. Çünkü Kant'a göre herhangi bir yargı, ancak bu kategorilerden birisinin altına iliştiği zaman bir “deney yargısı” olabilir. Aksi hâlde bu tarz yargılar bir deney yargısı değil bir “algı yargısı” olarak düşünülmelidir ve bu durumda, saf doğa biliminin imkânını taşıyan bir yargı olamaz. Kant bu konuyu aydınlatmak amacıyla *Prolegomena*'da deney yargısı ve algı yargısı arasında bir ayrıma gider. Ona göre deneysel yargılar nesnel bir geçerliliğe sahiptirler. Oysa algı yargıları, öznel bir geçerliliğe sahiptir (Kant, 2002: 48). Örneğin; “Güneş ışınları bir taşa vurursa, o taş ısınır” deneyimi ya da yargısı, ben veya başkalarınca ne kadar algılanırsa algılandığı, sırf bir algı yargısıdır ve hiçbir zorunluluk içermez; çünkü algılar yalnızca alışılagelerek böyle bağlanmış bulunurlar. Oysa eğer “Güneş taşı ısıtır” denilir ise, bu takdirde yargı, algı yargısının ötesine geçerek anlama yetisinin neden kavramı ile bağlanmış hâle gelir. Bu durumda “ısı” kavramı, “güneş ışığı” kavramıyla zorunlu olarak bağlanır ve sentetik yargı zorunlu olarak genel geçer, dolayısıyla nesnel olur ve bir algı yargısından deney yargısına geçiş söz konusu olur (Kant, 2002: 51,52). Görüldüğü gibi bu örnekte deneysel olan, duyusal algının ötesine geçerek bir yasa olma iddiasındadır. Yani algısal bir yargı, saf anlama yetisinin kavramlarından, kategorilerinden birinin altında işlenerek, bir nesnellik kazanmıştır. İşte bir deney yargısı olarak “Güneş taşı ısıtır” yargısı bu özelliğini ancak kategoriler ile olan ilişkisinden alır. Başka bir deyişle bizim duyarlılığımızın apriori formları olan “zaman” ve “mekân” ile elde ettiğimiz “görüler”, tek başlarına yalnızca birer algıdır bu yönüyle bir deney yargısı oluşturamazlar. Bu görülerin (sezgi) deney yargısı hâline gelebilmesi için bir kavram altına alınmalı yani görümlere sentetik bir birlik verilmelidir. Bu sentetik birlik sayesinde görüler algı yargıları olmaktan çıkarak deney yargıları hâline gelir (Kant, 2002: 55; 2008: 128).

Saf doğa bilimine imkân tanıyan sentetik apriori yargıların mümkün olabilmesi için yukarıda ifade ettiğimiz gibi insanın anlama yetisinde bulunan kategorilere ihtiyacı vardır. Saf doğa bilimine imkân tanıyan bu koşul aynı zamanda doğanın kendisinin nasıl mümkün olduğunu da ortaya koyar. Çünkü Kant'a göre *Doğa, şeylerin yasalara göre belirlenen varoluşudur* (2002: 44). Yasalar ise asla deneyden çıkmaz, çünkü deney, bize neyin nasıl var olduğunu öğretir ancak onun zorunlu olduğunu asla öğretmez. Ancak yasayı yasa yapan ondaki zorunluluktur.

O hâlde doğanın kendisi asla deneyden (tecrübeden) elde edilemez (Kant, 2002: 44). Bu durumda deney, yasaların kaynağı olamayacağına göre, doğanın da kaynağı olmaz. Bu konuyu biraz daha açık hâlde getirebilmemiz için Kant'taki şu ayrımı da vurgulamamız gerekmektedir. Kant'a göre doğa "içerik" ve "biçim" olarak kavranabilir. İçerik, Kant'a göre, duyarlılığın apriori formları olan zaman ve mekânın ve her ikisinin içeriğini dolduran duyumlamanın (duyarlılığın) nesnelidir. Yani algılarımızdır. Ancak biçim açısından doğa, anlama yetimizin özel yapısı (ki bu da kategorilerdir) aracılığıyla mümkündür. Başka bir deyişle doğa, anlama yetimizin algıları (duyuları) kategoriler altına yerleştirmesi, onları zorunlu olarak bir ilgi içine sokmasıdır. Bu kategoriler insanın anlama yetisinde olmasaydı, doğa, insan için ham, biçimlenmemiş bir algı olarak kalacaktı ve doğal olarak Hume'un şüphesi hiçbir zaman için giderilemeyecekti (Kant, 2002: 70-71). Özetle doğa, genel olarak deneyin olanağının yasaları altında mümkündür. Saf doğa bilimi (aynı zamanda doğaya ait sentetik apriori yargılar) ise doğanın imkânı altında mümkündür. Böylece yukarıdaki soruyu tekrar hatırlarsak "Doğa bilimlerinde sentetik apriori yargılar nasıl mümkündür?" ya da "Saf bir doğa bilimi nasıl mümkündür?" sorularının cevabı burada yanıt bulmuş oluyor.

Saf Doğa Biliminin Anlama Yetisindeki İlkeleri

Kant "Transendental Analitik" bölümünün "İlkelerin Analitiği" alt bölümünde saf doğa biliminin ilkelerini ortaya koymaya çalışır. Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki yukarıda ifade ettiğimiz kategoriler ile bu ilkeler tam anlamıyla birbirine örtüşür. Çünkü bu ilkeler esasında kategorilerin nesnel kullanımına işaret etmektedir. Şimdi Kant'a göre saf doğa biliminin ilkeleri "matematik" ve "dinamik" ilkeler olarak ikiye ayrılır. Daha sonra matematik ilkeler; "sezginin aksiyomları" ve "algının beklentileri" olarak ikiye, dinamik ilkeler de; "deneyimin analogileri" ve "genel olarak empirik düşüncenin postulatları" şeklinde ikiye ayrılır. Matematiksel ilkeler görüye ait iken dinamik ilkeler varoluşa aittir. Aynı zamanda matematik ilkeler zorunlu iken dinamik ilkeler olumsaldır. Ancak dinamik ilkeler zorunluluğunu empirik düşüncenin koşulu altında dolaylı bir yoldan elde edebilirler. Örneğin; bir cismin boyutu doğrudan sezgisel anlamdaki kesinliğe sahipken, maddenin niceliğinin veya kütesinin korunumu ilkesi doğrudan değil diskursif (gidimli) bir kesinliğe sahiptir (Kant, 2008: 220; 1929: 192-196). Şimdi bu konuyu daha yakından inceleyelim.

İlk olarak sezginin aksiyomlarının ilkesi söz konusudur; *Tüm sezgiler uzamlı büyüklüklerdir (extensive magnitude)* (Kant, 2008: 222). Bu ilkenin anlamı tecrübenin nesnesi olarak tüm görünüşlerin ölçülebilir ve sayılabilir bir yanının olduğudur. Bu boyutlu büyüklükler parçalı yapıya işaret ederler. Başka bir deyişle, bir parçanın tasavvuru diğer tüm büyüklükteki tasavvurlar için yeterlidir. Örneğin; ben bir masanın boyunu bir metre olarak ölçtüğüm zaman bu aynı zamanda yüz tane bir santimetrenin birleşimi anlamına da gelebilmektedir. Bu yüz santimetreyi de milimetreye bölebilirim böylece bu şekilde devam edebilir. Bu aynı durum zaman için de geçerlidir. Bir saat altmış dakika, bir dakika altmış saniye vb. bu şekilde bölünebilir. Özetle, biz tecrübenin bir nesnesini zamansal ve mekânsal olarak ölçebiliriz, bu da matematiğin tecrübe nesnelere uygulanmasını sağlar. Başka bir açıdan bir cismin bir diğerine göre konumu, büyüklüğü gibi doğa biliminin önemli deneysel verileri ancak bu ilke altında anlam kazanabilir. Yani deneysel doğa bilimi, saf doğa biliminin *Tüm sezgiler boyutlu bir büyüklük kaplar* ilkesi temelinde bir cismin mekânda belli bir yer kapladığını nesnel (ölçülebilir ve sayılabilir) olarak belirleyebilir (Kant, 2008: 222-223; Guyer, 2014: 115-116).

Bu bağlamda Kant, saf doğa biliminin özel bir örneği (somutlaşması) olarak sunduğu *Doğa Biliminin Metafizik Temelleri* adlı eserinde, bu ilkenin nasıl uygulandığının örneklerini gösterir⁵. Biz tüm "dış etkenleri" (itme ve çekme kuvvetlerini) göz ardı ederek "saf hareket eden

⁵ Eserin genel olarak konusu ve amacı hakkında kısa bir bilgi vermek burada yerinde olacaktır. Eser en temelde maddenin apriori şartlarını ortaya koymaya çalışan bir eserdir. Diğer bir ifade ile Kant'ın rasyonel fiziği olarak düşünülebilecek olan bu eser, anlama yetisinin kategorileri ve ilkeleri ile paralel bir biçimde zihin apriori olarak sahip olduğu madde anlayışını gözler önüne serme amacı güder. Buna göre eserde, empirik fiziğin (burada bilhassa Newton fiziği) mekândaki maddeye atfettiği yer kaplama, nüfuz edilemezlik, kütle, hareket, mekânsallık

bir nokta olarak cismi (maddeyi)” düşünebiliriz. Böylece cismin duyusal nitelikleri ve onu etkileyebilecek dış kuvvetler dikkate alınmadan evrensel olarak bir hareketin yapısını çözümleyebiliriz. Çünkü hareket de bir boyutsal büyüklük anlamına gelmektedir. Örneğin; yere düşen bir cismin hızını, aldığı yolu, bir sonraki anda nerede olacağı gibi hesaplamaların hepsi hareketin niceleştirilmesi yoluyla ortaya konabilir. Bu yönüyle niceleştirme bugün de mekânın bir alt dalı olarak faaliyet gösteren kinematiki (phoronomy) oluşturur. Başka bir deyişle saf doğa biliminin bu ilkesi, fizikte “kinematik” adlı bilim dalının ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Kant, 2004: 19-20).

Kant'ın burada vurgulamak istediği nokta bugün klasikleşmiş formül ile hız=zaman/mekândır. Kant'a göre nasıl ki maddenin yer kaplama niteliğini (algının aksiyomları gereği) boyutlu (kaplamsal) büyüklük bakımından niceleştirebiliyor ise aynı şekilde maddenin temel niteliği olarak hareketi de (cismin hızı ya da yer değişimi bakımından) niceleştirebiliriz. Bu niceleştirme sayesinde, maddenin (cismin) rengi, boyutu, sertliği vbg. duyusal nitelikleri göz önüne alınmaksızın sırf bir nokta olarak düşünülerek hızı, yer değişimi kesin bir biçimde (niteliksel olarak) hesaplanabilir (Kant, 2004: 17-20).

İkinci olarak, algının beklentileri ilkesi ise *Tüm görüngülerde olgusal olanın, bir duyum nesnesi olanın yeğin büyüklüğü (intensive magnitude), e.d. bir derecesi vardır* şeklindedir (Kant, 2008: 226). Örneğin; bir sıcaklığı ele aldığımızda bu yönüyle sıcaklık nesnel değil öznel bir algıdır. Birine göre sıcak olan bir şey diğerine göre soğuk olabilir (aynı durum ağırlık için de geçerlidir). Bu durumda ısı, ağırlık gibi algısal gerçeklikler hiçbir zaman nesnel bir boyut kazanamaz böylece bir doğa bilimi aracı olarak kullanılamaz. Ancak bu vb. algılar, empirik bilinçten saf bilince geçilerek, başka bir deyişle, algılanan nesnelere içeriksel yön çıkarılarak, formalleştirilerek yalnızca salt zaman ve mekân formları açısından ele alınarak nesnelleştirilebilir. Böylece bu tür doğa bilimi kavramları saf sezgi olarak O'dan başlayarak sonsuza dek sürdürülebilecek bir derecelendirmeye tabi tutulabilir. Bu derecelendirme ısı, ağırlık gibi yoğunluklu büyüklüklerin ortaya çıkarılabilmesini sağlar. Bu sayede biz yirmi derece sıcaklık, on kilo ağırlık gibi yukarıdaki parça parça olan boyutsal büyüklükten farklı olarak yoğunluklu büyüklükleri de nesnel hâle getirebiliriz ve ölçümleyebiliriz. Başka bir örnek de konunun anlaşılabilirliğini arttıracaktır. Örneğin; bir suyun ve cıvanın yoğunluğu birbirinden farklıdır. Eğer biz yalnızca boyutsal büyüklük açısından inceleyseydik bir damla cıva ve suyu birbirinden ayırt edemezdik ancak iki madde arasındaki yoğunluk farkı (kaplamsal niceleştirmenin yanı sıra içlemsel niceleştirmenin ortaya çıkardığı niteliksel fark) nedeniyle biz bu iki maddeyi birbirinden ayırt edebiliyoruz. Dolayısıyla, empirik olanın apriori olarak bilinebilmesinin imkânı sağlanmış olur (Kant, 2008: 226-227; Watkins; Stan, 2014: 6-7).

Yine bu bağlamın özel bir örneği olarak ya da bu ilkenin maddenin apriori bir niteliğinin belirlenmesini mümkün kılması bakımından *Doğa Biliminin Metafizik Temelleri*'nin “Dinamik” adlı bölümünde Kant, maddenin “yer kaplama” özelliğini yani “hacmini” algının öncelendirmelerindeki “her nesne yoğunluklu bir büyüklüğe sahiptir” ilkesi ile bağlantılı olarak açıklar. Maddenin bir hacminin olabilmesi için yani yer kaplayabilmesi için Kant'a göre uzayda bir “yer işgal etmeli” ve aynı zamanda diğer nesnelere için “nüfuz edilemezlik” göstermelidir. Maddenin bu nüfuz edilemezlik niteliğini gösterebilmesi için diğer bir ifade ile maddenin nüfuz edilemezlik niteliğinin temellendirilebilmesi için Kant'a göre maddenin kuvvet kavramı ile ilişkiye sokulması ya da kuvvet kavramı ile temellendirilmesi gerekir. Kant'a göre bu kuvvetler; bilhassa itme ve ayrıca çekme kuvvetleridir. Bu itme ve çekme kuvveti sayesinde biz maddenin nüfuz edilemez olabileceğini tasavvur edebiliriz. Aynı zamanda böylece itme ve çekme kuvvetlerinin

---

gibi niteliklerin rasyonel olarak temellendirilmesi söz konusudur. Bunun yanı sıra eser, aynı zamanda, matematiksel fiziğin madde anlayışının (Kant'ın kesin bilim olarak gördüğü) kesinliğini sağlayan apriori zemini de göstermek ister. Çünkü daha önce de ifade edildiği gibi Kant için doğa bilimlerini kesin kılan onun empirik değil, saf akılsal zemindir ve bu doğrultuda empirik madde anlayışının garantörlüğünü sağlayan da bu apriori madde kuramıdır (Erişirgil, 1997: 166-167, Friedman, 2015: 194-196).

O'dan sonsuza kadar derecelendirilmesi mümkün olur (algının beklentileri ile ilişkili olarak yoğunluklu büyüklüğün hesaba katılabilir olması ile) ve maddenin apriori olarak bir hacme sahip olduğundan bu ilke sayesinde söz edebiliriz (Friedman, 2015: 196; Erişirgil, 1997: 170-172).

Üçüncü ilke deneyimin analogileri ilkesi ise şu şekildedir; *Deneyim ancak algıların zorunlu bir bağlantısının tasavvuru yoluyla olanaklıdır* (Kant, 2008: 234). Bu ilkeyi diğer ilk iki ilkeden (matematiksel ilkelerden) farklı kılan nokta, "ilişkiselliğe"; nesne ve özellikleri arasındaki ve nesnelere arasındaki bağıntılara değinmesindedir. Böylece ilk kez bu ilke yoluyla duyu verileri zamansal bir ilişki içerisine sokulmuş olur. Şöyle ki; zamanın üç tarzı "süreklilik", "ardışıklık" ve "eşzamanlılık" sayesinde deneyimin zorunlu koşulu olan nesnenin özellikleri ve diğer nesnelere ile bağıntısı üç apriori ilkeye bağlanmış olur ve bu ilkeler saf doğa biliminin bağıntı ilkelerini oluşturur. Bu doğrultuda zamanda süreklilik ile "tözün kalıcılığı ilkesi", zamandaki ardışıklık ile "nedensellik ilkesi", zamandaki eşzamanlılık ile "karşılıklı etki ya da etkileşim ilkesi" elde edilir (Kant, 2008: 235).

Bunlardan ilki olan tözün kalıcılığı ilkesi *Görüngülerin (erscheinungen) tüm değişiminde töz kalıcıdır ve tözün nicesi (miktarı) doğada ne artar ne de azalır* biçimindedir (Kant, 2008: 239). Kant'a göre zamanın içinde olup biten bütün değişimler içinde değişmeyen bir şeyin kalması gerekmektedir. Bu bir nevi zamanın tüm empirik tasavvurlarının dayanağıdır (Kant, 2008: 240; Heimsoeth, 2007: 96). Başka bir deyişle tüm değişim zamansal bir ilişkiye işaret eder. Bu değişim içerisinde değişimin kavranmasına imkân sağlayan bir dayanak, bir taşıyıcı ya da bir başlangıç noktası gereklidir. Aksi hâlde, bir zamansal değişimin varlığından söz edebileceğimiz mutlak bir nokta söz konusu olmaz böylece o mutlak noktaya göreli olarak düşünülecek olan zamansal değişim de olamaz. Bu nedenle biz tüm zamansal değişimlerde değişmeyen bir tözün, cevherin varlığını zaruri olarak düşünürüz (Cassirer, 2007: 245-246). İşte bu düşünce ile *Doğa Biliminin Metafizik İlkeleri*'nde Kant, *Maddedeki tüm değişimlere rağmen maddenin toplam niceliğinde (madde miktarı) hiçbir değişim olmaz* ilkesini "mekanığın" ilk kanunu olarak ortaya koymuştur (Kant, 2004: 80)⁶. Eğer anlama yetimizde tözün kalıcılığı ilkesi olmasaydı biz maddenin toplam niceliğinin her değişimden sonra aynı kalacağını hiçbir empirik yöntem ile elde edemezdik ve mekanığın en temel yasalarından birine erişemezdik (Kant, 2004: 80-81)⁷.

Deneyimin analogilerinin ikincisi, nedensellik yasalarına göre zamansal ardışıklığın temel ilkesi *tüm değişimler neden ve etki bağlantısı yasasına göre yer alırlar* ilkesidir (Kant, 2008: 245). Bu ilke konumuzun başında bir doğa sorununu meydana çıkaran Hume'a cevap olabilecek niteliktedir. Şöyle ki, duyuların ve tasarımların birbirlerini izlemesindeki kurallılık "nedensellik" kavramını oluşturmaz (Hume'un düşündüğü gibi). Aksine bu kavram, bizim algıların üstüne vurduğumuz bir kuraldır ve biz ancak genel geçer bir nedensellikten hareketle, yani objektif ve zorunlu bir bağıntı fikrini üste koyarak bir obje kavramı oluşturabiliriz (Cassirer, 2007: 247). Benzer bir ifade ile, algılarımızı, saf anlama yetisindeki kavramlar altına alarak nedensellik yasasını elde ederiz. Bu ilkenin apriori sentetik yargı olmasını sağlayan da budur. Zamansal açıdan konuyu ele alırsak biz zamanda iki algıyı birbirine iki yolla bağlarız ve bunlardan ilkinde birinci nesneyi önce, ikincisinde ikinci nesneyi önce tasarlarız yani iki algıyı bir araya getirirken hangisinin önce olacağına sırf algı ile karar veremeyiz. Yani iki nesneyi alışkanlık icabı bir arada görsek bile hangisinin bir diğerinin nedeni olduğunu asla bilemeyiz. O

⁶ Kant'ın, bu noktada, günümüzde fizik yasalarından biri olarak kabul edilen ve çeşitli empirik deneyler ile kanıtlandığı düşünülen enerjinin korumu yasasını (bkz. Feynman, 2018: 69-95) saf doğa biliminin bir ilkesinin (tözün kalıcılığı ilkesinin) örneklendirilmesi olarak düşünebileceği ile sürülebilir.

⁷ Kant'ın mekanik yasaları, yukarıda ifade edilmiş olan deneyimin analogileri ile paralellik gösterir ve tıpkı deneyimin analogileri gibi bağıntı kategorisinden türetilir. Ancak aradaki fark, deneyimin analogilerinin saf doğa biliminin ilkelerinin imkânı olarak zamanı ve onun tarzlarını kendine asıl belirleyici nokta olarak aldığı yerde, Kant'ın mekanik yasaları (saf doğa biliminin maddede somutlaşması, örneklendirilmesi olduğu ve maddenin mekânın (uzayın) bir parçası olması nedeniyle) maddenin uzaydaki ilişkilerini, bağıntılarını kendine asıl belirleyici nokta olarak almıştır. Kısaca bağıntı kategorisinin zamandaki şematizmi saf doğa bilimindeki ilkeleri, mekandaki/uzaydaki şematizmi ise maddenin apriori niteliklerini verir ve mekanik yasaları da bu bağlamda düşünülmelidir (Watkins; Stan, 2014: 8-10).

hâlde iki nesne arasında tersine çevrilemez bir ilişkinin varlığını garanti eden dolayısıyla neden-sonuç ilişkisini sağlayan, zamansal ardışıklık (bütün değişimler nedensellik bağlarının ilkelere göre olup biter) ilkesidir (Kant, 2008: 245-246).

Bu bağlamda Kant *Doğa Biliminin Metafizik Temelleri* eserinde bu ilkeyi, kendisinin mekanikte ikinci mekanik kanun olarak sunduğu ancak Newton'un eylemsizlik ilkesi olarak (ilk hareket kanunu) belirlediği ilkeyle ilişkilendirir⁸. Şöyle ki, eğer biz tüm değişimlerin neden ve etki bağlantısı ile gerçekleştiği ilkesi çerçevesinde hareket edersek eylemsizlik ilkesi gereği (bu ilkeye göre bir cisim dış bir etki olmaksızın durağan ise durağanlığını, hareketli ise hareketliliğini korur (Newton, 1997: 79) cisme hiçbir etki olmaksızın bir değişim olamayacağı yarasını çıkarabiliriz (Kant, 2004: 82-83). Bu minvalde, aynı zamanda, Kant'a göre maddenin apriori temel bir niteliği de netleşmiş olur. Çünkü Kant'a göre madde, mekanik bir sistem içerisinde ancak mümkün olduğu için, maddenin her değişimi dış bir kuvvete ihtiyaç duyar. Bu durumda madde ve onun hareketi ne Aristoteles'in doğa felsefesinde olduğu gibi "ereksellik" bağlamında ne de canlı özdekçi doğa felsefesinde olduğu gibi "içsel canlı kuvvet" bağlamında ele alınmış olur (Arslan, 2012: 41; Cevizci, 2005: 348). Netice itibari ile Kant burada bir kez daha saf doğa biliminin ilkesinden apriori madde kuramına ve bu iki apriori doğa bilgisinden de Newton fiziğinin temel yasalarına bir geçiş sağlar ve empirik doğa bilgisini rasyonel temellere oturtmuş olur.

Deneyimin analogilerinin üçüncü ve son ilkesi, eşzamanlılık temel ilkesi olarak, *Tüm tözler, uzayda aynı zamanda algılanabilir oldukları sürece, baştan sona etkileşim içerisinde* şeklindedir (Kant, 2008: 262). Kant bu ilke ile beraber yukarıda ifade edilmiş olan nedensellik ilişkisindeki tek yanlılığın ötesine geçerek, deneyim nesnelere arasında karşılıklı etkinin apriori olarak mümkün olduğuna vurgu yapmıştır. Diğer bir ifade ile deneyimin nesnelere yalnızca nedenden sonuca doğru ilerleyen bir tarzda değil aynı zamanda, bir eş zamanlılık içinde etkileşim hâlinde de kavranabilmektedir. Eğer saf doğa biliminin bu ilkesi olmasaydı uzayda nesnelere birbirlerinde kopuk hâlde tek tek kavranmak zorunda kalacak, birbirleri üzerindeki etkileri kavranmayacaktı (Cassirer, 2007: 250-251). Saf doğa biliminin bu ilkesine binaen *Doğa Biliminin Metafizik Temelleri*'nde Kant, mekaniğin üçüncü kanunu olarak *her cismin temasında etki ve tepki birbirine denktir* demektedir (Kant, 2004: 84). Bu ilke Newton'un etki-tepki kanunu olarak bilinen üçüncü hareket kanunu ile örtüşür (Newton, 1997: 79). Örneğin; gök cisimlerinden birinin ötekiyle zamandaş olup olmadığını, ancak birisinin ötekini, yörüngesini çizerken etkileyip etkilemediğini, doğrudan ya da dolaylı bu ilkeyle saptayabiliriz (Kant, 2008: 99). Sonuç olarak insanın anlama yetisinde eş zamanlılık ya da aynı zamanda etkileşimi kavrayacak potansiyel olmasaydı ne Kant'ın ifade edilen mekanik kanunu ne de Newton'un *Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri*'nde ortaya koyduğu üçüncü hareket kanunu mümkün olurdu.

Saf doğa biliminin son ilkesi olarak Kant, empirik düşüncenin postulatlarından söz eder. Bunlar; *deneyimin form ilkeleriyle (sezgi ve kavramlara göre) bağdaşan olanaklılık, deneyimin maddesel koşullarına uygun gelen gerçeklik ve deneyimin evrensel koşulları ile gerçeklik arasındaki bağın varlığı olarak zorunluluktur* (Kant, 1929: 239). Öncelikle hemen şunu belirtmek gerekir ki Kant için kiplik kategorileri nesnenin belirlenimine bir şey katmaz, yani bir kalemin kalem olmasıyla ilintili hiçbir ekleme ya da çıkarma yapmaz. Ancak bu kategori, genel olarak doğa ve doğanın nesnelere üzerine zihnin vurduğu bir damgadır. Bu damga, nesnenin özellikleri bakımından bilinmesine katkı sağlamıyor olsa bile nesnenin ve genel olarak doğanın anlama yetisi tarafından kavranış biçiminin tarzlarını ortaya koyar. Bu doğrultuda anlama yetisi deneyimi veya deneyimin nesnesini deneyim mümkün koşulları doğrultusunda kavrayabilir. Deneyimin mümkün koşulları dışında kalan nesnelere, her ne kadar mantıksal bir çelişki taşımasa bile, bilinmesi mümkün değildir. Diğer bir ifade ile, esasında bu ilke, Kant'ın tüm deneyim kuramına zaman ve mekân apriori görülerine, kategorilere ve diğer üç ilkeye uygun olmayan bir deneyimin mümkün olamayacağı anlamına gelir. Bu nedenle empirik doğa biliminin en temel ön koşulunun bu postulat ile ortaya konulduğu söylenebilir. Kant'ın empirik bir doğa bilimi

⁸ Kant'ın mekanik yasaları her ne kadar Newton'un mekanik yasaları ile benzerlik gösterse bile, aynı değildir. Çünkü Newton'un ikinci mekanik yasası olan ivme yasası ($F=m.a$) Kant'ın mekanik yasaları içinde yer almaz (Frank, 2017: 152, 156-157; Thomson, 2021: 90).

ya da empirik düşünce için ön koşul olarak koyduğu ikinci postulat ise kavramsal analiz ya da analitik yargı ile varoluşsal (empirik) bir gerçeklik iddiasında bulunulamayacağı şeklindedir. Eş deyişle, Kant'a göre, saf doğa biliminin bir postulatı olarak empirik bilimlerde gerçeklik ya da varoluş iddiaları mutlaka algıya (doğrudan ya da dolaylı olarak) dayanmalıdır. Algıda, duyumda karşılığını bulmayan hiçbir yargı empirik ya da varoluşsal bilgi sıfatını kazanamaz. Kant'a göre saf doğa biliminin ortaya koyduğu son empirik postulat ise, empirik düşünce için bir empirik bilginin zorunluluğu, mantıksal bakımdan değil, doğa yasalarına uygunluk bakımından belirlebilir şeklindedir. Bu bağlamda örneğin; kütle çekim yasasına uygun olarak ortaya konan gezegenlerin hareketleri, bu genel yasanın altına giren özel durumları temsil etmeleri sebebiyle, eş deyişle genel yasanın güvencesine bağlı olarak belirlenmeleri nedeniyle zorunludur (Cassirer, 2007: 251-255; Friedman, 2015: 200- 203).

Bu doğrultuda Kant, *Doğa Biliminin Metafizik İlkeleri*'nin "Fenomenoloji" bölümünde maddenin hareket tarzlarının da apriori olarak bu üç postulata uygun olarak belirlediğini ileri sürer. Buna göre kinematikte ele alınan düzgün doğrusal hareket maddeye yüklenen görelî hareketi ve durağanlığı böylece hareketin imkânını ifade eder. Çünkü maddenin hareketinin olanağı öncelikle rastgele alınmış durağan bir referans noktasına görelî olarak ortaya çıkar. Bu bakımdan cisimlerin hareketi birinde diğerine görelî olarak hareketli ya da hareketsiz olarak belirlenir. Bu mutlak hareketin yani tüm cisimlerin hareketli ya da hareketsiz olduklarını belirleyecek referans noktasının tespit edilmediği anlamına gelir. Bu sebeple cismin ya da maddenin bu hareketi ya da durağanlığı kesin bir belirlenime kapalı olduğu için görelîdir. Gerçek hareket ise dairesel harekettir ve dinamik bakımdan ele alınmalıdır. Çünkü eğer bir hareket dairesel ise mutlaka ona dışsal bir kuvvet etki etmektedir (Aksi hâlde eylemsizlik yasası gereği madde düzgün doğrusal hareketini sürdürmelidir). Son olarak maddenin zorunlu hareketi mekanik ile ilişki olarak (bilhassa etki-tepkinin eşitliği ve karşılığı bakımından) maddelerin birbiri ile ilişkisi üzerinden temellenir⁹. Çünkü bir maddenin diğer bir maddeye hareketi, ikincisinin ilkine karşı gelecek hareketini de zorunlu kılar ve karşılık bir hareketin varlığı bu bakımdan zorunludur. Son olarak şuna da değinmekte yarar vardır, bu bölümde Kant'ın bilhassa temellendirmek istediği görüş; Newton'un mutlak hareket görüşü ya da nosyonudur¹⁰. Kant'a göre mutlak hareket aposteriori değil apriori bir nosyondur. Çünkü ona göre mutlak ya da gerçek hareket hiçbir biçimde deneyimlenemez eş deyişle empirik bir bilgi olarak kazanılamaz. Bu ise Newton fiziğinin veya genel olarak matematiksel fiziğin temelsiz bir varsayım içerdiği anlamına gelir. Ancak Kant'a göre Newton fiziğinin, matematiksel fiziğin başarısı varsayımsal doğrular içermesinden ileri gelmez, aksine ona göre bu başarı, aklın transendental yapısında gömülü apriori hareket (madde) kuramını uygun bir empirik fizik olmasından ileri gelir. Bu noktada ortaya konulmak istenen de bu temeli açık etmektir (Guyer, 2014: 188-189; Friedman, 2015: 204-205; Erişirgil, 1997: 175-77). Netice itibari ile Kant, bir kez daha, empirik fizikte kullanılan hareket türlerinin, saf doğa biliminin ve uzayda hareket eden olarak ele aldığı apriori madde kuramının bir sonucu olduğunu ileri sürer.

⁹ Bu harekette cismin mekân ile ilişkisi göz ardı edilir. Hareket yalnızca iki cisim arasındaki ilişkiye irca edilir.

¹⁰ Kant bu bölümde, benzer bir düşünce ile, Newton'un mutlak uzay (mekân) fikrini de (görüde, duyuşsal sezgide verilmiş olmasının mümkün olmaması sebebiyle) reddeder. Çünkü ona göre, mutlak uzay, aklın düzenleyici bir ilkesinden, idesinden ibarettir ve dolayısıyla, Newton'un düşündüğünün aksine, kendinde şey değildir (Watkins; Stan, 2014: 10).

Kant'ın sistematik doğa bilgisi tablosu şu şekilde özetlenebilir:

Kategoriler	Saf Doğa Biliminin İlkeleri	Doğa Biliminin Metafiziksel Temelleri
Nicelik	Sezginin Aksiyomları	Kinematik
Nitelik	Deneyimin Beklentileri	Dinamik
İlişki	Deneyimin Analogileri	Mekanik
Kiplik	Empirik Düşüncenin Postulatları	Fenomenoloji

Sonuç

Tüm bu açıklamaların ardından, ana hatları ile Kant'ın doğa bilimlerine dair yaklaşımının bazı temel tezleri ve bu doğrultuda ortaya çıkan ana sonuçlar şu şekilde ifade edilebilir: I) Doğa bilimi (bu noktada yalnızca fizik, bilhassa Newton fiziği, temel doğa bilimi olarak kabul edilir) her ne kadar deneysel bir bilim olsa bile, öncelikle, kendi içinde apriori yapılar barındırır. Diğer bir ifade ile, geniş anlamda saf aklın doğasında gömülü bir saf doğa bilimi söz konusudur ve her deney yargısı ve iddiası içinde saklı bir metafiziksel (saf akılsal) kabul barındırır. II) Bu apriori yapılar olmaksızın “kesin bir bilim olarak doğa bilimlerinden” söz etmek mümkün değildir. Dolayısıyla, doğa bilimlerinin uygulamaları felsefeden onay almayı beklemese bile, epistemolojik bakımdan güvencesini, meşruluğunu ve temelini felsefeden, doğa felsefesinden ya da doğanın epistemolojik, mantıksal analizinden alır. III) Doğa biliminin (fiziğin) nesnellik iddiasının kökeni, saf aklın apriori yapısına dayanmak zorundadır. Çünkü doğa bilimleri, hiçbir zaman, bize nesnelere kendinde hâliyle, nesnel bir biçimde bilindiğini/bilinebileceğini garanti edemez. Diğer bir deyişle, doğa bilimlerinin nesnelliği, bizim doğayı kavrayış biçimimizdeki nesnellikten ileri gelir. IV) Doğa bilimi ya da bilimleri kendi epistemik araçları ile “kendi üzerine düşünüm ya da refleksiyon” geliştiremez. Bu nedenle transendental felsefenin araştırma sahası içine dâhil edilmesi gereken bir “saf doğa bilimi araştırması” zorunludur.

Netice itibari ile aydınlanma düşüncesinin skolastik düşünceden temel farkının, bilimsel düşünceye ve bilgilere birinci dereceden önemiyet vermek olduğu düşünülürken, bir aydınlanma düşünürü olarak Kant'ın bilimsel bilgiyi temellendirme çabası, yalnızca teknik bir uğraş olarak değil, aynı zamanda sosyo-kültürel bir uğraş olarak da düşünülmelidir. Özellikle insanlara objektif ve doğruluğu kanıtlanmış bilgiler sunmak isteyen bilimsel düşüncenin, hiç kuşkusuz, zayıf bir temel üzerine oturması düşünülemezdi. Kant da bunun farkında olarak gerek matematiği gerekse doğa bilimlerini sağlam bir zemine (burada bu zemin akıldır) oturtma girişiminde bulunmuştur. Günümüz bilimsel gelişmelerinin ışığında, kesin ya da mutlak bir bilim ya da bilgi anlayışı oldukça gözden düşmüş olmasına karşı, Kant'ın dönemi açısından oldukça dikkate değer bir projeye soyunduğu kuşku götürmez¹¹. Bunun yanı sıra güncel değeri bakımından da bilhassa doğa bilimlerinin (burada değinmesek de matematiğin) felsefe ile olan bağını hatırlatması ve belki de çok daha önemli olarak insanın bilme yetilerinin soruşturulmasından bağımsız bir bilim düşüncesinin her zaman eksik kalacağını göstermesi bakımından, Kant'ın doğa bilimlerini temellendirme projesi dikkate değerdir. Dahası bugün birçok bilim felsefesi çalışması, Kant'ın izinden giderek, özel bilimlerin epistemolojik alt yapısını irdelemektedir. Sonuç olarak her ne kadar Kant'ın projesinin başarısı sorgulansa da projenin önemi ve etkileri sürmektedir.

¹¹ Çağdaş düşünce içinde bilimsel bilginin kesinliği problemi için bkz. Arslan, 2012: 163-173, 230-235, 363-371.

KAYNAKLAR

- ARSLAN, İ. (2012). *Çağdaş Doğa Düşüncesi*. İstanbul: Küre Yayınları.
- CASSIRER, E. (2007). *Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi*. Doğan Özlem (Çev.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- CEVİZCİ, A. (2005). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- CEVİZCİ, A. (2009). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- ERİŞİRGİL, M. E. (1997). *Kant ve Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- FEYNMAN, R. P. (2018). *Fizik Yasaları Üzerine*. Nermin Arık (Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- FRIEDMAN, M. (2015). *Kant ve Kesin Bilimler*. Sibel Şan Öget (Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- FRANK, P. (2017). *Bilim Felsefesi*. Dilek Kadioğlu (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- GUYER, P. (2014). *Kant*. London and New York: Routledge.
- HEIMSOETH, H. (2007). *Kant'ın Felsefesi*. Takiyettin Mengüşoğlu (Çev.). Ankara: Doğu Batı.
- HUME, D. (1986). *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*. Selmin Evrim (Çev.). İstanbul: Milli Eğitim.
- KANT, I. (2008). *Arı Usun Eleştirisi*. Aziz Yardımlı (Çev.). İstanbul: İdea.
- KANT, I. (1929). *Critique of Pure Reason*. Norman Kemp Smith (Trans.). London: Macmillan.
- KANT, I. (2002). *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizikçe Prolegomena*. İoanna Kuçuradi – Yusuf Örnek (Çev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- KANT, I. (2004). *Metaphysical Foundations of Natural Science*. Michael Friedman (Trans.). New York: Cambridge University.
- NEWTON, I. (1997). *Doğa Felsefesinin Matematiksel İlkeleri (Seçmeler)*. Aziz Yardımlı (Çev.). İstanbul: İdea.
- ROSENBERG, A. (2015). *Bilim Felsefesi Çağdaş Bir Giriş*. İbrahim Yıldız (Çev.). Ankara: Dipnot.
- THOMSON, G. (2021). *Anahatlarıyla Kant'ın Felsefesi*. Ayhan Dereko (Çev.). İstanbul: Litera.
- URAL, Ş. (2012). *Pozitivist Felsefe*. İstanbul: Alfa.
- WATKINS, E., Stan, M. (2014). "Kant's Philosophy of Science", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Edward N. Zalta (Ed.). Erişim Tarihi: 21.11.2021. URL = <http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/kant-science/>

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Nurefşan ÇETİNTAŞ

Ankara Hacı Bayram Veli Üni.
Lisansüstü Eğitim Enst.
Genel Türk Tarihi ABD.
Yüksek Lisans Öğrencisi

nurefsan.cetintas@hbv.edu.tr

0000-0003-2878-5383

10.56387/ahbvedebiyat.1095902

Gönderim Tarihi: 31.03.2022

Kabul Tarihi: 02.06.2022

Alıntı: ÇETİNTAŞ, N. (2022).

“Sebepleri Işığında 1898 Andican Olayı İsyan mı Bağımsızlık Hareketi mi?”. *AHBVÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, (6), 141-151.

SEBEPLERİ IŞIĞINDA 1898 ANDİCAN OLAYI; İSYAN MI, BAĞIMSIZLIK HAREKETİ Mİ?

ÖZ: Bu makalede, 1898 yılında Fergana'nın Andican şehrinde Dükçü İshan liderliğinde meydana gelen olay konu alınmıştır. Ayaklanma bölgenin Rus işgalinde olması, Çarlık tarafından uygulanan politikalar, Dükçü İshan'ın kimliği, Kırgızlar gibi birçok etken üzerinden ele alınmaktadır. Yapılan araştırmalarda olayın nedenleri üzerine farklı görüşler ortaya konulmuştur. Ortaya koyulan nedenlerde asıl sebebin ne olduğu da tartışılan konulardandır. Bu yazıda olayın amilleri genel itibarıyla; Rus Çarlığı'nın iskân ve din politikası, ekonomik bozulma, sosyal-ahlaki bozulma, bağımsızlık düşüncesi çerçevesinde ele alınmıştır. Ardından ayaklanmanın hazırlık süreci, gelişim aşaması ve sonucuna kısaca değinilmiştir. Ayaklanmanın sonucunda yapılan cezalandırmalar ile ayaklanmaya olan yaklaşımlara da yer verilmiştir. Olayın sebepleri üzerine olan görüşlerden varılan sonuç ile de ayaklanmanın isyan mı yoksa millî bir bağımsızlık mücadelesi olarak mı çıktığı sorusuna cevap aranmıştır. Akabinde isyan ve bağımsızlık kavramları ayrı ayrı incelenmiş, bu doğrultuda olayın nedenleri, süreci, yaşananlar ve sonucu kategorize edilmiştir. Konu üzerindeki görüşler incelendiğinde ayaklanmanın çıkışında katılımcılarda farklı önceliklerin olduğu görülmüştür. Ayaklanmaya yönelik yapılan çalışmalarda da olayın ele alınışı farklılık göstermiştir. Başvurulan çalışmaların değişik nazarlarla değerlendirilmiş olmasına, taraflı bir sonuç varmamak adına dikkat edilmiştir. Bu bağlamda varılan sonuçta; milleri itibarıyla ayaklanmanın isyan olduğu bağımsızlık mücadelesi algısının sonradan geliştiği anlaşılmaktadır. Ancak isyan ile bağımsızlık hareketinin birbiri içine geçtiği ve ayrırma gidilmesinin zor olduğu da varılan sonuçlardan birisidir.

Anahtar Kelimeler: Andican İsyanı, Fergana İsyanı, Dükçü İshan, 1898 İsyanı, Kırgızlar, Bağımsızlık Mücadelesi.

THE ANDIJAN CASE OF 1898 IN THE LIGHT OF ITS CAUSES; A REVOLT OR AN INDEPENDENCE MOVEMENT?

ABSTRACT: In this article, the event that took place in Andijan city of Fergana in 1898 under the leadership of Duke Ishan is discussed. The uprising is discussed from many aspects, such as the Russian occupation of the region, the policies implemented by the Tsarist Russia, the identity of Duke Ishan and the Kyrgyz. In the researches on the event, different opinions have been put forward on its causes. One of the discussions in the study is also concerned with the main reason for the uprising in the presence of so many reasons put forward so far. In this article, the factors of the event are generally dealt with within the framework of the settlement and religion policy of the Russian Tsarist, economic deterioration, social-moral deterioration and the idea of independence. Then the preparation process, development stage and result of the uprising are briefly mentioned. The punishments at the end of the uprising and the approaches to it are also included in the study. With the conclusion reached from the views on the causes of the event, an answer is sought to the question of whether the uprising was a revolt or a national struggle for independence. Subsequently, the concepts of revolt and independence are examined separately. In accordance, the causes, process, experiences and results of the event are categorized. When the opinions of the subject are examined, it is seen that the participants had different priorities at the beginning of the uprising. The handling of the event also differs in the studies on the uprising. In order not to reach a biased conclusion, attention is paid to the fact that the studies to which references are made in this study should be evaluated with different perspectives. In the conclusion reached within this context, it is understood that while this uprising was a revolt in the beginning, it later came to be perceived as a struggle for independence. However, it is one of the conclusions that the revolt and the independence movement are intertwined to such an extent that it is difficult to distinguish between the two.

Keywords: Andijan Revolt, Fergana Revolt, Duke Ishan, 1898 Revolt, Kyrgyz, Struggle for Independence.

Giriş

Türkistan'da Timur sonrası dönemde bölgede bir bütünlük sağlanamamış ve parçalı yönetimler meydana gelmiştir. Ortaya çıkan parçalı oluşumlar kendi aralarında üstünlük ve hâkimiyet mücadelesi içerisine girmiştir. Bu durum halkın devlet işlerine lakayt kalma, dışa karşı toprakların savunmasız olması, iktisat, kültür, sanat, bilim gibi alanlarda da geri kalmanın nedeni olmuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde Çarlık Rusya, Türkistan'daki bu parçalı ve geri kalmış durumdaki zayıf olan komşularına müdahil olmuş ve ele geçirdiği fırsatları değerlendirerek işgalleri tamamlamıştır. (Yarkın, 1970: 7/56-57) Aşamalı olarak gerçekleşen işgallerden sonra Rus hükümetinin uyguladığı politika yerleşik hayata geçmiş olanlar ile göçebelere göre farklılık göstermiştir. Uygulanan politikalarda göçebe yaşam tarzı sürenlerin topraklarına el koyma ve yerleşiklerin haklarından yoksun bırakma durumu meydana gelmiştir. Nitekim el konulan topraklara Rus köylüleri yerleştirilmiş ve hâkimiyet kalıcı hâle getirilmeye çalışılmıştır. (Somuncuoğlu, 2014/1: 18/229-230)

Çarlık Rusya, elverişli bölgelere Rus köylülerini yerleştirerek ve müstahkem yerlere kale inşa ederek bölgede hâkimiyet sağlamıştır. Tarıma elverişli arazileri kullanabilmek adına geri kalmış teknoloji bahane edilerek modern tarımı kurmak, ticarete güvenliği sağlamak, asayiş getirmek iddiasıyla bölgede faaliyet göstermişlerdir. Ancak söylenenin aksine Rus sanayisinde duyulan hammadde ihtiyacının Türkistan'dan karşılanması, yeni pazar yollarının bulunması amacıyla hareket edilmiştir. Asıl gayenin Türkistan'ı sömürmek ve Asya'daki siyaset dengesini sağlamak olduğundan Rus göçmenlerinin iskanına dikkat edilmiştir. Rus göçmenlerin bölgeye yerleştirilmesinin yanında bölge halkının eski haklarını ortadan kaldıran yönetim ve baskılar uygulanmış, adaletsiz tutumlar sergilenmiştir. (Yarkın, 1970: 7/58-59) Çarlık Rusya'nın bölgede uyguladığı bir diğer politika da görmezden gelmedir. Bu politikaya göre Rus hâkimiyetine alınmış topraklardaki İslami gelenek ve adetlerin bölge halkının geri kalmasına neden olduğu düşüncesi vardır. Dolayısıyla buralardaki durgun olan hayat tarzının bozulmaması için dinî bazı noktalar görmezden gelinerek halkın tepkisi çekilmeyecektir. Görmezden gelinen konuların da maddi desteğin kesildiği andan itibaren kendiliğinden bozulmaya ve çökmeye başlayacak olmaları politikanın uygulanması için uygun zemini oluşturmuştur. (Somuncuoğlu, 2014/1: 18/231) Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı işgal ederken uyguladığı tüm bu politikalar halkta ani bir tepkiye neden olmasa da zaman içerisinde rahatsızlıklar ve şikayetler meydana gelmiştir. Bu süreç içerisinde oluşan mağduriyetlere sabredilmişse de yer yer tepki de verilmiştir.

Çarlığın bölgede uyguladığı siyasete yönelik 1898'deki Dükçü İşan liderliğindeki olaya kadar pek çok isyan çıksa da bunların çoğu göçebe yaşayan ahalinin yaptığı küçük çaplı isyanlar olmuştur. (Somuncuoğlu, 2014/1: 18/232) Fakat 1898 Andican Olayına kadar geçen sürede bazı ayaklanmalar yaşanmışsa da bunlar genel vaziyeti değiştirmemiştir. Andican isyanı tüm Fergana'nın isyanı anlamına gelmiştir. (Togan, 1981: 332) Aynı zamanda Andican'daki olay diğerlerinden farklı niteliğe sahip olmuş, yerleşik yaşantıdaki ahali tarafından da katılım sağlanmasıyla diğerlerine nispeten büyük çapta gerçekleştirmiştir. (Somuncuoğlu, 2014/1: 18/232) Olayın nedenlerine yönelik pek çok araştırma yapılmış ve farklı ana sebepler ortaya koyulmuştur. Ortaya koyulan bu görüşler ilerleyen bölümlerde daha detaylı olarak ele alınacak ve değerlendirilecektir.

Ayaklanmaya liderlik eden, Dükçü İşan olarak bilinen, Mehmet Ali Halfe köylü bir şeyhtir. Babası ipçi ustası (dükçü¹) Molla İsmail'dir ve Dükçü adı buradan gelmektedir. İşan, hacca gidip, Hicaz ve Kaşmirde bir süre kaldıktan sonra imam olduğu köye geri dönmüştür. İlmi çok olmasa da takvasıyla kendisini halka sevdirmiş, yolculara su vermiş, ıssız yerleri ağaçlandırmış, yoksullara yardım etmiştir. Bunlar halk tarafından sevilmesine ve müritlerinin oluşmasına neden olmuştur. Yesevilik tarzında zikir ve toplantılar yapmış ve bölgede sayılan, tanınan biri hâline gelmiştir. (Togan, 1981:332- 333) 1882'de Dükçü İşan Nakşibendi Şeyhi Tura Han'ın

¹ Özbekistan Millî Ansiklopedisinde yer alan anlamına göre dükçü; yıkçı, el dokumacılığı yapan kişi için kullanılmıştır. (Ayrıca bkz.:

<https://qomus.info/?s=%D0%94%D0%A3%D0%9A%D0%A7%D0%98&submit=> E.T. :01.06.2022)

ölümü ardından onun yerine geçmiştir. Bu durumu Tura Han'ın çocukları kabul etmese de Tura Han'ın damgasını taşıyan icazeti göstermesiyle liderliğe geçmiştir. (Vurgun, 2015: 613) Tüm bu özellikler onun bölgede etkinliğini artırmasına, tanınmasına ve saygı duyulan biri olmasını sağlamıştır. Böylece bölge halkı, İşan etrafında toplanmaya başlamış ve onun sözünü dinler hâle gelmiştir. Bu durum olayın çıkış nedenleri, olayının algılanması ve seyri gibi durumlara etki etmekle birlikte tarih yazımında da farklı bakış açılarının oluşmasını sağlamıştır. Buna göre bazı kaynaklarda olay isyan olarak değerlendirilirken bazı kaynaklarda da bağımsızlık mücadelesi şeklinde ele alınmıştır.

Sosyolojide isyan olgusu kolektif davranış hareketlerinden olan sosyal hareket türü olarak incelenmiştir. (Budak, 2020: 1/568) Bağımsızlık mücadelesi de aynı şekilde kolektif toplumsal bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki kavram arasında ayrıma gitmek olayın nedenleri, gelişimi ve sonuçları ile değerlendirildiğinde mümkün olmaktadır. Bununla birlikte olaya katılanlar ve onların amaçları da bu ayrımın yapılmasında önemli etkenlerden biridir. Tarih yazımında bu ayrım ise isyan ya da bağımsızlık tabirini kullanan kişilerin adlandırma üzerindeki farkındalığına göre değişebildiği düşünülmektedir.

1898 Andican Olayının Amilleri

Hokand Hanlığının Çarlık eline geçmesinin ardından kurulan Fergana'da siyasi yapı değiştirilmiştir. Siyasi yapının yanında, sosyal, ekonomik yapı da değişmeye başlamıştır. Bu durum bölge halkının Türkistan'ın yerleşik ahalisinin bulunduğu diğer bölgelere göre Rus işgalini daha çok hissetmesine neden olmuştur. İşgalin daha fazla hissedilmesi de gösterilen tepkinin boyutunu ortaya koymaktadır. İsyanın ortaya çıkışına birden çok sebep vardır. Zikredilen amilleri; Rusya'nın göç siyasetine tepkisi, pamuk siyasetine tepki, İşan'ın etkisi ve fanatik İslam algısı, Rus işgali sonrasında toplumdaki ahlaki bozulma, mevkiini kaybetmiş kişilerin memnuniyetsizliği ve ekonomik sebepler, Kırgızlar, bağımsızlık ve hanlığın yeniden kurulma düşüncesi şeklinde sıralamak mümkündür. (Somuncuoğlu, 2014/2: 190-229)

Olayın Rusya'nın göç siyasetine tepki olarak değerlendirilmesinin nedeni Sır Derya boyunca Rus köylülerin en çok iskân edildiği bölgede Ketmen Tepe ve Kögart Kırgızları tarafından meydana gelmesi (Togan, 1981: 332) olarak gösterilebilir. Çarlık Rusya işgalden sonra Rus ve Slavlardan oluşan kitleyi Türkistan'a iskân etme politikasına başlamıştır. Türkistan sahasına gelen bu kitleler Kırgızlardan cebren alınan topraklara yerleştirilmiştir. Buraya yerleştirilenlerin bazıları zorla iskân edilmiş olsa da bölgenin yerli unsuru olan halk bu iskanlardan büyük rahatsızlık duymuştur. Yapılan iskanlarda köylerde sulamaya elverişli topraklara öncelik verilmiştir. Tarım alanlarında Kırgızlara en az hak tanınmıştır. (Vurgun, 2015: 611) Aynı zamanda verimli arazilere olan Rus iskanları, yerlilerin mal ve canına yönelik saldırılara neden olmuştur. Bunun yanında Rus memurlarının da hakaret ve soygunları Müslüman ahaliyi sabretmeye zorlamıştır. (İnan, 1968: 8/10) Kırgızların topraklarına olan Rus köylülerin iskanı, Kırgızların ekonomik durumunu kötü yönde etkilemiştir. Ayrıca Kırgızlara yapılan baskılar, olumsuz davranışlar Kırgızların tahammül seviyesini doldurmuş ve harekete geçmelerinde tetikleyici olmuştur. İsyanı neden olan birçok sebep daha sıralamak mümkündür. Ancak Kırgızları harekete geçiren temel neden konar-göçerlerin maruz kaldığı Rus siyasetine karşı verdikleri geri dönüş olarak nitelendirilebilir. (Somuncuoğlu, 2014/2: 131) Anlaşıldığı üzere bölgedeki iskân politikası Çarlığın tahmininden daha çok tepkiye yol açmış ve diğer problemlerin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Nitekim yapılan iskanların konar-göçer Kırgızları daha çok etkilemesi otlak alanların tarıma uygun görülüp tarım arazisine çevrilmesi ve buraya Rus göçmenlerin yerleştirilmesi doğrudan konar-göçer Kırgızların yaşam alanlarının kısıtlanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla konar-göçer Kırgızların otlak alanlarının daralması ve özgürce istedikleri alanlara yayılamamaları yönüyle doğal bir sonuç olarak değerlendirmek de mümkündür.

Bölgede uygulanan pamuk siyaseti de ayaklanmanın meydana gelmesinde etkili olan amillerdendir. Amerika'daki pamuğa duyulan ilgi ile pamuk, değerini katlamış ancak Rus fabrikalarının Türkistan pamuk pazarındaki çıkar oyunları ekonomiyi alt üst etmiş ve üreticiler iflas

etmiştir. Pamuk politikasının yanında elde edilen gelirin sayısı azalan bir grubun elinde toplanmasıyla paralel olarak çoğunluk olan kesimin yoksullaşması da etkilidir. Yoksulluğun nedeni pamuk politikası olup, pamuk ekim alanlarındaki ahalide eşkıyalık, cinayet gibi olumsuz olaylarda da artış görülmüştür. Bu durum Taşkent'te yayınlanan resmî gazetenin 1906 yılı basımında; Fergana'daki yoksulluğun çoğalmasıyla cinayetlerin de arttığı belirtilmiştir. Yoksulluğun bir diğer nedeni olarak ise toprak azlığı gösterilmiş, Çarlığın bölgede uygun bir sulamaya gitmemesinin etkili olduğu belirtilmiş ve isyana katılanların da aç ve çıplak kalan ahali olduğu ifade edilmiştir. (Togan, 1981: 332-335) Yaşananların nedeni pamuk ekimine verilen önem sebebiyle tahıl ürünlerinde azalma meydana gelmiş olmasıdır. Türkistan, özellikle Fergana bölgesi, Çarlığın hammadde pazarı konumuna gelmiştir. Devamlı olarak pamuk ekmek zorunda kalan halk iş gücü ve üretim açısından Çarlığın sömürsü olmuştur. (Vurgun, 2015: 611) Böylece yanlış üretim ve tarım politikası ilk olarak bölge halkını olumsuz etkilerken dolaylı olarak Çarlığı da etkilemiştir. Şüphesiz en çok zararı gören kesim bölge halkı olmuştur.

Pamuk politikası gibi Rus idaresinin konar-göçer Kırgızlar üzerine uyguladığı sömürgecilik politikası, Kırgızların kendi iradeleri ile harekete geçmelerine neden olmuştur. Rusların bölgeye olan iskanından rahatsız olan Kırgızların, içinde buldukları durumu İşan'a bildirmeleri ve bir isyan hazırlığında olduklarını bunun için izin vermesini istemeleri üzerine olay gerçekleşmiştir. Burada konar-göçerlerin yerleşiklere göre isyana daha meyilli oldukları, yaşadıkları hayat tarzının gereği olarak çiftçilere göre daha savaşçı olmalarından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Her ne kadar mevcut durum ayaklanmadaki konar-göçer Kırgızların rolüne yönelik bir tanımlama olsa da asıl nedenin Çarlığın sömürge politikasından doğan mağduriyetin Kırgızlar tarafından fazlaca hissedilmesi etkindir. (Somuncuoğlu, 2014/2: 121-131-133) Ayrıca baskına katılan Kırgızların çoğunluk olması ise Hokand Hanlığı'ndan kalan siyasi güç ve yönetimdeki etkin oluşlarından ve bu gücü devam ettirmek istemelerinden kaynaklandığından bahsetmek mümkündür. (Güngör, 2017: 2/50-56) Dükçü İşan'ın buradaki rolüne yönelik yerleşik ahali ile konar-göçer ahali arasındaki iletişimi sağlamış, bağı kurmuş olması sonucuna varılmaktadır.

Olaya neden olan Çarlık politikası ve ekonomik sebeplerden biraz daha bahsetmek mümkündür. İşgalden 1886'ya kadar olan süreçte Çarlık bölgedeki toprak sistemi ve vergilerde değişime gitmemiştir. Bozkırda yaşamaya devam eden konar-göçerler ise eski hayat tarzında yaşamaya devam etmişlerdir. 1886'da yapılan düzenleme ile Çarlık toprak reformu gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Arazi kayıtları yapılarak vergi düzeyinin artırılmasına yönelik olan bu reform geleneksel, sosyal ve siyasi dengelerin değişimine neden olmuştur. Vergilerde de değişikliğe gidilmiş, dinî vergi yerine yaşam tarzına göre vergi alınmaya başlanmıştır. Burada Ruslara tanınan ayrıcalık ve getirilen yeni vergiler rahatsızlığın oluşmasına neden olmuştur. 1886'da alınan kararlar hanlık zamanında güçlü olan ailelerin belini kırmaya, vakıflardan gelir elde eden din adamlarının gücünü azaltmaya yönelik olmuştur. Ekonomik olarak güçlü olan aileler Çarlık açısından tehdit oluşturmasının önüne geçilmek istenmiştir. 1886'da alınan kararlara 1898'de tepki verilmesinin nedeni ise uygulamaya ancak 1897'de geçilmiş olmasıdır. (Güngör, 2017: 2/53-54-55-57) Zaman içerisinde koyulan vergilerde artış yaşanması hayvancılığın da zorlaşmasına neden olmuştur. (Vurgun, 2015: 611) Bu durumda Dükçü İşan'ın Nakşibendi şeyhi olmasının, yerleşik Kırgızların ve konar-göçerlerin ortak ekonomik bir sebep etrafında toplanması daha anlaşılır bir hâl almaktadır. Toplumun her kesimini olumsuz yönde etkileyen bu ekonomik düzenleme insanları bir amaç altında birleştiren somut bir amil olduğu söylenebilmektedir.

Ayaklanmaya yönelik araştırmaların çoğu sosyo-ekonomik nedenler üzerinden ilerlemiştir. Ancak bunların dışında dinî temelli nedenler de vardır. Aynı zamanda aşure motifinin işlenmesi de gaza-çihat anlayışının ayaklanmada önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. (Komatsu, 1991:3/911-913) Çarlığın işgalinin ardından bölgenin ahlaki açıdan bozulmaya başlaması, dinî vecibelerin engellenmesi ve vakıfların sınırlandırılması özellikle din adamlarının tepkisini çekmiştir. Dükçü İşan'ın da aynı rahatsızlığı duyan bir kişilik olması, ayaklanmaya liderlik etmesine neden olmuştur. (İsrailov, 2016: 45) Toplumun manevi hayatının yönlendiren

temel güç olan İslam'ın Çarlık tarafından küçümsenmesi, dinin ve din adamlarının sınırlandırılması başkaldırıda etkilidir. İmparator adına mecburi olarak hutbe okutulması Müslümanlar tarafından kabul edilemez bir hâl almış bu sebeple gaza anlayışı ortaya çıkmıştır. (Ziyaev, 2007: 345) Bu olay sadece Müslüman kaynaklarında değil Rus kaynaklarında da dinî temelli olarak ele alınmıştır. Olay, Rus yazar B. Gafurof tarafından millî olmayan ve gerici bir hareket olarak nitelendirilmiştir. Ona göre ayaklanmanın üç nedeni vardır; Orta Asya'daki Rus ilhakının değerinin bilinmemesi, Dükçü İşan'ın siyasi amacının anlaşılması ve sofiliğin ne denli gerici bir şey olduğunun farkında olmamak şeklindedir. (İnan, 1968: 8/11) Bahsedilenlerden de anlaşıldığı üzere olayın dinî boyutu küçümsenmeyecek şekilde etkili olmuştur. Ancak yaşananların gerici hareket olarak değerlendirilmesi taraflı yaklaşımı ortaya koymaktadır. Dinî boyutun diğerlerine göre soyut olması biraz daha sonraki neden olmasına yol açmaktadır. Aynı zamanda Rus kaynaklarının asıl neden olarak gösterdiği durumu, taraflı bir bakış açısı olarak dikkate alındığında sonraki neden olarak nitelendirilmesini daha anlaşılır kılmaktadır. Geçen ifadelerden de anlaşıldığı üzere dinî temelli bir isyan, Çarlığın izlediği diğer olumsuzlukları ikinci plana atmakta ve farklı din algılarından dolayı olayı daha basit gösterme zeminini hazırlamaktadır.

17 Mayıs 1898 Günü Andican ve Sonraki Süreç

Türkistan'daki Rus köylülerinden rahatsız olan Kırgız önde gelenleri Ruslara karşı bir taarruz planlamışlardır ve ayaklanma süreci başlamıştır. Ayaklanma için icazet almaya bir grup Kırgız İşan'a gitmiştir. İşan, kendisine gelen Kırgızları sakinleştirmek istemiş ve ayaklanmanın şimdi yapılmamasını, vakti geldiğinde böyle bir harekete kendisinin liderlik edeceğini söylemiştir. (Somuncuoğlu, 2014/2: 121) Neticede Rus hâkimiyeti ile artan ahlaksızlık ve yolsuzluklar İşan'ı, ayaklanmanın haklılığına ikna etmiştir. Bu süreçte Dükçü İşan ezilen ve yoksul kesimin inandığı ve güvendiği biri olmuştur. Durumun farkında olan İşan ise ayaklanmayı bağımsızlık hareketi olarak görmüş halkın refahını sağlamak için başarılı olmayı vazife edinmiştir. (Vurgun, 2015: 615) Böylece ayaklanmaya katılan ve liderlik eden İşan'ın ayaklanmayı tertip eden ve katılım sağlayan ahali ile aynı amaç ve zihniyetle katılmadığı anlaşılmaktadır. Dükçü İşan'ın ayaklanmadaki rolü daha kahramanca olmakla birlikte ahaliye göre önceliğinin farklılığı ortaya çıkmaktadır.

Bir sene sonra (1897) Kırgızlar isyanın mutlaka yapılması gerektiği konusunda tekrar fikir birliğine varmışlardır. Bu konudaki kararlarını İşan'a bildirmişler ve alınan kararın ardından lider olarak, dinî yönünün de bulunması gerekçesiyle, İşan seçilmiştir. Ayaklanma lideri ve halife olarak seçilen İşan'ın konumu, Kırgızlarca hazırlanan ahitnamenin katılımcılar tarafından mühürlenerek onaylanmasıyla resmîlik kazanmıştır. Kırgızların isteği üzerine isyana katılan İşan mektuplar yazarak katılımcıları arttırmak için çalışmaya başlamıştır. (Somuncuoğlu, 2014/2: 121-122) Halife olduktan sonra ayaklanmayı cihat gibi nitelendirmiş ve gazilik-şehitlik mertebelerinden söz etmiştir. Bu çağrıya sadece Kırgızlar katılım sağlamıştır. Diğerleri ise ciddi bir hazırlığın yapılmadan buna kalkışmayacaklarını belirtmiştir. (Vurgun, 2015: 616) İşan'ın faaliyetlerine zengin tüccar sınıfı engel olmaya çalışırken köylüler ise isyana zorlanmışlardır. Devam eden ayaklanma süreci hazırlıklarından Ruslar hariç herkesin haberi olmuştur. (Togan, 1981: 333) Yerli ahalinin bu gizli hazırlık sürecini Ruslara duyurmaması bölgedeki Rus varlığı ve tutumundan ortak bir rahatsızlığın duyulduğunun da göstergesidir. Aynı zamanda bölgenin birlik anlayışının daha bozulmadığının ve Rusların öteki olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Ayaklanmanın başarıya ulaşması için aynı süre içinde farklı yerlerde de ayaklanmaya başlanmasına karar verilmiştir. Ancak diğer bölgelerden Rusların haberdar olmasıyla istenilen başarı elde edilememiştir. Buna karşı ayaklanma Eseke istasyonu civarında çıkmış akabinde Oş, Namangan ve Margilan'a kadar ulaşmıştır. Ayaklanmada Dükçü İşan çevresinde yaklaşık 2.000 kişi bulunmuştur. (Vurgun, 2015: 616) 17 Mayıs'ta başlayan ayaklanmayla Dükçü İşan liderliğinde Andican'a doğru yola çıkmıştır. Yol boyunca katılımlar olmuş ve yol üzerindeki bazı zalim yöneticiler cezalandırılarak ilerlenmiştir. Andican askerî garnizonuna sopa, hançer, balta gibi silahlarla saldırılmıştır. (Ziyaev, 2007: 353) Uzun bir sürecin sonucunda meydana

gelen ayaklanmada hedef askerî garnizon olmuş ve yapılan haksızlıkların, olumsuz uygulamaların bedeli ödetilmek istenmiştir. Nitekim ayaklanma esnasında Rus askerlerine karşı bir üstünlük sağlanamasa da kayıplar gösterilmeyerek mücadele edilmesi ayaklanmanın ciddiye alınarak yapıldığını ve bir amaç doğrultusunda ilerlendiğini ortaya koymaktadır.

Ayaklanma bütün Fergana bölgesini hatta bütün ülkeyi etkisi altına almıştır. Askerî garnizonun basılmasının ardından tutuklamalar ve ayaklanmacıların yakalanma süreci başlamıştır. Yakalanan kişilerin çoğu sorgular esnasında dövülmüş sonrasında ise büyük çoğunluğu ölüm cezasına çarptırılmıştır. Diğer ayaklanmacılar ise ya sürgün ya da ömür boyu hapis cezası almıştır. (Ziyaev, 2007: 353) İşan'ın ayaklanma hazırlığı içindeyken mektup yazdığı kişiler tarafından yazılan cevaplar Rus yetkililer tarafından ele geçirilmiştir. Bu kişiler tespit edilerek sorguya alınmış ve cezalandırılmıştır. (Somuncuoğlu, 2014/2: 123) İşan'ın yazdığı mektuplar delil niteliğinde kullanılmış Çarlık tarafından hükümete yönelik olması yönüyle bir isyan hareketi olarak kabul edilmiştir. (Siev, 1992: 25)

Ayaklanmaya yönelik delil niteliğinde olan belgelerden birisi II. Abdülhamit'e ayaklanmaya destek vermesi adına yazılmış mektuptur. İşan'ın ifadelerinden; Osmanlı'nın Panislamizm anlayışının etkin olduğu ve ayaklanmanın II. Abdülhamit Han'dan kaynaklandığı Çarlık tarafından öne sürülmüştür. İşan'ın II. Abdülhamit'ten gelen cevabın ardından harekete geçtiği bilinmektedir. Ancak iddia edilen cevabi evrak araştırıldığında, evrakın sahte olduğu anlaşılmıştır. Ortaya atılan bu iddianın doğruluğunu kanıtlayacak nitelikte belge de bulunamamıştır. (Güngör, 2018: 500-512-515)

Dükçi İşan ayaklanma lideri olmasından dolayı idam edilmiştir. İdam cezalarında Andican halkı zorunlu olarak meydana toplanmış, bilhassa çocukların toplanmasına özen gösterilmiştir. Meydanda toplanan halkın önünde Dükçü İşan başta olmak üzere isyanın önde gelen isimleri idam edilmiştir. İdamın ardından buldukları yere gömülmüş ve mezarları belli olmayan şekilde dümdüz edilmiştir. Yaptığı cezalandırmaları yeterli bulmayan Rus hükümeti isyancıların bayraklarını yakmış ve yerli halkı çöle "çarın merhametinden" dolayı sürülmüşlerdir. Boşaltılan ve yıkılan köylere Rus aileleri yerleştirilmiştir. (Ziyaev, 2007: 356) Ayaklanmanın bastırılmasının ardından bazı Kırgız çeteleri tarafından küçük pusu ve olaylar meydana gelmeye devam etmiştir. Bu minvalde devam eden süreç 1916 İsyanı ile neticelenmiştir. 1916 İsyanının etkisini arttıran ve geniş kitlelere ulaşmasını sağlan Andican olayıdır. (Abazov, 2002: 610.) Çarlığın çıkan ayaklanmaları ciddiye almayıp sorunları çözmek yerine aynı siyaseti devam ettirmesi sonraki ayaklanmanın daha ciddi ve geniş olmasına vesile olduğunu söylemek mümkündür.

Ayaklanmanın sert şekilde bastırılması Rus hükümetinin ayaklanmadan ne derece etkilendiğinin göstergesidir. Ayaklanma sonrasında uygulanan politikaların zalimce ve bölge halkını ortadan kaldırmaya yönelik olduğu görülmektedir. Bu uygulamalar ile Rus hükümetinin bu nitelik ve doğrultuda bir ayaklanma hareketinden çekindiğini söylemek mümkündür. Dükçü İşan Ayaklanması'nda Ruslarla eşit şartların olmaması ve ayaklanma planının planlandığı hâliyle uygulanamaması istenilen amaca ulaşmasına engel olmuştur. Bu durumun farkında olan Rus hükümetinin de uyguladığı politika, özellikle çocukların idamlara katılımını zorunlu kılması, ileride başarıya ulaşma ihtimali olan bir ayaklanmanın önünü kesmek istediğini ortaya koymaktadır.

Amiller, Olay ve Sonucunda Bağımsızlık Arayışı mı İsyan mı?

Toplumsal hareketler, toplumu büyük ölçüde ilgilendiren siyasal faaliyetlerden kişisel konulara kadar oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir. Ortak hareket etme, değişimi hedef alma, örgütlenme, ölçülebilir bir sürekliliğe sahip olma ve mevcut siyasi otoriteden bağımsız olarak kolektif davranış içerisine girebilme gibi temel özellikler, toplumsal hareketleri meydana getirmektedir. Toplumda meydana gelen mevcut otoriteye karşı itaatsizlik, karşı gelme, direnme ya da emirlere uymama durumlarının yaşanması, bir grup ya da kitlenin mevcut otoriteyi elinde tutan kurum ile yaşadığı memnuniyetsizliğin göstergesidir. (Budak,2020: 1/567-569) Andican'da meydana gelen ayaklanmanın yukarıda bahsedilen sebeplerine bakıldığında birden

fazla memnuniyetsizliğin olduğu görülmektedir. Sebepleri doğrultusunda yaşananların Rus idaresine karşı doğal bir tepki olduğu yorumu da burada yapılabilmektedir.

Toplumsal hareketleri sınıflandırmak mümkündür. Buna göre dört çeşit toplumsal hareket öngörülmektedir ve ikisi toplumsal değişimi esas alması yönüyle konumuzla alakalıdır. İlki dönüştürücü nitelikte; toplumdaki geniş kapsamlı değişimleri yıkıcı eylemlerle sağlamaya çalışan hareketlerdir. Devrimci, kökten dinci hareketleri bunu örnek göstermek mümkündür. İkinci reformcu nitelikte; mevcut toplumsal düzende kısmi değişiklikleri hedefleyen, belli türdeki adaletsizlik ve eşitsizliklerin ortadan kalkmasına çaba gösteren hareketlerdir. Nitekim isyanlar büyük halk kitlelerinin siyasi otoriteyi elinde tutanlara karşı geliştirdikleri toplumsal hareket türüdür. Bu toplumsal hareket de belli bir rahatsızlığın neticesinde meydana gelmekte olup temelinde hoşnutsuzluklar ve derin tepkiler yer almaktadır. (Budak, 2020: 1/570) Toplumda meydana gelen rahatsızlıklarında kişiden kişiye değişmesi ya da önceliğinin farklı olmasına karşın ortak bir davranış içerisinde girmeleri, duyulan rahatsızlığın boyutunu anlamak açısından fikir vermektedir.

Olayın isyan ya da bağımsızlık hareketi olup olmadığına geçmeden önce bu kavramlar üzerinde durulmalıdır. Bağımsızlık sadece siyasi yönden başka bir hâkimiyetin altında olmaktan fazlasını kapsayan bir terimdir. Tam bağımsızlık için ekonomik, hukuki, askerî, kültürel ve kısmen dinî anlayışta serbestliğin olması gerekmektedir. Bu unsurlarda özgürlüğün sağlanmasıyla bağımsızlığın elde edildiğinden bahsetmek mümkündür. (<https://www.atam.gov.tr/duyurular/bagimsizlik> E.T. 21.12.2021) Dolayısıyla Andican'da meydana gelen ayaklanmada bu unsurların amaçlanmış olup olmadığı olayın ne ölçüde millî mücadele için gerçekleştirildiğinin anlaşılmasında faydalı olacaktır.

İsyan etmek ise itaat göstermeyi bırakmak, çoğunluğun uyduğu davranışlara uygun hareket etmemek, söz dinlememek ve bir karara karşı direnme anlamlarına karşılık gelmektedir. Uyulması gereken bir kural ya da emre karşı gelinmesi, ona uygun hareket edilmemesi durumudur. (Topaloğlu, 2003: 28/77) İsyanın devlet başkanının değiştirilmesi ya da meşru olmayan uygulamalar karşısında mücadele etmek için yapılması bunu haklı kılan sebeplerdendir. İsyanın ortaya çıkmaması için yöneticilerin adil olması gerekmekte, buna göre de muamele etmeleri beklenmektedir. Bahsedilen şartların olmadığı yerde ise isyan için uygun zemin oluşturulmuş olur. (Şafak, 1991: 4/450-451) Olayın çıkış sebepleri incelendiğinde etkili olan temel nedenlerin ekonomik, siyasi, politik amiller olması bir isyan hareketi olduğunu göstermektedir. Öte yandan Rus hâkimiyetinin sergilediği dinen ve siyasi olarak uygun olmayan tutumlara verilen tepki olması ile olayın siyasi otoriteye karşı gerçekleşmiş olması isyan yönünü kolaylıkla ortaya koymaktadır.

Çarlık Rusya'nın Türkistan işgali sonrasında sömürgecilik siyaseti hem halkın hem de mahalli yöneticilerin hayatının zorlaşmasına neden olmuş, menfaatlerine zarar vermiştir. Bu durum her iki kesimin de Çarlığa karşı bir düşmanlık oluşturmaya neden olmuş ve ortak bir zeminde birleşmelerini sağlamıştır. Nihayetinde ise vatanın ve dinin özgürlüğü için yapılacak olan mücadele birbiriyle bölge insanları arasında doğal bir bağ oluşturmuş ve millî bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Dükçü İşan'ın halka olan bir hitabından da anlaşıldığı üzere isyanın asıl amacı vatan ve dinin kurtulmasını sağlamak olduğu görünmektedir. Konuşmasında herkesin anlayabileceği basit cümlelerle; Türkistan'ın başına gelen millî ve genel olarak misli görülmemiş faciaları, ülkedeki Ruslaştırma siyasete karşı olan hoşnutsuzluğunu belirtmiştir. (Ziyaev, 2007: 345-350) Aynı zamanda İşan'ın tarikat ve adalet işlerini yürütmek adına tahta çıkışı söz konusudur. İşan'ı isyan günü beyaz keçe üzerine bindirip yükseltmeleri, ata bindirmeleri ve yeni bir hanlık ilan etmelerinden anlaşıldığı üzere tahta çıkış törenidir. İşan başta gelmek üzere isyana katılanlar tarafından bu yapılanlar, kurulan yeni iktidarın varlığını gösterme biçimi olarak ele alınabilir. Bu durum İşan'ın isyan hazırlık sürecindeki faaliyetleri göz önüne alındığında da anlaşılabilir ve doğal bir sonuç da denilebilir. Ayaklanma öncesinde planlanan aşure töreni cihat niyetini aşikâr şekilde belirtmek için en uygun etkinlik olmuştur. Nitekim 17 Mayıs 1898'de Mingtepe'de toplananlar Göktürk döneminden kalma tahta çıkış merasimi ve Orta Asya'ya özgü Aşure törenini bir arada düzenlemişlerdir. (Komatsu, 1991:

3/912-914) Yaşananlara; İşan'ın edindiği büyük serveti ve oldukça yüksek mürit sayısından dolayı iktidara gelme düşüncesinin neden olduğu görüşü ortaya çıkmaktadır. Bu görüşü dönemin şahitlerinden olan Yunus Hoca Ta'ib'in, rakibi olarak tanımladığı İşan'ın Müslüman bir devlet kurmak amacıyla olan ve Rusları Fergana vadisinden atmayı amaç edinerek isyanda bulunduğu yönündeki ifadeleri desteklemektedir. (Komatsu, 2018: 146-151) Böylece olayın dinî ve millî boyutları farklı şekillerde orta çıkmaktadır. Her iki durumun birbiriyle içe içe geçtiği yorumunu yapmak mümkündür.

Olay üzerine yapılan araştırmaların çoğunda yaşananlar, isyan olarak tanımlanmıştır. Y. Emre Tansü ve Ali Özdemir'in (2017:7/233-241) makalesinde Dükçü İşan'ın mağdur halkın özgür yaşaması ve ortaya çıkan olumsuzlukların giderilmesi için isyana liderlik ettiği şeklinde bir yaklaşım bulunmaktadır. Bununla birlikte Özbek kaynak olan Sadulla Siev'in (1992: 25) Fazıl Bek Atabek Oğlu Dükçü İşan'da da olayın bir isyan hareketi olarak ele alındığı görülmüştür. Japon tarihçi Hisao Komatsu da bir makalesinde dönemin Müslüman entelektüellerinden birinin eseri, Tufhe-i Ta'ib'ten yola çıkarak olayı isyan olarak ele almıştır. (Komatsu, 2018: 143) İsyana ise bir düzene boyun eğmeme, devletin emirlerinin uygulanmadığı alanla birlikte ilan edilmiş itaatsizliği karşılamaktadır. Ancak yaşananlarda ilan edilmiş itaatsizlikten ziyade gizli bir hazırlık sürecinin ardından Rus garnizonuna baskın gerçekleştirilmiştir. (Güngör, 2017: 2/42) Askerî garnizona olan bu saldırı doğrudan Rus idaresine yönelik bir hareket olması sebebiyle olayın kültürel öğelerden çok siyasi bir boyutunun da olma ihtimalini de ortaya çıkartmaktadır.

İsyana; huzursuzluğun belirtisi, mevcut duruma itirazın ortaya koyulması, protesto edilmesidir. Ancak isyanda eskinin değiştirilip yerini yenisinin getirilmesi hedefi yoktur. Bu yönüyle isyan tepki içeren reaksiyon bir hareket olarak da değerlendirilebilir. Bunun yanında isyandan sonra ne olacağına yönelik bir düşünce olmaması entelektüel bir çaba da gerektirmemektedir. (Budak, 2020: 1/571) Bu ise Dükçü İşan liderliğinde gerçekleşen ayaklanmanın sosyolojik yönden isyandan daha farklı olarak bağımsızlık mücadelesi şeklinde tanımlanmasına neden olabilmektedir.

Ayaklanmaya yönelik raporlar ve sonrasındaki Sovyet çalışmaları Rus sömürmesine karşı meydana gelmiş millî bağımsızlık hareketi olarak olayı ele almıştır. Olayın hazırlık sürecinde de bahsedildiği üzere Çarlığın izlediği işgal politikası halkı rahatsız etmiş ve buna son vermek amaçlanmıştır. Bu durumda düşmanla mücadele algısının hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla isyanın gerçekleşmesi için hâkim güç olan devlete, düzene karşı gelme durumu ortadan kalkmaktadır. Bununla birlikte Sovyet Birliği'nin dağılmasının ardından Türk Cumhuriyetlerinin kurulmasıyla olaya bakış açısında millî yaklaşım artmıştır. Sonrasında yapılan çalışmalarda millî bağımsızlık bakışıyla olay değerlendirilmeye başlanmıştır. Çarlığın İslam'a karşı tutumu, sömürge ve iskân siyaseti karşısında halkın bağımsızlığını almak için giriştiği mücadele olarak üzerinde durulmuştur. (Güngör, 2017: 2/38-42-62)

Olayın düz bir isyandan ziyade ideolojik bir boyutunun olduğu yönünde de görüşler bulunmaktadır. Buna göre Rus yazar Gafurof, yazdığı bir yazıda da ayaklanmayı zanaat sahibi ve köylü çiftçilerin isyanı olarak değerlendirmiştir. Bunun yanında Özbekistan halklarının Tarihi'nde ayaklanma ilerici ve millî bir hareket olarak kabul edilmiştir. (İnan, 1968: 8/12) S. Yılmaz Vurgun'a göre ayaklanma doğal bir sürecin sonucunda ortaya çıkmamış ideolojik bir yaklaşım neticesinde meydana gelmiştir. Türkistan'daki boylar arasındaki birliğin sağlanması ve bağımsızlığın elde edilmesi amacıyla hareket edilmiştir. Yaşanan mücadele ile halk bağımsızlık mücadelesi tecrübesi edinmiştir. (Vurgun, 2015: 615-620) Z. İsrailov'da; Dükçü İşan ezilen halkın özgürlüğünü ve istiklalini istemiştir. Millî bir devlet kurmak için liderlik etmiş ve halkı da bu mücadeleye davet etmiş olarak kabul etmiştir. (İsrailov, 2016: 54) Nitekim Andican Ayaklanması başarısız olsa da günümüz Özbek gençliğine anlatılması, Dükçü İşan ve ayaklanmaya katılanların Rus idaresine karşı verdikleri mücadele açısından oldukça kıymetlidir. Burada verilen mücadele "millî bağımsızlığın kişinin var olması" anlamına geldiğini anlatmaktadır. (Kara, 1999: 38) Bununla birlikte verilen mücadele tam anlamıyla millî istiklal hareketidir. Bunun nedeni ise asıl amacın Çarlığın el koyduğu topraklardan Rusların çıkarılmasıdır. Bu durum halkta

bağımsızlık umudunun varlığını ortaya koymaktadır. (Polat, 2009: 59) Andıcan Ayaklanması Türkistan'ın kurtuluşu açısından önemli bir yere sahiptir. Burada Türkistan'daki kurtuluş arzusunun, istiklal niyetinin hâlâ devam ettiğini ortaya koymuş olunmasıdır. Her ne kadar bu ayaklanma Sovyet döneminde millî olmayan ve gerici bir hareket olarak değerlendirilse de bunun yanlış olduğu bilinmektedir. Nitekim 19. Yüzyılın millî mücadele olaylarının son örneği olmuştur. (Hayit, 1995: 191) Bu doğrultuda yer alan görüşler ise olayın ideolojik yönüne dikkat çekmektedir. Ortaya koyulan yaklaşımlara bakıldığında; Çarlık Rusya'ya karşı duyulan rahatsızlığın neticesinde kolektif bir tepki verilmiştir ve tepkinin asıl amacı millî bağımsızlığı elde etmeye yönelik olduğudur.

Olayın isyan ya da bağımsızlık mücadelesi olup olmadığının anlaşılması açısından bir örnek üzerinden incelemekte faydalı olacaktır. Bu noktada Sultan Kenesari'nin verdiği mücadele üzerinden bir sonuca varılabilir. Kenesari Ayaklanması'na neden olan amiller Dükçü İşan ile benzer olsa da asıl amaç isyan ve millî mücadele arasındaki ayrımın yapılmasını sağlamaktır. Kenesari Han Kazak cüzlerini birleştirmek ve Rus hâkimiyetine kendi topraklarında son vermek için harekete geçmiştir. Nihayetinde ise üç Kazak cüzünü birleştirmeyi başarmış ve devletleşme yolunda ilerleme kaydetmiştir. (Ölçekçi, 2009: 124) Aynı zamanda burada Sultan Kenesari'nin han soyundan olması önemli bir ayrıntıdır. Hanlık iddiasında bulunabilmek için Cengiz neslinden olma şartı, kutsal soy, Sultan Kenesari'nin faaliyetlerini millî mücadele olgusuna daha yakın kılmaktadır. Dükçü İşan'da böyle bir özelliğin bulunmaması, her ne kadar tahta çıkma merasimi yapılsa da, ortaya çıkan ayaklanmanın isyan özelliği taşımasına neden olmaktadır.

Olayın içeriği üzerinde E. Güngör'ün:

“Türkistan Askeri Valiliğinin Fergana Vilayeti Andıcan ilçesinde meydana gelen olaya yerli halk ve Rus yönetiminin tabiri üzere Andıcan Baskını tanımlaması daha doğru olacaktır. Andıcan İsyanı teriminin kullanılmasında büyük bir problem olmamakla birlikte, olayın dinamikleri ve mahiyetinin anlaşılmasında baskın daha açıklayıcı ve tanımlayıcı özellik taşımaktadır.” (Güngör, 2017: 2/45)

ifadeleri yaşananlara daha farklı bir bakış açısı getirmektedir. Yaşanan olay sebepleri, hazırlık süreci ve sonuçlarından hariç tutulduğunda tam anlamıyla baskın olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu yaklaşım sadece eyleme dar bir bakış açısıyla bakıldığında geçerlidir. Olayın sebepleri ve sonuçları üzerinden gidildiğinde baskından çok daha geniş mahiyete sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla baskın tabiri yanlış olmamakla birlikte olayın iç yüzünün ve öneminin anlaşılması adına isyan ya da bağımsızlık mücadelesi ifadelerinin kullanılması daha yerinde olacaktır.

Öte yandan ayaklanmanın isyan ya da bağımsızlık hareketi olup olmadığı yönünde öne sürülen görüşlerde liderinin din adamı olması ve onun tarikatı etrafında isyanın şekillenmesi asıl nedenin dinî olduğu yönünde görüşleri ortaya çıkarmıştır. Burada Çarlık dönemindeki kayıtlar da etkili olmakta ve kayıtlarda olayın dinî boyut üzerinden ele alınması bu görüşü desteklemektedir. (Somuncuoğlu, 2014/2: 127) Ancak dinin toplum üzerinde bütünleşme, otoriteyi meşru kılma gibi önemli etkileri vardır. Dinî duygularla desteklenmiş toplumlarda sosyal kargaşa, toplumsal çatışma gibi noktalar yaşanmadığı ya da daha az yaşandığı görülmüştür. (Budak, 2020:1/596) Dolayısıyla bu durum olayı dinî temelli bir isyan olmaktan uzaklaştırmaktadır. Dinin buradaki rolünün diğer sebeplere göre ana nedenden çok tamamlayıcı ve destekleyici bir husus olduğunu söylemek daha mümkündür.

Dükçü İşan'ın liderlik ettiği bu olay sadece onun dinî kişiliğinden dolayı dinî bir ayaklanma olmadığı gibi katılımcıların çoğunluğunun Kırgız olması da olayı bir Kırgız ayaklanması yapmak için yeterli değildir. Katılımcı olan Kırgızların konar-göçer Kırgız olması da, İşan'ın müritlerinin çoğunun da Kırgız olması durumu için de aynı şey söz konusudur. (Somuncuoğlu, 2014/2: 128) Konar-göçer Kırgızların isyanda daha etkili olması ise şehirli yani yerleşik toplum ile konar-göçer toplum arasındaki duygu, düşünce, hareket, yaşam tarzı ve yapısal farklılıkların ayaklanma hareketinde etkili noktaları meydana getirmektedir. İsyana edebilmek için gerekli

olan kolektif şuur, toplumsal enerji, fikirsel birlik, ortak olarak üzerinde uzlaşmış amaç gerekmektedir. Bu hususlar ise yerleşiklerden ziyade konar-göçerlerin isyan hareketini gerçekleştirmesini daha mümkün kılmaktadır. (Budak, 2020: 1/595) Bu nedenle Kırgız konar-göçerlerin isyan hareketinin ana kitlesi olması gayet doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda bu durum konar-göçerlerde yerleşiklere göre entelektüel çabanın az oluşu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu durum konar-göçerlerin doğal bir tepkisinin olmasıyla birleştiğinde ortaya çıkan hareketin ideolojik bir kaygıyı çok da barındırmadığını göstermektedir. Ancak zikredildiği üzere katılımcıların konar-göçer Kırgızların olması olayın doğrudan onlara mâl edilmesi için yeterli değildir.

Sonuç olarak halk hareketlerini yani sosyal olayları tek bir nedene bağlamak zor olacaktır ve doğru da değildir. Bu tarz olaylara katılımı her kişinin ya da grubun önceliğinin farklı olması doğal bir durumdur. (Somuncuoğlu, 2014/2: 127)

Sonuç

Andican Ayaklanması Çarlık Rusya'nın Türkistan işgali ardından bölgede yaşanan huzursuzluğun, sıkıntılarının neticesinde meydana gelmiştir. Ayaklanmada konar-göçer Kırgızlar etkin rol oynamış olup Dükçü İşan'da ayaklanmaya liderlik etmiştir. Dükçü İşan'ın kimliği ve konar-göçer Kırgızların yaşantısı olayın diğer isyanlardan farklı yönlerinin oluşmasına neden olmuştur. Bu yönler yaşananların isyan ya da bağımsızlık hareketi olarak adlandırılmasına ve asıl nedenin ne olduğu üzerinde farklı görüşlerin ortaya atılmasında etkilidir.

Tam bir bağımsızlık için ekonomi, hukuk, askerî, dinî ve kültürel alanlarda halkın, devletin serbest ve özgür olması gereklidir. Bahsi geçen unsurların elde edilmesi ve böyle bir devlet düzeninin sağlanması amacıyla ortaya koyulan kitlesel hareketlere millî mücadele hareketi demek mümkündür. Öte yandan isyan faaliyeti hâkim güce duyulan rahatsızlığın ardından meydana gelmekte ve mevcut durumun değişmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda Dükçü İşan liderliğinde gerçekleşen Andican Ayaklanması bir isyan hareketi olarak ele alınabilir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken unsur Dükçü İşan'ın siyasi kimliğinin olmaması, siyasi lider konumunda bulunmamasıdır. Ayaklanmayı planlayan asıl kitlenin konar-göçer Kırgızlar olması da üzerinde durulması gereken bir husustur. Konar-göçerlerin isyan etmeye daha yatkın ve yaşantı tarzı olarak bir bütün hâlinde hareket etme, ortak çıkar etrafında birleşme yetisi olayın isyan düşüncesiyle başladığını göstermektedir. Burada millî bağımsızlığın sağlanması için aranan entelektüel düşüncenin mezkûr sebeplerden dolayı konar-göçer Kırgızlarda bulunmaması durumunun yanında halkın aydın kesiminden farklı olarak soyut değil somut olaylar halk kitlelerinin harekete geçmesinde daha etkilidir. Halk her ne kadar millî bağımsızlığı istese, kabul etse de sadece bu fikir üzerinden sonucunun ne olacağı belli olmayan bir harekete katılması pek de olası değildir. Halkın harekete geçmesi için doğrudan yaşantılarını etkileyen ciddi ve somut sorunların var olması gereklidir. Ayaklanma fikrinin halk tarafından çıkması ve aydın olarak görülen İşan'a gidilmesi bu durumu açıklayan noktadır. Dolayısıyla ayaklanmanın isyan hareketi olarak başladığı ve hazırlık süreci boyunca bu amaca bağımsızlık düşüncesinin de yerleştiği görülmektedir. Sonuç olarak Andican Ayaklanması'nın isyan ve bağımsızlık unsurlarının birbiri içine girdiği ve ayrımın kişilerin algılarına göre değiştiğine kanaatine varılmaktadır.

Ayaklanmanın kaynaklarda adlandırılmasına bakıldığında farklı yaklaşımların olduğu görülmüştür. Burada yazarların bağımsızlık ya da isyan adını kullanırken, adlar üzerinde ne kadar düşündükleri, onlar için böyle bir ayrımın olup olmadığı hususları önemlidir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere ayaklanmanın gerçekleştiği gün köylerden geçilirken yerel yöneticilere saldırılması ve en sonunda askerî garnizona baskın yapılması, Rus garnizonunun siyasi yapıyı temsil etmesi yönüyle doğrudan bir siyasi amacın olduğu göstermektedir. İşan'ın garnizonu hedef göstermesi onun ayaklanmaya bağımsızlık düşüncesini ön plana aldığını düşündürmektedir. Ancak İşan ile Kırgızların önceliklerinin aynı olmadığı da zikredilen sebeplerden anlaşılmaktadır. Nihayetinde bağımsızlık ve isyan olgularının iç içe geçmiş olduğunu bir kez daha ortaya koyulmaktadır.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FINANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- ABAZOV R. (2002). "Çarlık Yönetimi Altında Kırgızlar", *Türkler*, C. 18, 607-614.
- BUDAK A. (2020). "İbn Haldun'da İsyân Olgusu". *K7AÜİFD* C. 1, (1), 561-599.
- GÜNGÖR, E. (2017). "1898 Fergana Olaylarının Ekonomik Sebepleri". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, (2), 35-65.
- GÜNGÖR, E. (2018). "Fergana Olayları ve II. Abdülhamit Han". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C. 7, (2), 499-516.
- HAYİT, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İNAN, A. (1968). "Dükçü İşan İsyanı". *Türk Kültürü*, C. 8, (11), 10-14.
- İSRAİLOV, Z. (2016). *Fergana'da Sufi Direniş Dükçü İşan Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- KARA, F. (1999). *Özbekistan Tarihi (1917-1991)*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- KOMATSU, H. (1991). "Andican Ayaklanması ve İşan". *X. Türk Tarihi Kongresi, 22 – 26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. 3, 911 – 915, Ankara.
- KOMATSU, H. (2018). "Rus Hâkimiyeti Döneminde Türkistanlı Müslüman Aydınların Dar'ül İslam Algısı". Çev. Y. Kemal Taştan, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C. 4 (2), 141-154.
- ÖLÇEKÇİ, T. (2009). "Kazak Halkının Kenesarı Kasımoğlu'nun Başkanlığında Ruslara Karşı Verdiği Millî Bağımsızlık Mücadelesi (1837-1847)". *Bilig*, (51), 123-138.
- POLAT, D. (2009). *Çarlık Devrinde Türkistan'daki Millî Ayaklanmalar*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- SİEV, S. (1992). *Fazılbeğ Atabek Oğlu Dükçü İşan*. Taşkent: Çolpan.
- SOMUNCUOĞLU, B. T. (2014/1). "Çarlık Rusyası Dönemi Türkistan'ında İslam ve Modernleşme". *T.S.A*, C. 18, (2), 227-240.
- SOMUNCUOĞLU, B. T. (2014/2). "1898 Andican İsyanı". *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü*, C. 1, 113-137.
- ŞAFAK, A. (1991). "Bağy", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, 450-451.
- TANSÜ, Y. E.- ÖZDEMİR A. (2017). "Dükçü İşan İsyanı (1898)". *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, (13), 233-241.
- TOGAN, Z. V. (1981). *Bugünkü Türk İli ve Türkistan Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Yayınevi.
- TOPALOĞLU, B. (2003). "Mâsiyet", *TDVİA*, C. 28, 77.
- YARKIN, İ. (1970). "Türkistan'da Çarlık Rusyasının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar". *Türk Kültürü*, C. 7, (84), 56-60.
- YILMAZ VURGUN, S., (2015). "1898 Dükçü İşan İsyanı (Andican Ayaklanması)". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (54), 607-623.
- ZİYAEV, H. (2007). *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

İNTERNET KAYNAKLARI

- <https://www.atam.gov.tr/duyurular/bagimsizlik> (E.T.: 21.12.2021)
- [https://qomus.info/?s=%D0%94%D0%A3%D0%9A%D0%A7%D0%98&submit=\(E.T.:01.06.2022\)](https://qomus.info/?s=%D0%94%D0%A3%D0%9A%D0%A7%D0%98&submit=(E.T.:01.06.2022))

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Sebahat BOZCA

Ankara Hacı Bayram Veli Üni.
Lisansüstü Eğitim Enst.
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı

sebahat.bozca@hbv.edu.tr

 0000-0003-0299-9527

 10.56387/ahbvedebiyat.1098383

Gönderim Tarihi: 04.04.2022

Kabul Tarihi: 26.05.2022

Alıntı: BOZCA, S. (2022).
"Paşkuwatti Ritüeli (CTH 406)".
AHBVÜ Edebiyat Fakültesi
Dergisi, C.2, (6), 153-159.

PAŞKUWATTİ RİTÜELİ (CTH 406)

ÖZ: Büyü eskiçağ toplumlarında doğaüstü güçleri etkileyerek belli bir amaca ulaşmak için yapılan bir takım eylemlerden oluşmuştur. Hititler de doğaüstü güçlerin zararlı etkilerini ortadan kaldırmak veya bu etkileri kendi yararlarına başkalarının zararlarına çevirmek amacıyla büyü ritüelleri düzenlemişlerdir. Onlar, başlarına gelen hastalıkları doğaüstü güçlerin zararlı etkilerinden biri olarak görmüş ve bu hastalıkların tanrı tarafından verildiğine inandıkları için hastalıklardan kurtulmanın yolunun da tanrılara yalvarmak ve hastalığın iyileşmesi için tanrıya kurbanlar sunup bazı majik işlemler uygulayarak onları ikna etmeye çalışmak olduğunu düşünmüşlerdir. Bu yüzden Hititlerde din ve tıp arasında sıkı bir bağlantı kurulmuştur. Tedavi amaçlı büyü ritüelleri yapan büyücüler hekim olarak da görülmüş ve Hititler tarafından onlara saygı duyulmuştur. Hititlerde büyü 'ak büyü' ve 'kara büyü' olarak iki şekilde yapılmış, 'kara büyü' yasaklanmış ve hatta cezası ölüm olmuşken, 'ak büyü' Hititler tarafından yoğun ilgi görmüş bu nedenle de Kizzuwatna ve Arzawa gibi ülkenin farklı yerlerinden büyücüler Hattuşa'ya akın etmiştir. Hitit büyü ritüellerinden birisi olan Paşkuwatti ritüelinde tıbbi uygulama amaçlanmış, iktidarsızlık şikayeti ile büyücüyü başvuran kurban sahibine büyücü kadın tarafından üç gün sürecek olan bir ritüel yapılmış, tanrıya bir takım adaklar sunulmuş ve bazı büyü metodları da kullanılarak tanrının hastalığın iyileşmesi için yardım etmesi beklenmiştir. İktidarsızlık şikâyetinin hastayı yaşadığı toplum içerisinde psikolojik olarak da etkileyebileceği düşünüldüğünde, bu ritüelin ve ritüeli yapan Paşkuwatti'nin hastaya ve toplum psikolojisine de fayda sağladığı ve toplumsal hizmet sunduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Büyü, Tıp, Ritüel, Paşkuwatti.

THE PAŞKUWATTİ RITUAL (CTH 406)

ABSTRACT: Magic consisted of a number of actions taken to achieve a certain purpose by influencing supernatural forces in ancient societies. The Hittites also organized magic rituals in order to eliminate the harmful effects of supernatural powers or to turn these effects to the detriment of others for their own benefit. As they saw the diseases befalling them as one of the harmful effects of supernatural powers and they believed that these diseases were given by God, they thought that the way to get rid of diseases was to pray to the gods and try to persuade them by applying some magical actions and/ or by offering sacrifices to the gods for the healing of the disease. Therefore, a close connection was established between religion and medicine in the Hittites. Sorcerers who performed therapeutic magic rituals were also seen as physicians and respected by the Hittites. In the Hittites, magic was done in two ways as 'white magic' and 'black magic'; while 'black magic' was forbidden and even penalized with death, 'white magic' attracted great attention from the Hittites, so magicians from different parts of the country such as Kizzuwatna and Arzawa flocked to Hattusha. In the Paşkuwatti ritual, one of the Hittite magic rituals, medical practice was aimed; for this purpose, a three-day ritual was performed by the female sorcerer on the victim who applied to her with the complaint of impotence. In this process, some offerings were presented to the god, and through the use of some magical methods, they expected the god expected to heal the disease. Considering that the complaint of impotence could also affect the patient psychologically in the society in which he lived, it is thought that this ritual and Paşkuwatti, who performed the ritual, also benefited the patient and community psychology, thus providing a social service.

Keywords: Hittite, Magic, Medicine, Ritual, Paşkuwatti.

Giriş

Büyü, *belli sonuçları elde etmek amacıyla doğüstü sayılan güçlerin yardımına başvurmak veya doğada bulunan gizli güçleri ya da varlıkları etkilemek suretiyle yapılan ve belli usulleri olan bir dizi törensel uygulamaları ifade eden kavramdır* (Kirman, 2011: 43).

Antropologlar, büyü ile ilgili iki yaklaşım ortaya koymuştur: Birinci yaklaşımda büyü uygulamalarının yanlış dünya algısından kaynaklandığını savunurken ikinci yaklaşımda büyüün fiziksel hedeflerden çok psikolojik hedeflere yönelik olduğunu savunmuşlardır. Birinci yaklaşımın savunucularından Tylor, büyü ve bilimin temelde benzediğini çünkü ikisinin de gözleme dayandığını söylemiştir. Büyüye yaklaşımında Tylor'dan etkilenen Frazer ise ilkel insanın dünyayı kendisine benzer biçimde algıladığına inanmıştır. İlkel insanın dünyasının duyguları vardır ve bu dünya doğüstü güçler tarafından yönetilir. Böyle bir dünya tasarımı insan, doğanın gidişini kendi yararına istediği gibi çevirebilir. Doğadan bir şey istiyorsa, onu taklit ederek bunu elde edebileceğine inanır (Frazer, 2004: 10). Büyü konusunda ikinci yaklaşımı temsil eden Malinowski'ye göre büyü, insanın doğa karşısındaki çaresizliği ile ilişkili bir olgudur. İnsan başa çıkabildiği sorunlar söz konusu olduğunda büyüye başvurmaz ancak balıkçılık gibi şansa bağlı durumlarda bereketi arttırmak için büyüye yönelebilir (Malinowski, 2000: 207).

Büyü konusunda antropologlar arasında farklı yaklaşımlar olsa da hepsi ortak bir noktada uzlaşmıştır. Onlara göre büyü ve büyücünün doğüstü güçlerinin yanında şifa verici yetenekleri de vardır. Büyücüler bir çeşit halk hekimi olarak toplumun yanında yer almışlardır. Doğüstü güçleri etkileyebilme özelliklerinden dolayı toplumun inanç sisteminin vazgeçilmez unsurlarından biri olmuşlardır (Reyhan-Cengiz, 2016: 107).

Hitit toplumunda büyüün kullanılma amacı doğüstü güçlerin zararından korunmak ve bu güçlerin zararlı etkilerini kendileri açısından yararlı, başkaları açısından zararlı bir duruma çevirmek olmuştur (Reyhan, 2008: 277). Hititlerde büyü; 'ak büyü' ve 'kara büyü' olarak iki şekilde düşünülmüş, onlar için esas ilgi çeken büyü çeşidi ise "ak büyü" olmuştur (Reyhan, 2021: 8). Kara büyü ve ak büyü arasında yöntemsel bir farklılık yoktur. Burada büyücünün sahip olduğu yetenekleri kullandığı amaca göre büyüye ak ya da kara büyü ismi verilmiştir (Reyhan, 2021: 30). Hititler birçok durumun kirlenme ile sonuçlanacağını düşünmüşlerdir. Kirlendiklerinde ise ak büyüye başvurarak arınmaya çalışmışlardır. Onlar; kara büyü, lanet, kötü söz, kötü dil, kirlenmiş gıda yedirilmesi gibi başkalarının sebep olduğu, ya da cinayet işleme, arkadaşının başına vurma, kirliliğe dokunma, yalan yere yemin etme, bedensel kirliliğe dikkat etmeme gibi kişinin kendisinin sebep olduğu durumların kirlenmeye neden olduğunu düşünmüşlerdir. Kişinin veya nesnenin bunlardan birine maruz kalması durumunda ise; halk, ordu ve hayvan sürüsünde salgın, üzüm bağlarının verimsizliği, aile bireyleri arasında geçimsizlik, iktidarsızlık, kısırlık, uykusuzluk, kâbus görme, huzursuzluk hali, hatta ölümün gerçekleşebileceğine inanmış olan (Süel, 1985: 52-55) Hititler, kirlenme durumunu sadece kurban sahibine has bir durum olarak görmemişlerdir. Bu durumdan kurban sahibinin yaşadığı ev halkının, çevresindeki insanların, hayvanların hatta temasta bulunulan her şeyin etkilendiğini düşünmüşlerdir. Özellikle bu kişi bir krala, kirliliğin bütün ülkeyi ve halkı etkileyeceğine inanmışlardır. Amacı arınmak olan büyü ritüelleri bu sebeplerden dolayı insana, eşyaya, şehirlere, ülkenin tamamına ve hatta tanrılara bile uygulanmıştır (Reyhan, 2003: 113).

Hitit büyü ritüellerinin genelinde (CTH 391 ve CTH 489) kullanılan ortak malzemeler olduğu gibi ritüelin amacına uygun özel malzemeler de kullanılmıştır. "Somun ekmek, incir, üzüm, saman, buğday" ortak kullanılan malzemelerken bu yazının konusunu oluşturan "Paşkuwatti" ritüelinde kullanılan "iğ ve kirman"¹ özel malzemelere örnektir. Hitit büyü ritüellerinde tanrıların yardıma gelmesini sağlamak için öncelikle onları memnun etmek gerektiğine inanılmış bu yüzden ritüellerde onların ilgisini çekecek kurban malzemeleri kullanılmıştır. Kurban malzemeleri seçilirken kurban sahibinin maddi durumu da göz önünde bulundurulmuştur. Eğer ritüel için bir koyun gerekiyorsa ve kurban sahibinin onu karşılayacak maddi gücü yoksa,

¹ Elde yün eğirmeyi sağlayan araçlar.

koyunun kendisi değil onu temsil eden kil tasvir kullanılmıştır. Ritüelin sonunda ise kullanılan malzemeler yok edilmiş böylece onların yeni bir kirliliğe yol açmaması amaçlanmıştır.

Hititlerde hastalıkların tedavisinde büyü tıbbi uygulamaların yanında tamamlayıcı bir unsur kullanılmıştır. Eskiçağ toplumlarının tümünde olduğu gibi Hititler için de tıp uzmanlık isteyen bir alandır (Dinçol, 1985: 1). Hititler hastalıkları iyileştirmek için bazen Mısır gibi tıp alanında çağına göre öncü olduğu bilinen komşu krallıklardan yardım istemişlerdir. Hattuşili'nin kız kardeşi Matanazi'nin hamile kalması için Mısır Kralı II. Ramses'den yardım istediği mektup buna örnek olarak gösterilebilir:

Mısır ülkesinin kralı, büyük kral Güneşin Oğlu Ria maşeşa Mai-amana Mısır ülkesinin kralı, Büyük Kral [Vaşmuari]a Şatepnaria Şöyle (der): [Kardeşim] Hatti Ülkesinin Kralı, büyük kral [Hattu]şili'ye söyle. İşte ben, [kard]eşin, Mısır ülkesinin kralı, büyük kral, iyiyim. Sen kardeşim (de) iyi olasin! Kar[deşime] şöyle (söyle) :[Kardeşimin] bana [kız kard]eşi Matanazi hakkında aşağıdaki gibi yazdığı konuya gelince: "kardeşim bana onun doğurabilmesi için ilaç hazırlayacak bir adam göndersin" kardeşim bana böyle yazdı. Kardeşime şunu (söylemek isterim): Bak, kardeşimin kız kardeşi Matanazi, kardeşin kral onu tanıyor: O elli ya da atmış yaşında bir kadını doğurtmak için 3-5 ilaç yapmak olanaksızdır. Gerçekten Güneş Tanrısı ile Fırtına Tanrısı (onun hatırı için) sihirli bir tedavi ile etkili olabilirler. Kardeşimin kız kardeşi için (eskiden de böyle bir tedavi) etkili oldu. Ben, kardeşin kral, yetenekli bir si[hir] rahibi ile yetenekli bir hekim] göndereceğim Onun doğurması için bir ilaç yapacaklar. İşte kardeşime [b]u habercimin eliyle bir hedi[ye] gönderdim.[.....]kral kotonundan [manto giysileri] [.....] kral kotonundan Tunika'lar (Tabletin alt kısmı yazısız) (Alp, 2002:22).

Hititlerin hastalıklara çözüm bulmak amacıyla büyü ritüellerinden yararlandıkları çivi yazılı metinlerden anlaşılmaktadır. Bu ritüellerden biri de iktidarsızlığa karşı yapılan Paşkuwatti ritüeli olmuştur (Karauğuz, 2022:136). Hitit büyü ritüelleri belli prosedüre göre hazırlanmıştır. Öncelikle giriş kısmında ritüeli yapan kişinin adı, unvanı, hangi ülkeden geldiği ve ritüeli ne amaçla yapıldığı kayıtlıdır: §1(I 1-3) *Paraşša kentinden olan Arzawalı kadın Paşkuwatti şöyle (der):* (Karauğuz, 2022:136).

Hitit büyü ritüelleri, Anadolu ve Kizzuwatna olmak üzere iki alandan gelmiştir. Bu alanlardan birisi Orta ve Batı Anadolu kökenli, Hitit- Hatti- Luwi ritüelleri diğeri ise Hurri-Mezopotamya-Suriye ve Güneydoğu geleneklerini harmanlayan Kizzuwatna kökenli ritüellerdir. Ritüeli yapan kişi Paşkuwatti, ritüelde de ifade edildiği gibi Batı Anadolu'da bulunan Arzawa'dan gelmiştir (Reyhan, 2021: 19-20).

İktidarsızlığa karşı yapılan bu ritüelin amacı, §1(I 1-3)*Eğer erkeğin üremesi yoksa ya da kadın karşısında erkek değilse §2(I 4-13)(bunun için) tanrıça Uliliaşši'ye kurban sunacağım ve ona üç gün boyunca yalvarıp dua edeceğim* (Karauğuz, 2022:136) ritüelin ilk cümlesinden de anlaşılacağı üzere üreme yeteneğine sahip olmayan bir adama bu yeteneği kazandırmak olmuştur. Ritüelde adı geçen tanrıça *Uliliaşši'*dir. Metinde adı geçen tek tanrıça odur. Hitit dünyasında bu tanrıçanın üreme ile ilişkili olduğu söylenebilir.

Eskiçağ uygarlıklarında büyü'nün etkisini ve gücünü kavramak, o dönemin tıbbını anlamamızı da kolaylaştırmaktadır. Özellikle tedavi yöntemlerinin işe yaramadığı durumlarda hastalığa sebep olduğu düşünülen tanrıları memnun ederek hastalıktan kurtulmaya çalışmak Hititler de dâhil birçok eskiçağ uygarlığının başvurduğu bir yöntem olmuştur. Büyü ritüelini uygulayacak olan büyücünün buradaki görevi ise hasta ile tanrı arasında bağlantının kurulacağı ritüel işlemleri gerçekleştirmektir (Ünal, 2006: 77). Büyü esnasında kullanılacak yöntem, hastalığın sebeplerini ortadan kaldırmaya yönelik olmuştur. Hastalığı tanrı verdiği göre, hastalığı ortadan kaldırmanın yolu, genellikle tanrıya dua ederek veya kurbanlar sunarak onu ikna etmekten geçmiştir.

Hitit büyü ritüel metinlerinde büyücünün yanında bazı görevli/görevlileri görmek mümkündür. Bakire olması şartı olan bir görevli kız², bu ritüelde karşımıza çıkmıştır. Ritüelde, bakire

² Bakire olması şartı olan görevli kızın geçtiği diğer büyü ritüelleri için bakınız: CTH 393, CTH 480, CTH 406.

kıza sembolik olarak bir hadım yaklaştırılmış ve onların bu yakınlaşmasından dışkı ve idrardan başka bir şey çıkaramayacağı söylenerek aynı durumun kurban sahibinin başına gelmemesi tanrıdan istenmiştir.

§3 (I 14-18) *Temiz (bakire) bir kız onları yukarı kaldırır. (Ardından) kurban sahibi yıkanır ve o, onların gerisinden yürür. (Karauğuz, 2022:136) §5-6 (I 30-32,39-44)... Ona şöyle diyeceğim: "...Bak,... Onun yatak odasına gitti. Bak, ölümlü (olan bu insan) dışkı ve sidik (ten ibaret) tir". Seni bulamadı (Karauğuz, 2022:136).*

Hitit büyü ritüellerinde giriş kısmından sonra genellikle ritüelde kullanılacak malzemeler sıralanmıştır. Paşkuwatti ritüelinde kullanılan malzemeler şunlardır:

Peksimet (kurutulmuş ekmek), nemli undan tatlı tarna ölçüsünde üç somun ekmek, her birinden az olmak şartıyla tanrının nektarı, afyonu, kuru üzümü ve inciri, (ayrıca) koyun, bir tutam yün, şarap dolu bir testi, kurban sahibinin hastasının pelerini ya da gömleği, kamıştan yapılmış (bir) kapı, kırmızı ve beyaz yün ipliği, iğ ve kirman/ağırşak, yay ve bir ok, testi, kurban sahibinin uyuması için bir yatak, bir palto veya gömlek, bulgur, bir koyun, erzak küpü veya onun bir heykeli.

Bu malzemeler öncelikle ritüelin amacına uygun olarak seçilmiştir. Örneğin yün ipliklere Hitit büyü ritüellerinde sıklıkla rastlanılmaktadır. Hititler yün türünde kullanılan malzemenin kötülüğü çektiğine inanmış ve renkli yün ipliğine farklı anlamlar yüklemişlerdir. Hititlerde kırmızı yün iplik hastalık anlamına gelirken, beyaz yün iplik ise hastalıktan kurtulmayı ifade etmiştir (Başol, 2014: 183).

§4 (I 19-29) *Sonra onları kırmızı ve beyaz yüne bağlayacağım. Kurban sahibinin eline iğ ve kirman/ağırşak vereceğim ve kapıların altından (geçip) gelir. Kapılara doğru yürüdüğünde iğ ve kirmanı ondan alıp ona bir yay ve bir ok vereceğim ve ona şöyle diyeceğim: "Bak, kadınlığı senden aldım ve sana tekrar erkekliği verdim. Kadın davranışını (üzerinden) at. Erkek davranışını al." (Karauğuz, 2022:136).*

Hitit büyü ritüellerinde yapılan eylemlerin tamamı ulaşılmak istenen amaca uygun olarak seçilmiştir. Paşkuwatti ritüelinde geçen eylemler şunlardır: tanrıça Uliliaašši'ye kurban sunulması, tanrıçaya üç gün boyunca yalvarıp dua edilmesi, temiz (bakire) bir kızın malzemeleri taşıması, kurban sahibinin yıkanması, kurban sahibinin malzemeleri taşıyan bakire kızın peşinden yürümesi ve yıkanması, peksimetleri bakire kızın kaldırması, büyücünün kamıştan sembolik bir kapı yapması, kapıların kırmızı ve beyaz yün ipliği ile bağlanması, kurban sahibinin eline iğ ve kirmanın kapıdan geçmeden önce verilmesi ve kapıya doğru yürüdüğünde iğ ve kirmanı ondan alıp ona bir yay ve bir ok verilmesi, parçalanmış somun ekmeklerinin peksimetlerin üzerine konulması, eve geri dönülüp kurban sunumuna devam edilmesi, evde sofranın kurulması ve peksimetlerin sofraya konulması, peksimetlerin üzerine parçalanmış somun ekmeklerinin konulması, peksimetlerin az bir kısmının kurban sahibinin ağzına konulması ve tanrıça için üç kez içilmesi, sofranın önüne yatak konulması ve kurban sahibinin sofranın önünde uyuması, peksimetlerin üzerinin palto veya gömlek ile kapatılması, üç gün boyunca her sabah dua edilmesi, sabah öğle ve akşam somun ekmeklerin parçalanması, bulgur saçılması, koyun kurban edilmesi, kurban edilen koyunun parçalanarak bölüştürülmesi, kurban sahibinin tanrıça için dua etmesi, erzak küpü ya da bir heykelin dikilitaş gibi tanrıça için yerleştirilmesi.

Hitit büyü ritüellerinde büyü'nün amacına göre bazı metodlar kullanılmıştır. Bu metodlar aslında büyü'nün en önemli kısmını oluşturmaktadır. Paşkuwatti ritüelinde 'benzer benzeri yaratır' ilkesinden hareketle analogi metodunu ve olumsuz durumun başka bir nesne ya da canlıya aktarılması kurban sahibinden uzaklaştırılmak istendiği 'bağlantı kurma ve aktarma' metodunu görmemiz mümkün olmuştur (Reyhan, 2003: 123,124).

Ok ve yay genelde erkeklerin, iğ ve kirman ise kadınların kullandığı malzemelerdir. Ritüeli gerçekleştiren büyücü kadın önce kurban sahibinin eline iğ ve kirmanı vermekte ardından

bunları ok ve yay ile değiştirmektedir. Burada uygulanan anoloji metodunda erkeğin tüm kadınlık alametlerinden uzaklaştırılması amaçlanmaktadır.

Ritüelde masa, tanrıya sunulacak yiyecek ve içecekleri üzerine koymak için kullanılmış ve masanın önüne bir yatak serilerek kurban sahibinin bu yatakta yatması istenmiştir. Bu işlem üç gün boyunca devam etmiş ve tanrının kendisine sunulan bu ikramlar karşılığında masanın yanındaki yatakta yatan kurban sahibinin hastalığını tedavi etmesi beklenmiştir.

Ritüelin yapıldığı mekânların seçimi de önemlidir. Paškuwatti ritüeli için açık arazi tercih edilmiştir. Hitit büyü ritüellerinde, büyüün yapılacağı alanın özellikle yerleşim yerlerinin uzağında olmasına dikkat edilmiştir. Çünkü işlem sonrası oluşacak kirliliğin başkalarını etkilemeden yok edilmesi Hititler için çok önemli olmuştur. Hitit ritüellerinin zamanı da mekânı gibi belirli kurallara bağlanmıştır.

Bu ifadeden anlaşılacağı üzere, ritüel üç gün sürmüş ve ritüelin uygulanacağı kişi gece olunca bir takım görevleri yerine getirmiştir. Büyücü kadın bir takım majik işlemleri sabah, öğle ve akşam olmak üzere günde üç kez bazı dualar eşliğinde gerçekleştirmiştir. Paškuwatti ritüeli ve diğer Hitit ritüel metinlerinden de anlaşılacağı üzere, Hitit büyü ritüellerinde, ritüelde zaman güneşin doğuşu ve batışına göre ayarlanmakta ve belli bir düzen içerisinde yürütülmektedir.

§2 (I 4-13) (bunun için) tanrıça Uliliašši'ye kurban sunacağım ve ona üç gün boyunca yalvarıp dua edeceğim. (Karauğuz,2022:136) §12 (II 48-55) Peksimetlerin üzerine uzun paltoları ya da gömleği koyar. (bu eylemi her) gece uygulayacak. Üç gün (boyunca) yapacağım. Her gün sabah (in erken saatinde) üç kez yakarıp dua edeceğim. Gün ortasında bir kez, geceleyin bir kez dua edip ekmek (sunularıyla birlikte) yalvaracağım (Karauğuz, 2022: 138).

Hititler, kurban sahibinin ritüelin başında banyo yapmasının hem bedeni temizlediğine hem de manevi olarak arındırdığına inanmışlardır. Banyo yapan kurban sahibinin üzerindeki kirliliğin suya aktarılarak kurban sahibinden uzaklaştırıldığına inanmışlardır. §3 (I 14-18) Temiz (bakire) bir kız onları yukarı kaldırır. (Ardından) kurban sahibi yıkanır ve o, onların gerisinden yürür. [ ] yıkanır (Karauğuz, 2022: 136).

Ritüel metinlerde dikkat çeken bir unsur da sembolik kapılardır. Hititlere göre kurban sahibi bu kapılardan geçerken kötülükleri kapıların gerisinde bırakmaktadır. (Reyhan, 2003:128) Ayrıca bu ritüelde ve diğer ritüel metinlerinde sıkça karşımıza çıkan durum, renkli yün ipliklerinin düğümlemesi ile olumsuz durumun uzaklaştırılmak istenmesi olmuştur. Ritüelde kullanılan diğer majik işlem ise kadınlık sembolü diyebileceğimiz iğ ve kirmanın kapıdan geçmeden önce kurban sahibinin eline verilmesi ve kapıdan geçerken de elinden alınması olmuştur. Böylece iktidarsız olan kurban sahibinin bu yönü kadına benzetilmiş, sonra da kadınlığı temsil eden semboller elinden alınarak iktidarsızlığına çözüm bulmak amaçlanmıştır.

§4 (I 19-29) Sonra onları kırmızı ve beyaz yüne bağlayacağım. Kurban sahibinin eline iğ ve kirman vereceğim ve kapıların altından (geçip) gelir. Kapılara doğru yürüdüğünde iğ ve kirmanı ondan alıp ona bir yay ve bir ok vereceğim ve ona şöyle diyeceğim: " Bak, kadınlığı senden aldım ve sana tekrar erkekliği verdim. Kadın davranışını (üzerinden) at. Erkek davranışını al." (Karauğuz, 2022:136).

Metnin devamında bakire bir kız ile hadım bir erkek sembolik olarak birbirlerine yaklaştırılmış ve bu birlikteliğin dışkı ve sidikten başka bir şey üretemeyeceği söylenerek bu durum kurban sahibinin iktidarsızlığına benzetilmiştir. Böylece kurban sahibinin hastalıktan kurtulması tanrıdan istenmiş, kurban sahibi ise tanrıya diz çökerek yalvarmış ve kurbanlar sunmuştur.

§5-6 (I 30-32, 39-44)... Ona şöyle diyeceğim: "...Bak,... Onun yatak odasına gitti. Bak, ölümlü (olan bu insan) bok ve sidik (ten ibarettir) tir. Seni bulamadı." (Karauğuz, 2022:136). §7 (I 45-52) "Şimdi, bak (yardım için) dizlerinin üstünde geldi ve ey tanrıça tanrılığın aşkına seni arayıp duruyor. Dağda olsan da, çayırılıkta olsan da, vadide olsan da ya da her neredeyse bu adama iyilik(lerle) gel. Yağmurlar ve rüzgârlar gözlerine vurmasın." (Karauğuz, 2022: 137). §8 (I 53-56) "Gelecek ve seni (kişisel) tanrısı yapacak. Sana yer bahşedecek. Sana bir ev verecek.

Sana erkek ve kadın hizmetkârlar verecek. Sana sığır ve koyunlar verecek. Seni adak alan kimse yapacak.” (Karauğuz, 2022: 137).

Ritüeldeki dikkate değer diğer bir majik işlem ise kurban sahibinin adak masasının yanına yatak sermesi ve kurbanlara gelen tanrının rüyasına girerek veya yanında uyuyarak hastalığına çözüm bulacağını düşünmesi olmuştur.

Hititler tanrıların rüyalar vasıtasıyla insanlara isteklerini ileteceklerine inanmışlardır. Rüya vasıtasıyla tanrıdan hayırlı olanı istemek büyü ritüellerinde önemli bir yere sahip olmuştur (Karauğuz, 2022: 43).

§17-18 (III 43-51, IV 1-10) “Saygınlığını görsün. O seni kişisel tanrıçası yapacak. Seni adak alan kişi yapacak.” Ona bir kez daha sofranın önüne aşağıya yatak kurarlar. Peksimetlerin üzerinde paltolar ya da gömlek durur. Onları oraya aşağıya serer. Kurbanın sahibi tek başına uyur. Eğer tanrıçayı rüyasında vücudu içinde görürse ona gidecek ve onunla yatıp uyuyacak. Tanrıçaya dua ettiğim üç gün boyunca gördüğü her bir rüya(sında) ona. “Tanrıça ona gözlerini gösterip dursun mu ya da o, tanrıçanın yanında yatıp uyusun mu?” (diye) söyleyip durur (Karauğuz, 2022: 138).

Sonuç

Büyü, kültürel bir sistem ve bu sistemin temel taşlarından biri olan büyücülerle beraber tüm eski çağ uygarlıklarında olduğu gibi Hitit dünyasında da özel bir konuma sahip olmuştur.

Büyü, Hititlerde tanrıları memnun etme, onlar tarafından verilen cezaları ortadan kaldırma, kötü ruhları kovma ve hastalıktan kurtulma aracı olarak görülmüştür. Örneğin bir hastalık çeşidi olarak iktidarsızlık Paşkuwatti adı verilen bir büyü ritüeli ile tedavi edilmeye çalışılmıştır. İktidarsızlığın diğer bedensel hastalıklardan farkı sosyolojik yönünün bulunmasıdır. Ritüeli gerçekleştiren Paşkuwatti, bu sorununa bir çözüm arayışı ile ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle ritüel toplumun psikolojisine katkı sağlaması açısından önemlidir. Büyü sırasında kurban sahibinin eline iğ ve kirmanı verip, ok ve yay ile onları değiştirmesi psikolojik etki yapacak uygulamaların da ritüelde yer aldığını gösterir. Üç gün süren ritüelde kurban sahibi tanrıya adaklar sunarak ve günün belli saatlerinde bazı majik işlemleri gerçekleştirerek tanrıdan iyileşmeyi istemiştir. Ritüellerde büyücüler tanrının nasıl memnun edileceğini bilen ve bu konuda kurban sahibine yol gösteren kişiler olarak görülmüştür. Ritüel sırasında kurban sahibinin yanı sıra büyücü de hastalığın iyileşmesi için tanrıdan yardım istemiştir. Hititler için bu ritüel işlemlerin başarıya ulaşması, ritüelin doğru bir şekilde yapılması ve tanrının ikna edilmesine bağlıdır. Bu koşullar sağlandığı sürece başarısız olma ihtimali yoktur. Bu da Hititlerin büyüye, hastalıkları iyileştirme konusunda sık sık başvurmasının nedenini anlamamız bakımından önemlidir.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FINANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

ALP, S. (2002). *Hititlerin Mektuplaşmaları*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

BAŞOL, S. (2014). *Hititlerde Büyü ve Büyü Malzemeleri*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.

CTH: Laroche, E. (1971). *Catalogue des Textes Hittites*. Paris

DİNÇOL, A. M. (1985). “Ashella Ritüeli (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”. *Belleken*, 49 (193), 23-35.

FRAZER, J. G. (2004). *The Golden Bough (Abridged): A Study in Magic and Religion*. Digi-reads. com Publishing.

KİRMAN, M.A. (2011). *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

KUB: Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin.

- MALINOWSKI, B. & ÖZKAL, S. (2000). *Büyü, Bilim ve Din*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- REYHAN, E. (2003). "Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme". *Archivum Anatolicum*, C.6 (2).
- REYHAN, E. (2008). "Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük". *Gazi Akademik Bakış*, C.2 (3).
- REYHAN, E. (2021). "Hitit Örneği Üzerinden Eskiçağ'da Toplumsal Yapı ve Büyü İlişkisi". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40 (70), 1-52.
- REYHAN, E. & CENGİZ, T. B. (2016). "Başkent Hattuşa'nın Şifacı Kadınları: Büyücüler" *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın I*, 105-113, Samsun: Canik Belediyesi Yayını.
- SÜEL, A. (1985). *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- ÜNAL, A. (2006). *Elemterefiş, Hititlerde ve Çağdaş Anadolu Kavimlerinde Büyücülük*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık.
- KARAUĞUZ, G. (2022). *Hititlerde Büyü ve Ayin*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- ZORBAZ, K. Z. (2013). "Yabancılara Türkçe Öğretiminin Tarihi Seyri". *Yabancılara Türkçe Öğretimi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Tuğba ERSOY

Ankara Hacı Bayram Veli Üni.
Lisansüstü Eğitim Enst.
Eskiçağ Tarihi BD.
Doktora Öğrencisi

tugba.ersoy@hbv.edu.tr

0000-0001-7040-8130

10.56387/ahbvedebiyat.1097295

Gönderim Tarihi: 01.04.2022

Kabul Tarihi: 27.04.2022

Alıntı: ERSOY, T. (2022). "Bir Hitit Kenti Tarhuntaşsa". *AHBVÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, (6), 161-169.

BİR HİTİT KENTİ TARHUNTAŞSA

ÖZ: M.Ö. 1650'lerden itibaren Anadolu coğrafyası tarihinin en önemli devletlerinden birine ev sahipliği yapmıştır. Hititler olarak bilinen bu devlet gerek kurulduğu gerekse hâkimiyet kurduğu bölgelerde stratejik bir noktada yer almaktadır. Belgelerde rastladığımız birçok kent adından bu kentlerin devletin bünyesine ait özel ya da normal statülere sahip kentler olduğu anlaşılmıştır. Hitit belgelerinde farklı statülere sahip yüzlerce kent adı geçmektedir. Siyasi, ekonomik ve kültürel olarak birbirinden farklı özellikler sergileyen bu kentlerden biri Hitit Kralı II. Muwatalli'nin bir dönem ülkeyi yönettiği Tarhuntaşsa kentidir. Devletin son dönemleri ile ilgili kaynaklarda adı sıkça geçen kentin önemi II. Muwatalli ile artmış olsa da Hitit devletinin yıkılışına kadar devam etmiştir. II. Muwatalli'nin Tarhuntaşsa'yı yeni bir yönetim merkezi olarak belirlemesinin olası nedenleri kentin coğrafi konumu, bölgenin güvenliği, yol ve ticaret ağlarına yakınlığı ve o dönemin siyasi koşullarından uzaklaşma düşüncesidir. Günümüzde Konya civarında olduğu tahmin edilen kentin yeri henüz tespit edilememiştir. Kentin bulunamayışı II. Muwatalli'nin kentte yazdırdığı belgelere ulaşılmasını engellemiş, bu durum Hitit tarihinde büyük bir bilgi eksikliği oluşturmuştur. Tarhuntaşsa'nın yeni bir merkez olarak seçilmesi devleti ikiye bölen önemli bir sebeptir. Tarhuntaşsa'nın yeni merkez için seçimi Hitit tarihinde önemli bir kırılma yaratmıştır. Kralın ölümünden sonra Tarhuntaşsa kenti ülkenin yönetim merkezi olma statüsünü kaybetmiş II. Muwatalli'nin oğulları tarafından yönetilen önemli bir krallık olarak varlığını devam ettirmiştir. Kent, II. Muwatalli dönemi ve Hitit tarihinin son dönemleri için önemli statüye sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Hitit kenti, Tarhuntaşsa, II. Muwatalli, Başkent, Yönetim.

A HITTITE CITY; TARHUNTAŞSA

ABSTRACT: Anatolian Geography became home to one of the most important states in its history since the 1650s BC. Known as the Hittites, this state was located at a strategic point in terms of the regions in which it was founded and dominated. It has been understood from the names of many cities found in documents that these cities had a special or normal status belonging to the state. Hundreds of cities with different status are mentioned in Hittite documents. One of these cities with political, economic and cultural qualities different from each other is Tarhuntaşsa, where Muwatalli II, a Hittite king, ruled the country for a term. Even though the importance of the city frequently referred to in documents about the last periods of the state increased with Muwatalli II, it continued till the downfall of the state. The potential reasons why Muwatalli II chose Tarhuntaşsa as a new head office are the geographical position and security of the city, its proximity to the commercial lines and networks, and his thought of keeping away from the political conditions during that period. Though the Hittite city of Tarhuntaşsa is estimated to be in the vicinity of today's Konya, the exact location of the city has not been found out yet. The failure to find out the exact location of the city has so far prevented anyone from reaching the documents that Muwatalli II had his men write in the city, a case which has led to a big deficiency of information in the Hittite history. The fact that Tarhuntaşsa was chosen as a new centre of rule was one of the important reasons why the state was divided into two. The choice of Tarhuntaşsa's as a new centre created an important break in the Hittite history. After the death of the king, the city of Tarhuntaşsa lost its status as a head office of the state and sustained its existence as an important kingdom governed by the sons of Muwatalli II. With this story behind it, the city has an important status for the period of Muwatalli II and the late years of the Hittites.

Keywords: Hittites city, Tarhuntaşsa, Muwatalli II, Capital, Administration.

Hititler M.Ö.17. yüzyılda Anadolu'da ilk merkezî devleti kuran krallıktır. Hattuša merkezli kurulan bu devlet, geniş alanlarda hâkimiyetini hissettirmiştir. Devletin kurulduğu merkezin etrafında olduğu tahmin edilen birçok kentin adı Hitit belgelerinde geçmesine rağmen tümünün lokalizasyonunu yapmak mümkün olmamıştır. Bunlardan biri de devletin son dönemlerinde bir süreliğine ülkenin yönetildiği Tarhuntašša'dır. Kral II. Muwatalli döneminde yönetsel, dinsel ve ekonomik unsurlar devletin yüzlerce yıllık merkezi olan Hattuša'dan bu kente taşınmıştır. Tarhuntašša, günümüz ifadesiyle o dönemin yeni başkenti görevini üstlenmiştir.

Başkent, devletin siyasi gücünün en önemli erkidir. Siyasi gücün yanında ekonomik, dinî, askerî gücü ve ihtişamlı mimari yapılarıyla bir propaganda merkezidir. Devletin ilk kurulduğu merkez, kralın oturduğu yer, dinî, siyasî, askerî, idari birçok alanda devleti yönettiği ana merkezdir. Hitit kaynaklarında devletin yönetim merkezi olarak geçen birkaç kent bulunmaktadır. Bu kentlerden ilki Kuššara hanedanlığının Anadolu'daki diğer krallıkları ele geçirip siyasi birlik kurduğu Kuššara kentidir (Reyhan-Cengiz, 2015: 64). Ardından sırasıyla Neša, Hattuša, Şapinuva ve Tarhuntašša'nın yönetim merkezi olarak kullanıldığı kaynaklardan öğrenilmektedir.

Hititler, dönemin şartlarına göre kendilerine yönelik iç ve dış tehditlerin yanı sıra bulaşıcı hastalıklar ya da iklimsel olumsuzluklar vb. nedenlerle yönetim merkezlerini değiştirmek durumunda kalmışlardır (Süel, 2010: 95). Ancak bazı Hitit kralları, kendilerine yeni yönetim merkezi belirlerken jeopolitik ve stratejik konumlarının dışında dinî nedenlerle de yönetim merkezi tercihinde bulunmuşlardır. Tarhuntašša bu durumu en iyi temsil eden örneklerden biridir.

1980'lerin son çeyreğine doğru Bronz Tablet ve Kurunta'ya ait bullaların keşfiyle varlığından haberdar olunan Tarhuntašša, Hititoloji alanında son 30 yılın en çok tartışılan konularından biri olmuştur (D'alfonso, 2011: 221). Kent İmparatorluğun son yıllarında kısa süreliğine başkent olarak görev yapmış ardından Büyük Hatti Kralına rakip bir hanedan ve güçlü bir vassal krallık öne çıkmıştır (Jones, 2017: 8). Yazılı belgelerden de anlaşılacağı üzere Hitit dinî ve siyasi hayatında önemli bir yeri olan kentin konumu ve sınırlarına dair bilgilere ulaşılamamıştır. Bu nedenle konu üzerinde çalışan araştırmacılar birçok öneri ortaya atmıştır (Turgut, 2015: 339). Kentin lokalizasyonu için ilk olarak yazılı belgelere ve arkeolojik kaynaklara başvurulmuştur. Öncelikle kentin adının anlamı üzerinde durulmuş; çivi yazılı belgelerde Fırtına Tanrısı'nın ideogramı *URU^DU-ta-aš-ša* olarak geçtiği anlaşılmış ve kentin anlamı bu bağlamda düşünülmüştür. Alp'in aktardığına göre kentin adının okunuşu hakkında Datašša'yı savunular olduğu gibi Fransız Hititolog Laroche ve Kretschmer ise belgelerde Datašša değil Tarhuntašša olarak okunmasını savunmuştur. Bunun nedeni Fırtına Tanrısının ideogramının Hititçe ve Luvice'de Tarhunt olarak okunmasıdır (Alp, 1995: 11). Fırtına Tanrısı Tarhunt'un Luvi halkının benimsediği önemli tanrılardan olması, kentin de Luvi halkının ya da kültürünün yoğun olduğu bölgede aranması gerektiğini düşündürmüştür. Tarhuntašša ile ilgili Sirkeli, Hatip, Kızıldağ'da II. Muwatalli, Kurunta ve Hartapuša'a ait yazıtlar, kaya kabartmaları ve mühürlerin¹ bulunduğu coğrafya, bilim adamlarını Tarhuntašša'nın lokalizasyonu için belli bir bölgeye yöneltmiştir.

1986 yılında Hattuša'daki kazılarda Hitit kralı IV. Tuthaliya ile Tarhuntašša kralı Kurunta arasında yapılan Bronz Tablet, ülkenin sınırlarıyla ilgili ipucu veren önemli kaynaktır. Antlaşmadaki bilgiler doğrultusunda 1998'de Dinçol, yürüttüğü arazi çalışmasından edindiği verilerden hareketle Tarhuntašša'nın Konya-Karaman'ın kuzeyindeki Kızıldağ ile aynı olabileceğini öne sürmüştür. Karaman bölgesi, kentin lokalizasyonu açısından daha önce Alp tarafından da önerilmiştir (Alparlan, 2011: 53). Fakat Kızıldağ'da Hitit imparatorluk döneminin özelliğini yansıtan hiyeroglif yazıtlar dışında herhangi bir arkeolojik malzemeye ulaşılamamıştır. Kızıldağ'da Hattuša'dakine benzeyen yeterli seramik ve mimari özellikteki buluntulara rastlanılmaması bunun başkent olamayacağı fikrini doğurmuştur (Karauğuz, 2013: 43). Bryce ise Bronz tablet

¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hawkins, 2015: 1-11.

ve kentle ilgili diğer kaynaklardan edildiği bilgilerle Tarhuntaşsa'nın Kapadokya ve Klâsik Likya'nın kuzey kıyılarında aranması gerektiğini savunmuştur. Bu kent Pamfilya ve Klâsik Kapadokya boyunca Anadolu'nun güney kıyılarına yerleştirilmiştir. Kentin, Kizzuwatna ülkesi ile sınırlandırılan ve Hulaya Nehri² olarak adlandırılan bölgede olabileceği üzerinde de durulmuştur (Bryce, 2009: 690-691). Ünal ise Konya ovasının doğu kesimine göre bölgenin daha dağlık, korunaklı, ormanlık alanda olmasından dolayı Tarhuntaşsa'nın Hatunsaray-Lystra civarında olduğu görüşünü benimsemiştir. Ünal'ın bu bölgeyi yerleşime daha uygun, ulaşım ağına bağlantılı yolların üzerinde ayrıca Batı, Orta ve Güney Anadolu ile daha iyi ilişkiler sağlayabilecek konumda olduğu için önermiştir (Ünal, 2002: 196).

Konya-Hatip'te II. Muwatalli'nin oğlu Kurunta'ya ait yazıt ve kaya kabartmalarının tespiti ve ayrıca Burunkaya ve Yalburt'ta Hartapus'a ait yazıtların bulunması Tarhuntaşsa'nın lokalizasyonu ile ilgili tezlere yeni yaklaşımlar getirmiştir. Krallara ait malzemelerin bulunduğu bölgenin başkentle ilişkisinden dolayı Tarhuntaşsa'nın daha güneyde Hatip olabileceği de düşünülmüştür (Karauğuz, 2002: 74-75). Hatip bölgesi Konya Ovası'nı kontrol eden stratejik bir noktada yer aldığı için Hititlerin denetim ve güvenlik ihtiyaçlarını karşılayabilecek özelliklere sahiptir. Ayrıca bölge açık havada 60-70 km uzak bir alanı çıplak gözle denetleme olanağını da sağlamaktadır. Kentin bu özelliği bölgedekiler için belli bir sürede herhangi bir düşman saldırısına karşı kendini hazırlama fırsatı vermektedir. Ayrıca Hatip bölgesi, Hititlerin güney ve güneybatı istikametindeki ulaşımında önemli yolları birbirine bağlamaktadır (Bahar-Çay vd., 2007: 3). Bahar'a göre tüm bu bilgiler değerlendirildiğinde Hatip Kayalığının Tarhuntaşsa Kralığı olması muhtemeldir (Karauğuz, 2013: 43). Güterbock ise II. Muwatalli'nin Sirkeli'deki kaya kabartmasından dolayı kentin burası olabileceğini savunmuştur. Fakat kazılar sonucunda Sirkeli'nin Kizzuwatna (Kilikya) toprakları içinde yer aldığı tespit edilmiş ve Hititlerle çağdaş yerleşim yerlerine rastlanılmamıştır. Bu nedenle Münih Üniversitesi tarafından yapılan kazıların sonuçlarına göre Güterbock'un tezinin doğru olmadığı Ünal tarafından duyurulmuştur (Ünal, 2002: 198). Böylece Tarhuntaşsa kentinin lokalizasyonu ile ilgili görüşler tekrar Konya bölgesine odaklanmıştır.

Hitit belgelerinde kentle birlikte geçen Pitaşsa ve Tiulaya Irmağı Ülkesi'nin yerinin tespit edilemeyişi kentin bulunmasını zorlaştıran önemli bir unsur olarak görülmektedir. Tiulaya Irmağı Çarşamba Çayı ve Suğla Gölü çevresiyle ilişkilendirilse de bahsedilen yerlerin tespitinin yapılmaması Tarhuntaşsa'nın da tespitini zorlaştırdığı düşünülmüştür (Mellaart, 1962: 117). Ancak kentin yeri tespit edilemese de Beyşehir-Fasıllar, Eflatunpınar, Kadınhanı, Köylütolu, Ilgın, Yalburt, Emirgazi, Kızıldağ, Hatip, Sirkeli ve diğer Hitit yerleşimindeki bölgelerde anıtlar incelendiğinde o dönemle ilgili Hitit egemenliğinin bu bölgede varlığına rastlanılmaktadır (Bahar, Çay vd., 2007: 3). Bilhassa bu bölgelerde II. Muwatalli ve soyuna ait kabartmalar ve mühür baskılarının bulunması, Tarhuntaşsa kentinin önemli bir krallık merkezi olduğunu göstermektedir.

Tarhuntaşsa kentinin kurulduğu ve adının en çok anıldığı dönem şüphesiz ki II. Muwatalli dönemidir. Bu dönemin en önemli iki icraatı: Kralın Mısır ile savaşı ve başkenti Tarhuntaşsa'ya taşınmasıdır (Reyhan-Cengiz, 2015: 77). Ünal'ın deyimiyle başkentin taşınması "Büyük Exodus/Büyük Göçtür" (2018: 708). Taşınmanın nasıl ve ne zaman gerçekleştiğiyle ilgili bilgi veren tek belge III. Hattuşili'nin apoloji metnidir. Belgenin Kadeş Savaşı'ndan önce hazırlanması taşınma olayını da savaştan önceye tarihlendirmektedir. Ancak değişikliğin savaştan ne kadar önce olduğu bilinmemektedir (Süel, 2006: 39).

² Hulaya Nehri, Kurunta'nın tahta çıkmadan önce amcası III. Hattuşili ile yaptığı Ulmi Teşup antlaşmasında Tarhuntaşsa'nın sınırlarından bahsederken nehrin adı çok sık geçmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz: Treaty with Ulmi Teşup (KBo 4.10).

III. Hattuşili apoloji metninde, başkent Tarhuntaşsa'ya taşınması şu şekilde anlatılmaktadır: "Kardeşim II. Muwatalli Hatti'nin tanrılarını ve Sedir tanrılarını aldı, onları Tarhuntaşsa'ya götürdü ve Tarhuntaşsa'yı kendine büyük yer (başkent) yaptı". Kralın tanrılarını da yanında götürmesi değişimin planlı ve kalıcı olduğunu göstermektedir (Bryce, 2005: 23). Böylece kralın tanrı kültleriyle birlikte Tarhuntaşsa'ya gitmesi kente siyasi rol dışında dinî rol de yüklemiş ve bölge zamanla önemli bir kült merkezi hâlini almıştır (Turgut, 2015: 340).

Kralın bir dönem ülkeyi yönettiği Tarhuntaşsa'da tahtta bulunduğu zaman dilimine ait olan belgelere ne yazık ki ulaşamamıştır. Bu nedenle II. Muwatalli'nin başkenti taşımasıyla ilgili aldığı kararda ne gibi faktörlerin etkili olduğu bilinmemektedir. Dönemin tarihsel süreci ve Hattuşili'ye ait belgeler incelendiğinde bazı politik olayların alınan kararlarla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. II. Muwatalli zamanında devlet imparatorluk döneminde olsa da içte ve dışta durum görüldüğü gibi değildir. Anadolu'da yaşanan siyasi çekişmeler nedeniyle güvensiz bir hava hakimdir. Sürekli hâle gelmiş saldırı ve savaşlar galip tarafa bile artık kazançtan çok kayıp verdirmiş, devletlerin ekonomik kaynağını azaltarak ekonomik yapının bozulmasına sebep olmuştur. Ancak devletler ekonomik çıkarlarını korumak için savaşlara devam etmiştir. Ayrıca I. Şuppiliuma zamanında Mısır'dan gelen ve devam eden dönemin hastalığı vebadan dolayı ülke muzdarip bir hâledir. Hastalığın yaratmış olduğu endişe ve korku sonucunda kral Aşağı Ülke'ye taşınırken kardeşi III. Hattuşili Hapkiş kentine sığınmış Hattuşa boş kalmıştır (Ünal, 2018: 708).

Tarhuntaşsa bulunduğu konum itibarıyla de bilhassa o dönem Hattuşa'dan daha güvenlidir. Kral burada batıda Arzava'dan, güneyde Mısır'dan gelebilecek saldırılara daha erken müdahale edebilecektir. Hatta bölgenin Arzava'ya sınır olması ve doğal bir kale konumunda (Bahar, 2017: 34) bulunması onu daha güvenli kılmıştır. Bu yönüyle kentin Arzava'dan gelebilecek saldırılara karşı kurulduğu da düşünülmüştür (Reyhan-Cengiz, 2015: 85).

Bazı bilim adamları Tarhuntaşsa'ya taşınmanın nedenini ülkenin iç ve dış siyasetindeki politik olaylara bağlamaktadır. Bazıları ise bu taşınmanın II. Muwatalli tarafından kentte desteklenen dinî bir reformla ilgili olduğunu düşünmektedir (D'alfonso, 2011: 217). Dinî bir kişiliği olan II. Muwatalli'nin Fırtına tanrısı kültünü önemseydiğini, oğullarına verdiği isimle ilişkilendirilenler olmuştur. İki oğluna da Hurrice Fırtına tanrısı anlamına gelen Teşup ismini vermesi benimsemiş olduğu kültle ilgilidir. Kralın yeni başkentte ilgi duyulan Pihaşsaşi³ (yıldırım/şimşek) Fırtına Tanrısını benimsemesi ve tanrıya yaptığı dua metinleriyle bu külte önem verdiğini göstermektedir (Alparslan, 2011: 49). Kralın ilk kez Fırtına Tanrısı ile anıldığı Alakşandu⁴ antlaşmasında *Şimşeğin Fırtına Tanrısı'nın Sevgilisi* olarak bahsedilmesinde muhtemelen benimsediği kültün etkisi açıktır (Singer, 2006: 39). Kralın önce Şamuha'da başlattığı tahmin edilen bu kültü (D'alfonso, 2011: 209) Tarhuntaşsa'da devam ettirmiş olması muhtemeldir.

Orta Hitit döneminde bazı kralların ülkeyi başka kentlerden yönettiklerine dair örnekler vardır. Şapinuva bu örneklerden biridir. Arnuvanda-Aşmunikal ve Tuthaliya-Taduhepa çiftlerinin iktidarları Hurri etkisinin Hitit dininde yoğun hissedildiği döneme tekabül etmektedir. Şapinuva, Hurri kültürüyle özümsemiş bir kenttir. II. Muwatalli'nin atalarının izinden giderek inancının etkisiyle Tarhuntaşsa'yı alternatif yönetim merkezi olarak seçmiş olması muhtemeldir. Ancak kralın aldığı kararda dinî faktörün etkisini konuyla ilgili belgelere ulaşılan kadar kesinleştirmek şimdilik mümkün değildir.

Hitit Devleti kurulduğu yıllardan itibaren kuzeyden sürekli saldırıya maruz kalmıştır. Bu saldırıların uğrak noktası daha çok Hattuşa olmuştur. Merkezin yağmalanmasındaki ana aktör

³ Pihaşsaşi: Luwice bir isimdir ve piha "parlaklık, ışıklık" kökünden türemiştir. Pihaşsaşi "aydınlık olan" anlamına gelen sıfat türevidir "şimşek" anlamında da kullanılır. Bu konuda geniş bilgi için bkz: Singer, 2006.

⁴ Wiluşa Kralı ile yapılan antlaşmadır.

genellikle Kaşkalılardır. Kaşkalılar, Hattuşa'nın kuzeyinde yaşayan, tarihsel olarak Labarna zamanından (Murat, 2016: 31) beri devleti sürekli tehdit eden halktır. Onlar üzerine araştırma yapan Von Schuler'a göre birbirinden bağımsız boylar hâlinde yaşayan Kaşkalılar Çorum/Mecitözü, Amasya yakınlarında yaşadıkları için buldukları bölge, hâliyle Hattuşa, Arinna, Şapinuva gibi Hitit kentlerine çok yakın konumdadır. İki halk arasında sınırlarının birbirinden ayrı olduğunu düşünenler olsa da bu ayrılığı gösteren bir bulguya rastlanılmamıştır (Demirel, 2013: 194). Sınır ayrılığının olmaması ise iki halk arasındaki mücadelenin temelinde toprak kavgası olduğu ihtimalini düşündürmektedir.

İmparatorluk döneminde bile bertaraf edilemeyen bu halkın yönetim merkezinin taşınmasında payı büyüktür. Hitit kralları sefere çıktıklarında durumu fırsat bilen Kaşkalılar başkent Hattuşa dâhil kuzeydeki sınır kentlerine ani saldırılar düzenlemişlerdir. Özellikle uzun süren seferlerde oluşan yönetim boşluğuna iç olayların eklenmesi (Demirel, 2013: 193) Kaşkalıların Hitit kentlerini daha kolay yağmalamasına olanak tanımıştır. Bu kentlerden biri olan Hattuşa ve çevresi her zaman Kaşka tehlikesine açık bölge olmuş ve ani saldırılarda büyük tahribata uğramıştır. Muhtemelen Kral, Hattuşa'nın bu durumundan dolayı başkenti taşıma kararı almış ayrıca Kaşkalıların bulunduğu bölgeyi kontrol altına alması için kardeşini göndermiştir. Kral ileride Mısır'la gerçekleştireceği savaşta merkezden uzun süre ayrı kalacaktır. Hattuşa'nın boşluğundan fırsat bilen Kaşkalılar için başkent yağmalanmaya müsait olacaktır. Kentin yağmalanması ise hem siyasi hem de ekonomik gücü zayıflatacak, başkentten yeniden onarılması savaşta kullanılan hazinenin boşalmasına neden olacaktır. II. Muwatalli uzun süre uzak bölgede savaşırken başkentten savunmasız kalmasını önlemek için başkenti Tarhuntaşşa'ya taşıdığı düşünülmüştür. Böylece II. Muwatalli bir yandan Mısır'la savaşırken diğer yandan boş kalacak merkezin yağmalanmasını da önleyecektir.

Tarhuntaşşa'nın başkent seçilmesindeki politik nedenlerden biri de Mısır faktörüdür. O dönem Mısır tahtında bulunan II. Ramses'in, babası I. Seti gibi Kuzey Suriye ile ilgilenmeye devam etmesi savaşı kaçınılmaz hâle getirmiştir. Çünkü Kuzey Suriye, Hitit devletinin ekonomik çıkarlarının olduğu bir bölgedir. II. Muwatalli bölgedeki ekonomik üstünlüğünü kaybetmek için Mısır ile savaşmaya hazırdır. Kral merkezden çok uzakta gerçekleşecek savaşın öncesinde merkezin savunmasız kalmaması için birtakım kararlar almıştır. Alınan kararların başında ise savaş esnasında başkenti korumak ve savaşa rahat müdahale edebilmek için başkentten Tarhuntaşşa'ya taşınması vardır (Savaş, 2007: 84).

Siyasi politikası savaşmak ve fethetmek üzerine kurulan ayrıca sınırlarına çok uzak bölgelerde otoritesini hissettirmek isteyen bir devletin merkezi yukarıda zikredilen sebeplerle değiştirilebilir miydi? Hitit devletinin fethetme politikası I. Hattuşili'den itibaren yakın ya da uzak bölgelerde hâkimiyet kurma üzerinedir. Savaş esnasında durumun gidişatına göre geçici olarak ülke başka bir yerden yönetilebilmektedir. Fakat hiçbir kral döneminde böyle politik nedenlerle kalıcı merkez değişikliğine gidilmemiştir. Bu nedenle Tarhuntaşşa'nın yeni merkez seçilmesinde Kaşka saldırıları ve Mısır ile yapılacak savaş, diğer faktörlerle beraber düşünüldüğünde mantıklı görülmektedir.

Hitit idari yapısında merkeze bağlı yönetilen Aşağı Ülke (KUR ŞAPLITI) ve Yukarı Ülke (KUR URU)⁵ (Yiğit, 2004: 220) olmak üzere iki idari birim vardır. Hattuşa Yukarı Ülke'de Tarhuntaşşa ise Aşağı Ülke'de yer almaktadır. Bu iki idari birimin ortak yanı ikisinde de başkentlik görevi üstlenen kentlerin olmasıdır. Aslında bu durum kısa süre sonra ülke içinde başkaldırıları ve büyük ayrımları da beraberinde getirecektir. Bu ayrımın sebebi ise şüphesiz ki Tarhuntaşşa'nın merkez olmasıyla ilgilidir.

⁵ Yukarı Ülke, Orta Anadolu'nun doğusunda ve kuzeydoğusundaki "dağlık bölge"; Aşağı Ülke, Konya Ovası'nın etrafı kabul edilmektedir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Reyhan, 2017: 109.

II. Muwatalli'nin Tarhuntaşşa'yı başkent seçilmesinde belki de en çok kabul gören nedenlerden biri de kardeşi III. Hattuşili faktörüdür. III. Hattuşili çocukken geçirdiği hastalığından dolayı devlet işlerinden uzak daha çok dinî işlerde görevlendirilen bir prens olarak büyümüştür. II. Muwatalli döneminde ise devlet işleriyle görevlendirilen III. Hattuşili askerî alandaki başarılarıyla ağabeyine yardımcı olurken beklenilenden daha güçlü bir pozisyon sergileyerek devlet içinde dikkat çekmeye başlamıştır. III. Hattuşili'nin kraliyetteki bazı tavırları onu ağabeyine rakip gibi gösterse de aslında ağabeyiyle açıkça bir problem yaşamamıştır. Hatta krala verdiği destekle siyasi alanda başarılı politikalar sergilemişlerdir. III. Hattuşili'nin askerî alanda gösterdiği başarılarından dolayı II. Muwatalli, kardeşine devlet işlerinde önce "EN. KARAS (ordu beyi/komutanı)" daha sonra "GAL MEŞEDI (saray muhafızlarının başı)" unvanlarıyla görevlendirilmiştir. Bu görevlerle birlikte Yukarı Ülke'nin idaresini de III. Hattuşili'ye bırakmıştır (Alparslan, 2011: 50). Fakat III. Hattuşili'nin bu kadar güç elde etmesi o zaman olmasa bile sonradan geri dönülmez sorunlara yol açacaktır. Kral ileride kardeşinin hırslarıyla karşı karşıya gelmek için hem kardeşine yönetim alanı yaratmak hem de kendine yeni bir merkez oluşturmak için başkenti taşımak gibi kalıcı bir çözüme başvurmuştur. Ancak kralın aldığı bu kararla ülkede siyasi bölünmelerle birlikte (Reyhan, 2017: 179) devletin geleceği için son derece tehlikeli siyasi bir hava oluşturmuştur.

Apolojisinde "prenstim saray muhafızları komutanı oldum, saray muhafızları komutanı idim, Hakpiş'e kral oldum Hakpiş kralı idim büyük kral oldum" ifadesinden anlaşılacağı üzere III. Hattuşili Hitit kralı olmadan önce devlet işlerindeki deneyimlerini anlatır. Bu ifadede sanki III. Hattuşili'nin II. Muwatalli'nin yanında Hakpiş'te bağımsız bir krallığı varmış gibi davranmasının yanında (Yiğit, 1996: 237) ağabeyinden sonra da tahttaki meşruluğunu bu görevlere ve tecrübelerine dayandırdığı anlaşılmaktadır.

Tarhuntaşşa kenti aslında II. Muwatalli'nin burayı yeni yönetim merkezi seçmesinden ziyade siyasi bölünmüşlüğe neden olduğu için devletin son dönemlerine iz bırakmıştır. Çünkü II. Muwatalli bu kararı sonucunda kardeşine kendi elleriyle yönetim alanı oluşturmuş ve ülkede iki merkez ortaya çıkarmıştır. Ancak kral Hattuşa'nın da bulunduğu Yukarı Ülke'nin idaresini kardeşine verse de Hattuşa'yı kâtiplerin başı Mitannamuwa'ya bırakarak kardeşini Hattuşa'dan uzaklaştırmaya çalışmıştır. Kral kardeşinin eski başkentteki yüksek zümrenin gücünü almasını önlemeye çalıştığı gibi kardeşine olan güveninin azaldığını açıkça göstermiştir (Alparslan, 2011: 51).

Tarhuntaşşa için değinilecek başka bir husus da vardır. Bu husus ise Kralın başkenti kardeşinden dolayı taşınmasından ziyade taşınma kararı sonrası kardeşine tanıdığı ayrıcalık ve ülkenin bölünmüşlüğüdür. III. Hattuşili kraliyet içinde hırslı kişiliğe sahip olsa da ağabeyine karşı hiçbir zaman itaatsizlik etmemiş, askerî alanda görevlendirilmeleriyle de gerek Kaşka saldırıları gerekse Kadeş Savaşı'nda başarılı politikalar sergilemiştir. Kralın III. Hattuşili'yi onurlandırmak için yaratmış olduğu yönetim alanı aynı ülke içinde iki farklı yönetim merkezi ve iki farklı kral oluşturmuştur. Kralın Hattuşa'yı da terk etmesi kardeşinin gücünü artırarak ülkenin geleceği için beklenmedik sonuçlar doğurmuştur

Tarhuntaşşa'nın idari durumu II. Muwatalli'nin ölümünden sonra değişikliğe uğramıştır. II. Muwatalli'nin ardından tahta ikinci eşinden oğlu (DUMU es ERTİ) Urhi Teşup geçtiğinde ilk olarak başkenti tekrar Hattuşa'ya taşımıştır. Urhi Teşup'un buradaki amacı babası zamanında yönetim sisteminde meydana gelen ayrımı ortadan kaldırmaktır (Reyhan, 2017: 80). Ancak bu durum Yukarı Ülke'yi elinde tutan III. Hattuşili'nin hoşuna gitmemiştir. Zaten kralın ikinci eşinden olma bahanesiyle yeğenin krallığını meşru bulmayan III. Hattuşili (Garstang- Gurney, 1959: 95) rahiplikten beri hâkimiyetindeki Hakpiş ve İştahara kentleri elinden alınca (Alp, 2002: 139) yeğenin tahtını ele geçirerek kendini Hattuşa'da kral ilan etme fırsatını yakalamıştır.

III. Hattuşili'nin tahtı ele geçirecek kadar ileri gitmesinde II. Muwatalli etkisi şüphesizdir. Kral kardeşine tanıdığı yetkilerle onun kral gibi hissetmesini sağlamış, yeğeni zamanında da onun buyruğu altına girmeyi reddederek hiç hakkı yokken krallığa oturmuştur. Bir yandan Urhi Teşup ülkenin dışına kaçarken diğer yandan küçük yeğeni Kurunta ile anlaşarak krallığını garantiye almak isteyen III. Hattuşili arasında antlaşma sağlanmıştır. Bu antlaşmanın amacı Kurunta cephesinden gelebilecek isyanı engellemektir. Yapılan antlaşma ile Kurunta yasal hakkı olan Hattuşa'daki tahtta değil de babasının zamanında başkent olan şimdi ise Hattuşa'ya bağlı krallık hâline gelen Tarhuntaşsa'nın başına geçirilmiştir (Dinçol, 2011: 4). Bundan sonra Tarhuntaşsa'da Kargamış ve Halpa gibi hanedan mensubu prensler tarafından yönetilen vasal krallık statüsünde Hitit idari sistemi içinde yer almıştır (Reyhan, 2017: 113). Ancak Tarhuntaşsa'yı bu iki krallıktan ayıran en belirgin özelliği Hitit tahtında oturması gereken prensler tarafından yönetilmesi olmuştur.

“Gelecekte Tarhuntaşsa Ülkesi Krallığı sadece Ulmi Teşup'un soyuna ait olsun” (Beckman, 1996: 104). Antlaşmada yer alan bu maddeyle Tarhuntaşsa krallığında Kurunta'nın soyu garantilendiği gibi Urhi Teşup'un hakkı her iki krallıkta da gasp edilmiştir. Tarhuntaşsa II. Muwatalli'den sonra devletin yıkılışına kadar kaynaklarda geçen önemli bir kent olmaya devam etmiştir. Bir dönem devletin yönetim merkezi olan kent II. Muwatalli'den sonra bu vasfını kaybederek Hattuşa'daki Hitit kralına bağlı hâle getirilmiştir. Ancak bu durum Hattuşa'daki krallar için her zaman büyük bir tehdit oluşturmuştur. Bunun için III. Hattuşili ve IV. Tuthaliya döneminde yapılan antlaşmalarla Tarhuntaşsa cephesinin Hattuşa'ya karşı sadakatini sağlanması amaçlanmıştır. Yapılan antlaşmalarda Tarhuntaşsa krallığına tanınan ayrıcalıklardan ve Kargamış Krallığıyla eşitliğinden bahsedilse de ne Kargamış Krallığı gibi statüye sahipti (Reyhan, 2017: 184) ne de kendi iradesiyle karar alacak kadar bağımsızdı.

II. Muwatalli'nin kısmen de olsa başlattığı ikili yönetimin sonuçlarını ölümünden sonra tahtın gerçek sahipleri olan oğulları en ağır şekilde etkilenen taraf olmuştur. Tahtı zorla ele geçiren kardeşi III. Hattuşili ve onun soyu ise iktidarın gerçek sahiplerine karşı almış oldukları siyasi ve idari kararlarla onların yasal hakkını geçersizleştirmeye çalışmışlardır (Reyhan, 2017: 180). Zaten kısa süre sonra antlaşmaların ağırlığı ve eşitsizliği Tarhuntaşsa cephesinin Hattuşa'ya karşı ayaklanmasına neden olmuştur. Böylece ülke içindeki taht kavgaları II. Muwatalli döneminde sarsılan devlet otoritesini apaçık zedelemiştir.

Tarhuntaşsa'nın Kurunta'dan sonraki durumu hakkında kaynaklar çok yetersizdir. Ancak Kızıldağ ve Karadağ'da Hartapuş isminde bir krala ait anıtlar bulunması Hitit tarihinin son dönemlerine yeni boyut kazandırmıştır. Kızıldağ'da bulunan anıtın üzerinde tahta oturmuş, bir elinde mızrak diğerinde kâse tutan erkek figürlü anıtın üzerinde Luwi hiyeroglifiyle yazılmış “Büyük Kral Hartapuş” ifadesine rastlanılmıştır. Aynı kaya üzerindeki diğer yazıtta ise “Fırtına tanrısı, Güneşin sevgilisi, Kahraman Büyük Kral Murşili'nin oğlu, Büyük Kral Hartapuş” ifadesinden kendisinin Hitit kralı olduğu ve babasının da Murşili adında Büyük kral olduğu anlaşılmıştır (Harmanşah, 2017: 41-42; Hawkins, 2017: 6). Bahsi geçen Murşili'nin, muhtemelen Urhi Teşup'tan sonra tahta Murşili adında bir kral geçmediği için bu kralın II. Muwatalli'nin oğlu III. Murşili yani Urhi Teşup olduğu üzerinde durulmuştur. Ayrıca imparatorluk döneminde Hartapuş adına rastlanılmaması nedeniyle kral devletin son dönemlerine tarihlendirilmiştir. Hatta Hartapuş'un II. Şuppiluluma döneminde Tarhuntaşsa'nın son kralı olduğu düşünülmektedir (Akçay, 2016: 13). Ugarit'te Akadlı krala ait bulunan bir mektupta Tarhuntaşsa kentinin imparatorluğun yıkılışına kadar krallık statüsünde olduğunu göstermesi kentin Hitit siyasi tarihindeki rolünü ortaya koymaktadır (Collins, 2007: 75).

Sonuç

Tarhuntaşsa, II. Muwatalli döneminde kurulan ve bir süreliğine Hitit devletinin yönetim merkezi olarak kullanılan Hitit kentidir. Krallığın son dönemlerine tarihlendirilen bu kentin siyasi

ömrü devletin yıkılışa kadar önemli bir krallık statüsünde devam etmiştir. Tarhuntaşsa'nın yeni yönetim merkezi olarak seçilmesi sıradan bir yer değiştirme olayı değil; Hitit devletinde bir kırılma noktasıdır. Kentin yüklendiği siyasi misyon, devletin ikiye bölünmesini başlatan bir sürecin simgesi olarak kabul edilmelidir. II. Muwatalli döneminde devletin yönetim merkezi olarak kalan kent, kralın ölümünden sonra bu statüsünü kaybederek tahtı gasp edilen yasal varislerin üssü/krallığı hâline gelmiştir. Doğal olarak bu durum Hattuşa'da oturan Hitit kralları için her zaman tehdit olarak görülmüştür. II. Muwatalli'den sonra Urhi Teşup, Kurunta, Hartapuş'un buradan yönetimlerini sürdürmesi Hattuşa'daki krallığın baskılarına rağmen Tarhuntaşsa'nın güçlü ve bağımsız bir krallık olduğunu göstermektedir.

Kentin yeri günümüzde henüz tespit edilememiş olsa da yazılı ve arkeolojik kaynaklar yardımıyla lokalizasyonu hakkındaki tahminler belli bir noktada yoğunlaşabilmektedir. Tahmin edilen coğrafya içinde kentte hüküm süren II. Muwatalli soyuna ait izlerin bulunması Tarhuntaşsa krallığının Hitit tarihi içindeki önemini göstermektedir.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FINANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- AKÇAY, A. (2016). "Hartapu Kimin Kralı". *Eski Anadolu Araştırmalarına ve Hititlere Adanmış Bir Hayat, Ahmet Ünal'a Armağan Kitabı*, (ed: Erkut, S. -Sir Gavaz, Ö.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- ALP, S. (1995). "Bronz Tablet ve Tarhundaşsa Kentinin Yeri". *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansı*, Ankara.
- BAHAR, H.-ÇAY, T.- İSCAN, F. (2007). "The Land City of Tarhundaşsa Geodetic Researches Around It". *XXI International CIPA Symposium, Greece*.
- BAHAR, H. (2015). "Eskiçağ'da Konya". *Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*. Konya: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, (7), 271- 278.
- BAHAR, H. (2017). "Türklerden Önce Konya Tarihi". (ed; Aköz, A.-Yörük, D.), *Konya Araştırmaları Göç ve İskân*, Konya: Palet Yayınları, 29-45.
- BECKMAN, G. (1996). "Hittite Diplomatic Texts". Atlanta.
- BRYCE, T. (2005). *The Kingdom of The Hittites*. Newyork: Oxford Universty Press.
- BRYCE, T. (2009). *The Peoples and Places of Ancient Western Asia; The Near East From The Age to The Fall of The Persian Empire*. New York.
- COLLINS, B.J. (2007). *The Hittites and Their World*. Society of Biblical Literature.
- D'ALFONSO, L. (2011). "The Kingdom of Tarhuntaşsa: A Reassessment of Its Timeline and Political Significance". (ed. P. Taracha, M. Kapelus), *Preceedings of The 8th International Congress of Hittitology*, Warsaw, 216-235.
- DEMİREL, S. (2013). "Hitit Kaşka İlişkilerinde Yanıtı Aranan Bazı Sorular". *Akademik Bakış*, C.6 (12), 193-203.
- DOĞAN ALPARSLAN, M. (2011). "Anadolu'nun Kayıp Başkenti: Tarhundaşsa". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, (21), 46-51.
- GARSTANG, J.- GURNEY. O.R. (1959). *The Geography of The Hittite Empire*. British Institute at Ankara, London.
- HARMANŞAH, Ö. (2017). "Bordersare Rough-Hewn: Monuments, Local Landscape and the Politics of Place in a Hittite Borderland". *Bordered Places: BoundedTimes Cross-Disciplinary Perspectives on Turkey*, Ankara: British Institute, 37-53.

- HAWKINS, J.D. (2015). "Hittite Monuments and Their Sanctity", (ed. D'gastino, A- Orsi, V. - Torri, G.) *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians*, Italy: Fienze University Press.
- JONSE, M.A. (2017). *Searching For Tarhuntassa: Using Gis Spatial Analysis and Diverse Data-Sets to Investigate A Question of Historical Geography in Hittite Southern Anatolia*. A Thesis Submitted to The University of Birmingham for The Degree of Doctor of Philosophy.
- KARAUĞUZ, G. (2002). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- KARAUĞUZ, G. (2013). "Tarhundaşsa ve Konya-Karaman Araştırmaları Üzerine". *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (30), 41–54.
- MELLAART, J. (1962). "The Late Bronze Age Monuments of Eflatunpınar and Fasıllar Near Beyşehir", *Anatolian Studies*, British Institute at Ankara, (12), 111–117.
- MURAT, L. (2016). *Anadolu'da Kaşkalar*. Ankara: Hel Yayınları.
- REYHAN, E- CENGİZ, T. (2015). *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- REYHAN, E. (2017). *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- SAVAŞ, S.Ö. (1997). "Birkaç Hitit Kentinin Lokalizasyonu Hakkında". *Archivum Anatolicum*, C.3, (1), 269-690.
- SINGER, I. (2006). "The Failed Reforms of Akhenaten and Muwatalli". 37-58, <http://www.thebritishmuseum.ac.uk/bmsases/issue6/singer.html>.
- SÜEL, A.- SÜEL, M. (2006). "Ortaköy Araştırmaları". *İdol Arkeologlar Derneği Dergisi*, (28).
- SÜEL, A. (2010). "Başkent Şapınuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi". *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*. Çorum, 93–110.
- TURGUT, M. (2015). "Tarhuntaşsa'daki Su Kültü Mekânları". *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (14), 337-354.
- ÜNAL, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- ÜNAL, A. (2018). *Eski Anadolu Siyasi Tarihi: Eski Taş Devri'nden Hitit Devleti'nin Yıkılışına Kadar (M.Ö. 60.000-1180)*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- YİĞİT, T. (1996). "Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.18, (29), 233-245.
- YİĞİT, T. (2004). "Hitit Krallığı'nda Yönetim Sistemi Üzerine Bir Not". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (35), 216–226.

ONOGURLARIN TARİHİ ÜZERİNE¹

Gyula MORAVCSIK
Çev. Şeyma GEZER²

ÇEVİRİ

I

Macar ve Bulgar kavimlerinin erken tarihinin aydınlatılması, Hunların ortaya çıkışından Macarların yurt tutuşuna kadarki beş yüzyıl içerisinde Kafkasya ve Karadeniz'in kuzey kıyı bölgelerinde gerçekleşen kavim hareketleriyle aynı öneme sahiptir. Zira günümüze kalan yazılı kaynaklardan takip edebildiğimiz en eski izler her iki kavimle de ilişkili olarak söz konusu bölgeye ve döneme uzanır. Fakat bu araştırmaların önünde meselenin üstesinden gelinemeyecek kadar zorlayıcı iki sorun vardır. Biri incelenecek olayların doğasından, diğeri ise elimizde bulunan kaynakların eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

Hun-Bulgar-Türk kavimlerinin oluşumuna dair genel kaideler dikkate alınırsa bu kavimlerin tarihlerinin bu çağda sürekli bir dalgalanma hâlinde olduğu görülecektir: Boylar ve kavimler ittifak eder ve tekrar ayrılır, daha sonra yine başka terkiplerden oluşan birliklerin içerisinde yaşamlarını sürdürür ya da bunlardan tamamen ayrılarak tarihsel süreçte kaybolur. Bu dalgalanma sürecinin ardından elbette kavim birliklerinin adı da değişir, eskiler yok olur ya da yenilerine rastlanır. Yani, araştırmacıların esas görevi, kaynaklarda görülen farklı kavim ve boy adlarının ardında gizlenmiş gerçek süreçlerin rekonstrüksiyonunu yapmaya çalışmaktır.

Gösterilen çağın tarihine baktığımızda neredeyse yalnızca Bizans kaynaklarına atıf yapabiliyoruz. Bu erken Bizans tarih literatürü, sadece bir kısmı bir bütün halinde çağımıza ulaşmış olmasına rağmen, V. ve VI. yüzyıl ilişkilerine dair çoğunlukla bilgi edinmemize olanak sağlamaktadır. Fakat VII. yüzyılın ortasında Bizans tarih yazımı, imparatorluğun yaşadığı iç ve dış sarsıntıların ardından gerilemeye başladığı için bu andan IX. yüzyılın başına kadar tarih yazımında neredeyse iki yüzyıllık bir boşluk ortaya çıkmıştır. Bunu ise ancak önceden kaybolup gitmiş eserlerden faydalanılarak yazılan eserlerin ve başka doğal edebî hatıraların, hagiografların ve dinî eserlerin verileriyle birlikte daha geç kronikler belli bir ölçüde telafi etmektedir. Daha ayrıntılı tarihî malumatların eksik oluşu, araştırmacıları güney Rusya'da VII-VIII. yüzyılda gerçekleşen kavim hareketlerinin tarihini dikkatli bir şekilde takip edebilme ve VI. yüzyılın geç kavim adları arasında bağlantı kurabilme olanağından mahrum etmiştir. Tam da bu döneme denk gelen Macarların ve Tuna Bulgarlarının oluşumunun tarihini etrafıca bilmiyor oluşumuzun sebebi aslında budur.

İşte bu son durum, ancak Bizans literatürünün çok yönlü eserlerini dikkatle inceleyip elimizdeki materyallerden tümüyle faydalanırsak önem kazanacaktır; çünkü bir iki pozitif verinin kavim hareketlerinin ardındaki sebepleri aydınlatılabilir ihtimali vardır, bunun ortaya çıkarılması durumunda ise Macar ve Bulgar erken tarihinin kilidi çözülecektir. Bu bölgede ortaya çıkacak bir iki yeni veri ya da bilginin, araştırma açısından çok kıymetli olacağı kanaatindeyim, zira çoğu zaman keyfî tarihsel kombinasyonlar ya da dilbilimsel varsayımlar yapılmıştır, bu varsayımları kaynakların eksikliğini doldurabilmek adına -olguların yetersiz olması nedeniyle- ortaya atması kolay olduğu kadar çürütmesi de zordur. Bu görüşlerim yıllar evvel, Bizans kaynaklarının Türk kavimlerine ve Macarlara dair muhafaza ettiği ad ve söz haznesini incelemeye başladığımda ortaya çıkmıştı. Araştırmalarım sırasında bir bibliyografyada Onogurlarla ilgili, ancak Tuna Bulgarlarının kökenini aydınlatacak ve doğrudan Macar ana tarihi açısından da dikkat çeken, bu zamana kadar bilinmeyen bir Bizans malumatına rastladım. İçindeki bilgiye

¹ Makalenin orijinal adı ve künyesi: Gyula Moravcsik, "Az onogurok történetéhez", A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 27, 1930. Moravcsik'in notu: Bu çalışma "Sprachreste der Türkvölker und des Ungarums in den byzantinischen Quellen" başlıklı nüshadaki çalışmamın ilgili başlıklarına dayanmaktadır.

² Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batı Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Hungaroloji Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, symgzr123@gmail.com, Orcid 0000-0003-3959-6991.

ve değerine girmeden önce, ilk olarak Onogurlar hakkında şimdiye kadarki bilinen birkaç bilgidenden bahsedeceğim.

Onogurlara dair ilk veri Priskos Rhetor'a ait olan ve çokça tartışılmış, fakat günümüze Konstantinos'dan bir pasaj halinde ulaşabilen bir parçada muhafaza edilmiştir. Bu pasajdan, asıl yurtlarından Sabirlerin çıkarmasıyla birlikte Saragurların, Urogların (Ogurlar) ve Onogurların 463 dolaylarında Bizans'a elçilerini gönderdiklerini öğreniyoruz. Öte yandan okyanus kıyısında yaşayan kavimlerin önünden kaçan Sabirleri de Avarlar yerlerinden çıkarmıştı. Priskos bu sözlerini X. yüzyıla ait Suidas leksikonunda da yineliyor. Ancak bunu Konstantinos'taki pasajın metnine eklediğimizde okyanus kıyısında yaşayan kavimlerin Avarları niçin yurtlarından çıkardığına dair daha geniş bir açıklama elde ediyoruz. Buna göre Avarlara yurtlarını bırakmaya mecbur kılan şey sis ve griffon kuşları idi. Konstantinos'un metninde eksik olan Suidas'daki bu sözler, Classen'in izinden gelen eski yayımcılar tarafından orijinal metne ait olarak görülmüş ve bu parçada uygun bölüme kaydedilmişti, buna karşılık başka araştırmacılar son zamanlarda Priskos konusunda tartışmaya başlamışlardır. C. De Boor da kendi çalışmasında bu sözlerin Priskos'un orijinal metninden olup olmadığı konusunda emin olmadığını ifade etmektedir. Bu soruyla ilgilenmeden önce iki metni yan yana görelim:

Excerpta de legationibus, ed. C. De Boor
(Berolini, 1903) 586⁷⁻¹².

Suidas s.v. "Ἀβαρις, ed. Ada Adler I.
(Lipsiae, 1928) 4⁶⁻¹⁴.

Ἐπρεσβεύσαντο δὲ κατ' ἐκείνον
τόν κατά τούς ἑώους Ῥωμαίους
Σαράγουροι, Οὔρωγοι καί Ὀνόγουροι,
ἔθνη ἐξαναστάντα τῶν οἰκείων ἡθῶν,
Σαβίρων ἐς μάχην σφίσιν ἐληλυθότων, οὓς
ἐξήλασαν ἄβαροι μετανάσται γενόμενοι
ὑπο ἔθνῶν οἰκούντων μὲν τήν
παρωκεανῆτιν ἀκτῆν,

Ἵππερ καί οἱ Σαράγουροι ἐλαθέντες
κατά ζήτησιν γῆς πρὸς τοῖς Ἀκατίροις
Οὔννοις ἐγένοντο...

ὅτι οἱ ἄβαρις οὗτοι ἐξήλασαν
Σαβίνωρας, μετανάσται γενόμενοι ὑπο
ἔθνῶν οἰκούντων μὲν τήν παρωκεανῆτιν
ἀκτῆν, τήν δὲ χώραν ἀπαλιπόντων διὰ τό
ἐξάναχύσεως τοῦ Ὠκεανοῦ ὀμιχλώδες
γινόμενον, καί γρυπῶν δὲ πλήθος
ἀναφανέν ὅπερ ἦν λόγος μὴ πρότερον
παύσασθαι πρὶν ἢ βοράν ποιῆσαι τό τῶν
ἀνθρώπων γένος διό δὴ ὑπο τῶνδε
ἐλαυνόμενοι τῶν δεινῶν τοῖς
πλησιοχώροις ἐνέβαλλον καί τῶν
ἐπιόντων δυνατωτέρων ὄντων οἱ τήν
ἐφοδον ὑφιστάμενοι μετανίσταντο,
Ἵππερ καί οἱ Σαράγουροι ἐλαθέντες πρὸς
τοῖς Ἀκατίροις Οὔννοις ἐγένοντο.

Bu iki metnin karşılaştırmasından anlaşılıyor ki yalnızca Suidas'da muhafaza edilen bu pasaj organik bir şekilde Priskos'un pasajına ait bir parçadır. Bu pasaj olmadan bu sonuncusunda, yani Priskos'un pasajında yine dilbilgisel sıkıntılara da sebep olabilecek bir boşluk ortaya çıkmaktadır. Konstantinos'un μέν'i, mecburen Suidas'ın bölümünün δέ'si olmalıdır, buna karşılık Konstantinos'taki bölümün ὡππερ καί οἱ Σαράγουροι'sinin de Suidas'ın önceki cümlesi olması gerekiyor. Yani burada söylememiz gereken şey, birçok durumda da yapıldığı gibi, Konstantinos'un istinsahını yapanların Priskos'un orijinal metnini kısalttığıdır, zira bunu Pris-

kos'un metinleriyle bağlantılı olarak daha önce de ortaya koymuştum.³ Buna rağmen, araştırmacıların da tespit ettiği gibi Suidas'ın bütün tarihsel çalışmalarında Konstantinos'un metninden yararlandığını söyleyebiliriz.⁴

Fakat Konstantinos'un derlemelerinin 53 bölümden oluştuğu ve bunlardan yalnızca 5 tanesinin günümüze ulaştığı, diğerlerinin kaybolduğu unutulmamalıdır.⁵ Üstelik bundan Suidas'ın bilinen söz konusu metninin Excerpta de legationibus'dan alınmış olabileceği, İmparator Konstantinos'un, meslektaşlarının hazırladığı tam metinden kopyalanmış başka bir kayıp metinden faydalanmış olduğu sonucu çıkmıyor. Bu sorunla etraflıca ilgilenmiştik, çünkü Priskos'un asıl metnine ait olan bu bölümü Suidas muhafaza etmişti, bu ise çokça tartışılan bu bilginin gerçek manasına dair doğru bir açıklama yapabilmek ve Onogurlara dair bilginin tarihsel arka planını oluşturabilmek için bir çözüm yoludur.

Priskos, 463 civarında gerçekleşen bir kavim hareketinden bahsetmiştir, buna göre okyanus kıyısında yaşayan kavimler sis ve griffon kuşlarının önünden kaçarak komşularına saldırmışlardı. Peki, bu griffon kuşlarının yuvası ve sisli bölge neredeydi? Daha önce G. S. DESTUNIS Priskos'un Rusça çevirisinde altını çizerek Herodotos'un benzer bir bilgisini hatırlatan, kavimlerin birbirlerini daha öteye kovduğu tasvirini kaydetmişti.⁶ Bu izlerin daha ilerisine gittiğimizde, griffonların büyük rol oynadığı eski bir Yunan efsane geleneğine ulaşırız. Aristeas adlı bir ozanın vaktiyle kuzeydeki kavimlerin yurduna büyük bir seyahat gerçekleştirdiği zaman, Issedonların yanına gittiğini ve güzergâhını Αριμάσπεα adlı eposunda kaydettiğini Herodotos'tan (IV. 13) öğreniyoruz.⁷

Herodotos kuzeyli kavimlere dair bilgi verirken kaynak olarak bunu kullanmıştır. Herodotos, buna gönderme yaparak Issedonların ötesinde tek gözlü Arimaspların yaşadığından, üstlerinde altın muhafızı griffonlardan (γρῦπτες), onların ötesinde ise denize kadar Hyperborea ülkesinin olduğundan bahseder. Hyperborealar hariç bu kavimler, Arimasplar yüzünden komşularına saldırmışlar ve Arimasplar Issedonları yurtlarından çıkarmışlardı, bunlar İskitleri, İskitler ise Kimmerleri yurtlarından çıkmaya zorlamıştı. Herodotos, griffonlarla başka bir yerde daha ilgilenir (III. 116, IV. 27) ve yazdıklarından Arimaspların, altın yağmaladıkları Griffonlarla süregelen bir savaşa girdikleri görülüyor. Bu efsane geleneği -şüphesiz Aristeas'ın izinde- başka kaynaklar tarafından da bilinmektedir. Örneğin Aischylos (Prometeus, 803) ve Pausanias (I. 24, 6), MS VI. Yüzyılda ise Stephanos Byzantios, antik kaynaklara dayanarak şu kıymetli bilgiyi muhafaza etmişti: εἰοί καί Ταρκυναίοι ἐθνός Ὑπερβορέων, παρ' οἷς οἱ γρῦπτες τὸν χρυσοὺν φυλάσσοισιν (s. v. Ταρκυνία, ed. Meineke, 603).

Buradan görülüyor ki, Griffonların koruduğu altın, Hyperborealara mensup bir kavmin mülkü idi. Şu halde, sorumuz bu efsanedeki isimlerin bir şekilde yerinin belirlenip belirlenmeyeceği ya da belirlenen coğrafi kavramın ardında bir şeyin gizli olup olmadığıdır. Tomascher, Aristeas'ın seyahatiyle titiz bir şekilde ilgilenmişti,⁸ Wernicke⁹ ve Hermann'ın¹⁰ açıklamalar getirerek tamamladıkları bu araştırmalara dayanarak şunları söyleyebiliriz: Seyahati sırasında yanlarına gittiği ve ötelinde yaşayan kavimler hakkında bilgi toplayan Aristeas'ın bahsettiği

³ Attila és Buda Adalékok a Priskos-szöveg történetéhez: EPhK. L, s. 195-202.

⁴ C. De Boor, Suidas und die Konstantische Excerptsammlung: Byzantinische Zeitschrift XXI, s. 381-424 ve XXIII, s. 1-127. Becker, De Suidae excerptis historicis, Bonnae, 1915.

⁵ H. Washke, Über die Reihenfolge der Exzerpte Konstantins: Philologus XLI, s. 270-283; 53 derlemeden yalnızca 25'inin adını tespit edebilmiştir.

⁶ Сказанія Приска Панійскаго, Ученыя Записки 2-го отдѣд. Ими. Акад. Наукъ, VII. 1. (Sanktpeterburg, 1861.), s. 87.

⁷ Krş. Schmid-Stählin, Geschichte der griechischen Literatur I, 1, 1929, München, s. 303.

⁸ Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden I. Über das Arimaspeche Gedicht des Aristeas: Sitzungsberichte der phil.-hist. Cl. der kais Akad. d. Wiss. 116: 715-780 (Wien, 1888).

⁹ Arimaspoi: Pauly-Wissowa: Realencyclopädie II, s. 826.

¹⁰ Issedoi: Pauly-Wissowa: IX, s. 2235.

Issedonlar, Tomascher'e göre Tien Shan bölgesinde yaşıyorlardı. Hermann'a göre Uralların doğusunda, Ob ve Irtiş bölgesinde yaşıyorlardı.¹¹

Arimaspların yurdunu ise Tomascher de, Hermann da Altay bölgesinde aramışlardır ve öncesinde bunların içlerinde Hunların ve Türklerin seleflerini görmüşlerdir. Yani, altın koruyan Griffonlar eski bir Yunan efsanesine göre Altay Dağları sahasında ve bunun kuzeyinde yer alıyorlardı. Altay adında da 'altın' anlamı olduğu bilinen bir gerçektir. Stephanos'a göre altın sahibi olan Hyperborealar da aynı yerde yaşıyorlardı (Yunanlar bu adla uzaktaki muğlak bir kuzey halkına işaret etmişlerdi). Yani, Herodotos'un zikrettiği kuzeydoğu tarafından başlayan ve bazı kavimlerin birbirlerini güneye doğru sıkıştırdığı kavim hareketi böyle gerçekleşmişti.

Şimdi Priskos'un metnini incelemeye dönebiliriz. Şüphesiz, Priskos'un bu veciz malumatı, Attila'nın ölümüne, yani Avrupa Hun İmparatorluğu'nun yıkılışından sonraki yıllarda doğuda gerçekleşen ve belki de doğrudan Avrupa'daki olayların bir sonucu olan kavim hareketlerine bağlıdır. Priskos'un bu malumatının tarihsel değeri konusunda kuşku yoktur, fakat o bu olayı hikâye kisvesi altında yazdığı gibi, anlatısında şüpheye yer bırakmayacak şekilde Herodotos etkisini de gözler önüne sermektedir. Bu bilginin Herodotos'taki hikâye ile olan benzerliği, Priskos'u istem dışı Herodotos'taki yerlerin bir örneğinden bahsetmeye ve bilgilerinin tükendiği yerde tarihsel olguları Herodotos'un efsanesine bağlamaya yönlendirmişti.¹²

Yani okyanus kıyısında yaşayan kavimlerin (Hyperborealılar) bahsi ve altın koruyup komşularıyla mücadele eden Griffonların tasviri Priskos'un anlatısına böyle girmişti. Yazarımız bu şekilde Altay bölgesindeki kavimlerin neredeyse bin yıldan daha eski mücadelelerinin hatıralarını muhafaza eden bu efsanevi unsurlarla birlikte tarihsel olguları eserine işlemişti. Priskos'un bu yöntemi, kesinlikle kendisine özgüdür. Herodotos etkisi sadece eserinin bütün konseptinde ya da tarzında hissedilmiyor, aralarında Herodotos'un adının anılmadığı hallerde ona açık bir şekilde atıfta bulunan yerler de vardır. Zira 448'de Hun sarayında duyduğu Tanrı'nın kılıcı efsanesinden bahsederken, yani "İskit kralları için de kutsalı" diyerek Attila'nın kılıcını Ares'in kılıcıyla özdeşleştirirken (Exc. de leg. 142) güvenilir bir kaynaktan faydalanmıştır.¹³ Bu kaydını Herodotos'tan almıştır, ona göre İskitler, üzerinde tanrı Ares'in bir tasviri olan eski bir demir kılıca hürmet ediyorlardı (IV. 62). Yani burada Priskos, yukarıdaki parçada geçeni almış ve bu otantik bilgileri Herodotos'taki gelenekle birleştirmiştir. Tamamen analog olan bu durum şu anlama gelir; griffonlarla ilgili olan Suidas'daki ekleme, aslında Priskos'un orijinal eserinden alınmıştır.

Bununla birlikte Priskos'un, bilgilerini aslında Herodotos geleneğiyle işlediğini doğru bir şekilde ortaya koyarsak, söz konusu kavimlerin göçlerini duyar duymaz gözlerinin önünde nasıl bir coğrafî tasvir belirdiğinin anahtarını elimize almış oluruz. Okyanus kıyısında yaşayan kavimler ve griffon bahsi Altayların kuzeyindeki ya da kuzey doğusundaki sahaya, yani Doğu Sibiryaya gönderme yapmaktadır.¹⁴ Burada yaşayan kavimlerden gelen saldırı, muhtemelen Altay sahasında yaşayan Avarları vurmuştu. Bunlar, kendilerinin batısında ya da güney batısında yaşayan Sabirleri yerlerinden çıkarmışlardı. Esasen bu bölge, araştırmacıların dilbilim

¹¹ Krş. Schmid-Stählin, 1929, s. 303.

¹² Bunu rahatlıkla yapmış olmalıydı, zira Herodotos okuyla tüm dünyayı dolaşan 'Aβapıç adlı bir Hyperboreos'u da bilmektedir (IV, s. 36) ve bunun adı muhtemelen Avarları anımsatmıştı. Ben de bu Yunan geleneklerinin efsanevi, falcı yahut büyücü olarak da geçen karakterinin adında esasen Avar (<Abar) kavim adının olabileceği görüşünde olduğumu not düşmek isterim. Fakat Yunan geleneği 'Aβapıç biçimini daha MÖ VII. yüzyıla yerleştirdiğine göre, bu ad esasen Yunanların Türk kavimlerine ilişkin en erken malumatının hatırasını muhafaza etmektedir.

¹³ Bu kısımda yine Konstantinos'un özetlerini hazırlayanlar Priskos'un orijinal metnini de kısaltmışlardır, çünkü Jordanes (Get. 35. 185), Priskos'a atıfta bulunarak bu kılıcın icadının tarihinden ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir (krş. EphK. L, 199).

¹⁴ Jenő Darkó'nun kendi içinde olanaksız varsayımı da bununla çürümüş oluyor, ona göre "okyanustan anlaşılması gereken Hazar Denizi" (A magyarokra vonatkozó néprövek a bizánczi iróknál, 15) idi. Priskos'taki παρωκεανίτις ἀκτή (Herodotos'ta alıntılanan yerde θάλασσα) ancak Asya'yı kuzeyden ve kuzey doğudan çevreleyen denizlerle ilişkilendirilebilir.

sonuçlarına dayanarak Sabirlerin en eski bilinen yurdu olarak gösterdiği Batı Sibiryadır.¹⁵ Buna karşılık Sabirler; Saragurları, Ogurları ve Onogurları eski yurtlarından çıkmaya zorlamıştı, bunlar ise Bizans'ın dostluğunu elde etmek için Doğu Roma İmparatorluğu'nun ilgi sahasına adım atarak elçilerini göndermişlerdi. Priskos'un pasajının bu açıklaması doğru ise, bu daha önce Gyula Németh'in de işaret ettiği¹⁶ Çin kaynaklarında geçen, Avarların 460 civarında İrtiş sahasında meskûn bir kavme saldırıp daha batıdaki İdil sahasına yöneldikleri olgusunu güçlendirmektedir. Bu kavim ancak Priskos'un bahsettiği Sabir kavmi olmalıydı.

Peki, Sabirlerin yerlerinden ettiği kavimlerin eski yurtları neredeydi ve bunlar elçilerini Bizans'a gönderdikleri zaman nerede yaşıyorlardı? Priskos'un gözünde canlanan coğrafî tasvir ile Çin kaynaklarında geçen bilgileri birleştirdiğimizde zikredilen üç kavmin Batı Sibirya'nın yukarısından Bizans yakınlarına çekildikleri konusunda şüphe kalmıyor. Diğer soruya da yanıt verebiliriz. Priskos'un malumatına göre (Exc. de leg. 586¹²⁻¹⁶) üç kavim arasından kuşkusuz en önde ilerleyen Saragurlar, yeni yurt arayışı esnasında Akatzirlere rastlayıp bunları yenmişlerdi. İşte bu galibiyetin ardından elçilerini Bizans'a göndermişlerdi. Fakat Priskos'un pasajından (Exc. de leg. 139²³⁻²⁴) ve Jordanes'in bir yerinden (5. 36) bildiğimiz Akatzirler, Karadeniz'in kuzey kıyı bölgesinde yaşıyorlardı. Dolayısıyla Saragurlar, Ogurlar ve Onogurlar, Bizans ile ilk kez Kafkasya'nın kuzeyinde temasa geçmiş olmalıydılar ve elçilerini Bizans'a, muhtemelen Maeotis'in doğu kıyılarında bulunan Yunan şehirlerinden göndermişlerdi. Priskos'un malumatına göre, Bizans Saragurların elçilerini içtenlikle kabul edip her zamanki gibi onlara hediyeler vermişti. Bizans sarayının onların isteklerini yerine getirmeleri ile ilgili bu bilgi, bütün pasajdan benzer durumların sonuçlarını çıkarabileceğimiz gibi, bu yeni gelenlerin Bizans'ın ilgilerini göz önünde bulundurarak imparatorluğun sınırlarını korumaları ve düşmanlarına karşı savunmaları şartıyla yıllık hediye vaat etmesinden başka bir şeyi ifade etmiyor. Priskos'un başka bir pasajından da (Exc. de leg. 588. fr. 19) tespit edilen bu olay aslında, Saragurların, Akatzirler ve başka kavimlerin üzerine yaptıkları saldırının ardından 466'da Perslere karşı savaşmaları ve Kafkasya'nın ötesinde yaşayan İbery ve Ermeni topraklarını yakıp yıkmaları şeklinde gerçekleşmişti.¹⁷ Yani bunların hepsinden Bizans'ın, Perslere karşı yeri geldiğinde faydalanacağı müttefikleri arasına kabul ederek isteklerini yerine getirdiği sonucu çıkıyor. Priskos, Onogurları ve Ogurları bir daha zikretmiyor, buradan bunların bu savaşa katılmadıkları ve belki de Bizans sınırlarından daha uzakta bir yere yerleştikleri sonucunu çıkarabiliriz.¹⁸

Zikredilen üç kavmin her birinin adında *Ogur* kökü vardır. Gyula Németh'e göre, *saragur* = *şar(i)-ogur* 'Ak Ogur', *onogur* 'On Ogur'dur.¹⁹ Bundan ise Priskos'un bu kısa bilgisinin genel olarak Ogur kavimlerinin büyük göçlerinden bilgi verdiği sonucuna varırız ve zikredilenlerin dışında kaynağımız tarafından adları yazılmayan başka Ogur kavimlerinin ya da boylarının da göçe katıldığını varsayabiliriz. Her ne kadar bir Ermeni kaynağı daha IV. yüzyılda Honagur adlı bir Hun'dan bahsetse de²⁰, bu en fazla Onogurların bazı bakıyeleri olduğunu gösterir, bunlar da herhalde Hun İmparatorluğu birliğine dâhil olup sonradan Kafkasya sahasına sürüklenmişlerdi. Yani Ogur kavimlerinin büyük göçü sırasında, Onogur kavmi Sabirlerin önünden kaçarak Batı Sibirya'daki yurtlarından Kafkasya sahasına gelmişti.

¹⁵ Patkanov, "A szabirok nemzetsége", Ethnographia XI, s. 337, 385; Patkanov, "Über das Volkstum der Sabiren", Keleti Szemle I, s. 258-277; Gy. Németh, "Szabirok és magyarok", MNy, XXV, s. 81-88.

¹⁶ Gy. Németh, "Hunok, bolgárok, magyarok", Budapesti Szemle, CXCV, 1924, s. 167-178.

¹⁷ Görünüşe göre Jenő Darkó, Bonn baskısının hatalı Latince çevirisini (Saraguri cum Acathiris aliisque gentibus coniuncti... p. 161) kullanarak ("... Saragurlar boyun eğdirilen Akatzirlerle ve başka kavimlerle (muhtemelen Ugorlarla ve Onogurlarla) birlikte..." age, s. 16) kısmını yanlış yorumlamıştır. Yunanca metnin söz konusu yeri şöyledir: "... Ακατιριοις και ἄλλοις ἔθνεσιν ἐπιθήμενι... = yani Akatzirlere ve başka kavimlere saldırarak...". Bu hatayı Géza Fehér (Bulgarisch-ungarische Beziehungen, s. 25) ve Bálint Hóman'da (Magyar történet I, s. 44) takip etmiştir.

¹⁸ "Saragur seline kapılıp sürüklenen Unogur boyunun" bu kez Kolchis'e zorla girmesi ve orada helak olması ile ilgili tespitini (age, s. 16-17) ayrıca çürütmeme gerek yok, zira bunun yanlış olduğunu aşağıda zaten göreceğiz.

¹⁹ Budapesti Szemle, CXCV, 1924, s. 174.

²⁰ Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, s. 44; krş. Ung. Jahrb. IX, s. 90.

Zacharias Rhetor'un aslı Yunanca olup günümüze Süryanice olarak ulaşan *Kilise Tarihi* adlı eserinde Onogurlara dair bilgilere rastlarız. Zacharias'ın çağına ilişkin, yalnızca onun 550 dolaylarında öldüğünü ve eserinin 491'e kadarki tarihi kapsadığını ve bilinmeyen bir yazar tarafından 569'a kadar sürdürüldüğünü biliyoruz. 569 dolaylarında hazırlanan ve en eski Bizans kaynaklarından faydalanılmış bu çalışmanın bölümlerinden birinde, Kafkasya sahasında ve bunun kuzeyinde yaşayan kavimler sıralanmaktadır. Bunların içerisinde, Priskos'un pasajında da geçen üç kavmin adıyla karşılaşırız. Brooks'un Latince çevirisinde bu adlar sırasıyla şöyle geçer: "*Unaghur* populus qui in tabernaculis habitant, *Oghor*,.....*Sarurgur*....."²¹ Maalesef, bazı kavimlerin yurtlarını bu kavim kayıtlarından belirlemek mümkün değildir. Bize göre, bunların tamamı bu kavimlerle birlikte Sabirlerin ve Avarların da zikredilmesi açısından dikkate değerdir. Yani, Priskos'un bahsettiği kavimler, sonraki eserlerde de zikredilmeye devam etmiştir. Sabirlerin 515'te Kafkasya'nın kuzeyinde yaşadıklarını ve Bizans illerini yakıp yıktıklarını kesin olarak biliyoruz.²² Bu yüzyılın ortasında ise Avarlar da burada belirmişlerdi.

Bu üç kavimden Saragurlar ile son olarak burada karşılaşıyoruz, kaynaklar bir daha onlardan bahsetmez. Ogurların adı ise daha geç Bizans kaynaklarında iki kez daha geçiyor. Menandros'un bir pasajından (Exc. de leg. 453₁₀₋₁₃), Ogurların (Οὐγούρου, Οὐγούρων) 569'da Türk Kağanlığı birliğine dâhil olduklarını ve İdil'in aşağı akışının batısında yaşadıklarını öğreniyoruz. Ogurların Türklere katıldığını Theophylaktos Simokattes de doğrulamaktadır (ed. C. De Boor, 258-9; burada 'Ογώρ' biçimi görülür). Fakat bu kavim adı da bir daha kaynaklarımızda geçmiyor, şüphesiz bunun sebebi Türk hâkimiyetine girip Bizans'ın görüş alanından çıkmalarıydı.²³

Bu üç akraba kavimden yalnızca Onogurlar hakkında başka bilgilerimiz vardır. Jordanes, Cassiodorus'un günümüze ulaşmayan bir eserinden ve Priskos'tan faydalanarak 551'de yazdığı *Getica*'sında Karadeniz'in kuzey kıyı bölgelerinde yaşayan kavimleri sıralar, bunların arasında son olarak Onogurları zikreder: '*Hunuguri* autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium' (Ed. Mommsen 5, 37).²⁴

Keza 552-558 yıllarının tarihini yazan Agathias da bu kavmin adını bilir, fakat onun bilgisi kendi çağından çok daha önce gerçekleşen eski olaylarla bağlantılıdır. Zira pek çok kez bir kaleden bahseder, iddiasına göre kalenin adı kendi çağında Stephanos Protomartyr idi, fakat bu kaleyi daima Ονόγουρις adıyla zikreder.²⁵ Bunun sebebinin de anlatır. Der ki, eskiden burada Onogur denilen Hunlar Kolhislerle vuruşmuşlardı ama yenildiler ve burada yaşayanlar bunun anısına buraya bu adı verdiler: τήνδε δέ τήν ἐπωνυμίαν ἐκ παλαιοῦ ἔλαχεν τό χωρίον, Οὐννωσ ἴσως ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις, τῶν δὴ Ὀνογούρων²⁶ ἐπιλεγμένων, αὐτοῦ που ζυμβαλόντων τοῖς Κόλχοις, καί εἶτα νενικημένων, καί ὡσπερ μνημείου χάριν καί τροπαιοῦ τήν ἐπίκλησιν ταύτην τῶν ἐπιχωρίων ἐπελεγόντων (HGM, II, 243₁₆₋₂₁). Yazar, Hıristiyan adlandırması yerine bu eski adı tarihsel çalışmasına eklerken tamamen arkaik olmasını istediğinden kullandığını da kaydetmiştir. Onogurların tam belirlenemeyen bir zamanda Lazike'yi istila etmelerinden söz

²¹ *Historia ecclesiastica Zachariae rhetori vulgo adscripta, interpretatus est E. W. BROOKS (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Syri, ser. III. tom. V. versio), Lovanii, 1924, II, s. 144-145; Bazı çeviriler bu adları farklı biçimlerde verdiği için bunları sıralamak ilgi çekici olacaktır. Ahrens-Krüger (Leipzig, 1899): "Ungur... Ügar... Sirurgur...", Hamilton-Brooks (London, 1899): "Unnogur... Ogor... Sarurgur...", Rubens Duval (Chavannes: Documents, St. Petersburg, 1903, s. 250): "Oungour... Ougar... Sarourgour...", Marquart (Streifzüge, s. 350): "Ün(u)gür, Üg(u)r, Sarurgür.*

²² *Excerpta de insidiis, ed. C. De Boor, s. 146; Malalas, ed. Bonn, s. 406.*

²³ Bütünlük olması adına, Süryani Mikail'in kroniğinin Alanların ülkesinde yaşayan *Pougouraye* adlı bir kavmi (Marquart, Streifzüge, s. 485, *Puguren*) zikrettiğini de burada belirtmek isterim. Bunu bazı araştırmacılar Ogur ile özdeşleştirmektedir (bkz. Marquart, age, s. 491; Hóman, Magyar történet I, s. 45). Marquart, yine bir Arapça veriden bahseder, bkz. Marquart, UngJb. IV, s. 328.

²⁴ Mommsen'e göre el yazmalarında *hunugguri*, *uniguri*, *hunucari*, *hunu**** ve *hunugiri* varyantları da okunabilir.

²⁵ Dindorf, HGM II, s. 217₃, 241₃₀, 243₁₅, 243₃₀, 245₃, 246₃₀, 306₂₀, 309₁₆. El yazmalarında bazı yerlerde óvouγουρις biçimi de görülüyor.

²⁶ Cod. Vatic. Gr. 151 (X/XI)'de ve Cod. Venet. Marc. Gr., 522 (XV)'de óvouγουρων varyantı okunabilir.

eden bilgiyi de yine buna borçluyuz. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Onogurların yurdunu Karadeniz'in doğu kıyı bölgelerinde aramamız gerekiyor. Bu istila ise yine Onogurların yurdunu Kafkasya'nın kuzeybatı uzantısında, yani son zikredilen yerde aramamız gerektiğine işaret ediyor.

Onogurlara dair son kıymetli bilgiyi 558-582 yıllarının tarihini yazan Menandros ve çalışması 582'den 602'ye kadarki tarihi kapsayan Theopylaktos Simokattes vermişti. Bu iki yazarın bilgileri birbirlerini tamamlayacak haldedir. Simokattes, Onogurların (Οὐννοῦροῦρων) depremle yerle bir olan Βακάθ adlı eski bir şehirleri olduğundan bahseder (ed. C. De Boor, 260¹⁰⁻¹²). Fakat bu şehir, bu zamana kadar herhangi bir yerle özdeşleştirilememiştir, bu nedenle bu veriden bir sonuç çıkmıyor. Bu yazarın bir başka bilgisi (aynı yer, 258²⁰) daha önemlidir. Burada Avarların belirmesiyle birlikte aralarında Sabirlerin yanı sıra Οὐννοῦροῦροι²⁷ da bulunduğu kavimlerin dehşete kapıldığının bilgisi vardır.²⁸

Menandros'un pasajlarından birinde ise açık bir biçimde, Avarların 558'de Onogurlarla savaşa giriştikleri ve bu sırada Sabirleri yenilgiye uğrattıkları geçer (Exc. de leg. 443⁸). Tüm işaretler, bu savaşların Onogurlar nezdinde çok da ağır sonuçlar getirmediği yönündedir. Zira iki yüz yıl sonra Onogurlarla tekrar karşılaşılıyor ve buna karşılık onları güçlü bir kavim olarak görüyoruz. Menandros'un bir pasajında bundan söz edilir: burada Türk Kağanı Τοῦρξαθος'un²⁹ 576'da Bizans elçilik heyetine yönelttiği bir konuşma muhafaza edilmiştir. Türklerin Kağanı tehditkâr sözlerini, hâkimiyetinin güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar uzandığı ve zapt edilemez Türklere meydan okudukları hâlde hiçbir şey elde edemeyip başka kavimler gibi köleleri olmaya mahkûm olan Alanlarla birlikte Onogur boylarının durumundan ibret almaları şeklinde bitirmiştir: ... τὰ φύλα τῶν Οὐννοῦροῦρων³⁰ οἷ γε ἐπὶ πολὺ θαρρλεῖοι τέτινες ὄντες καὶ τῆ οἰκεία πίσινοι δυνάμει ἀντετάζαντο μὲν τῷ ἀκαταμαχητῷ τῶν Τοῦρκων, οὐκ ἀπῶναντο δὲ τῶν ἐλπίδων. ταῦτη τοὶ καὶ ὑπακούουσιν ἡμῖν καὶ ἐν μοίρα καθεστήκασιν δούλου (Exc. de leg. 206¹⁵⁻¹⁹). Bu bilgide dikkate değer olan şey, Türk Kağanı'nın, "boyları" olan Onogurlardan söz ediyor olmasıdır, bu ise Batı Türklerinin Avarların çekilmesinden sonra siyasî etkilerini Kafkasya sahasına kadar genişlettiklerinde burada yaşayan Onogur kavmine de boyun eğdirdiklerini gösterir. Yani, Onogurlar VI. yüzyılın sonunda Türk Kağanlığı'nın birliğine dâhil olmuşlardı. Fakat bundan sonra da adlarıyla birlikte özgünlüklerini de korumuş olmaları bütün çelişkileri ortadan kaldıracak şekilde aşağıdaki bilgilerden anlaşılıyor.

Sıradaki bilgimiz VII. yüzyıla aittir. Bu yüzyılın sonunda -her halükarda 680 sonrası- eserini yazan Ravennalı Anonymus eski kaynaklardan faydalanarak Onogurların yurdundan bahseder. Tasviri şöyledir: "*Item iuxta mare Ponticum ponitur patria quae dicitur Onogoria, quam subtilius Livanius philosophus vicinam paludis Maeotidae summitatis esse decernit, adserens < incolae > multitudinem piscium ex vicinantibus locis habere, sed, ut barbarus mos est, insulse eos perfruere.*" (Ed. Pinder – Parthey 170¹⁶ – 171⁵; krş. Schnetz, Archiv. f. slav, Philologie, 1925, XL, 158). Yazarın söz ettiği Livanius'un kim olduğunu (ki bu IV. yüzyılın Libanios'u olarak düşünülemez) ve bu bilginin hangi çağa ilişkin olduğunu bilmiyoruz, fakat bu kaynak yine de

²⁷ Bu yazarın en iyi el yazması olan Cod. Vatic. Gr. 977 (XI/XII)'de aynı sözcük οὐννοῦροῦροι biçimindedir, fakat p'li biçimin gerçek oluşu, Theophylaktos'u kopyalarken uygun yerde (Migne, PG. 147. 385D) Οὐννοῦροι biçimini muhafaza eden Nikephoros Kallistos'tan görülebilir.

²⁸ Marquart'ın (UngJahrb. IX, s. 90) Theophylaktos'un iki Οὐννοῦροῦροι'sinin birbirinden ayrı olduğu ve iki ismin iki farklı halkı ifade ettiği iddiası! benim görüşüme göre, herhangi bir temelden yoksundur.

²⁹ Bu ismi geleneksel Τοῦρξαθος yerine böyle yazdım, çünkü diğer el yazmasından ziyade C. De Boor'un henüz bilmediği "cod. Cantabrigiensis col. SS. Trinit. O. 3. 23. (XVI)"de her zaman bu biçim öne çıkmaktadır, bkz. Marquart, "Über das Volkstum der Komanen", s. 71 ve UngJahrb, IX, s. 81.

³⁰ Daha kötü durumdaki nüshalarda οὐννοῦροῦρων, οὐννοῦροῦρων ve οὐννοῦροῦρων varyantları da okunabilir. Ancak adı geçen Cambridge nüshası başka bir el yazması ile birlikte yukarıdaki formu vermektedir. Niebuhr'un Οὐννοῦροῦρων biçimi buna göre burada ve yukarıda anılan 443⁸'te de tamamen temelsizdir.

bizim için kıymetlidir, çünkü Onogurların coğrafi sınırlarını Don'un aşağı akışı ve Kuban Nehri arasına yerleştirerek daha kesin bilgi veriyor.³¹

VIII. yüzyılın ortasına atıfta bulunan diğer kaynağımız bir Bizans piskoposluk kayıdır, bu kayıta diğer şeylerin yanı sıra Kırım Gotlarının metropolisleri olan Doros'a bağlı piskoposlukların adları da sıralanır. Bunda ilgi çekici kısım şöyledir: Ἐπαρχία Γοτθίας: α' Δόρος μητρόπολις β' ὁ Χοτζήρων γ' ὁ Ἀσθήλ δ' ὁ Χουάλης ε' ὁ Ὀνογούρων ζ' ὁ Ρετέγ ζ' ὁ Οὐννων η' ὁ Τυμάταρχα.³² Yani burada kendilerine has bir piskoposluk tesis edilen Onogurlarla tekrar karşılaşırız. Fakat bu ancak, Onogurları kalabalık bir kavim olarak farz ettiğimizde ve Bizans misyonerlerinin bunların arasında başarılı bir faaliyet gösterdiklerini düşündüğümüzde anlaşılabilir.

Piskoposluk kayıtları son araştırmaların da doğruladığı gibi VIII. yüzyılın ortasında bir araya getirilmiştir,³³ ancak bu, yukarıda verilen kısmın bazı verilerini daha erken olaylarla ilişkilendirmemize engel değildir. Onogur piskoposluğunun kuruluşunu VII. yüzyıla yerleştirebiliriz, fakat kayıtlarımızın tanıklığına göre Bizans, VIII. yüzyılın ortasında da onlardan mutlaka söz etmiştir.

Son olarak bir veriden daha bahsetmemiz gerekiyor. Pseudo-Kallisthenes'in bazı el yazmalarında Büyük İskender'in boyun eğdirdiği kavimler hakkında bir kayıt vardır. Bu kayıta Avarlar, Hazarlar ve Bulgarlar ile birlikte Onogurlar da (Ονογούρου) zikredilir.³⁴ Aynı yerde Rusların da adı geçtiğine göre bu kaydın yazılması ancak IX. yüzyıldan sonra gerçekleşmiş olmalıydı. Bu geç Bizans efsane geleneği, bizim açımızdan Onogurları en kudretli Türk kavimleri arasında zikrettiği için ilginçtir ve herhalde (onlar hakkında her ne kadar yukarıda geçenler dışında bilgi olmasa da) Bizans tarafından epey iyi biliniyorlardı.

Onogurlara dair şimdiye kadarki bilgilerimizi özetleyecek olursak, Onogurların V. yüzyılın altmışlı yıllarından başlayarak VII. yüzyılın sonuna kadar Kafkasya'nın kuzeyindeki Maeotis'in doğu kıyılarında, Kuban Nehri sahasında bağımsız bir şekilde yaşadıklarını söyleyebiliriz. En yakın komşuları Sabirler ve Alanlar idi. Balıkçılık ve kürk ticaretiyle uğraşıyorlardı, ayrıca şehirleri de vardı. Birçok boydan oluşan güçlü, kudretli bir kavim idi. Savaşları hakkında yalnızca bir kez, Lazike'yi istila ettiklerinde haberdar oluyoruz. Dış saldırılarda başarıyla mücadele etmişlerdi; 558 dolaylarında Avarlara karşı kendilerini savunmuşlar, yirmi yıl sonra ise Türklere karşı direniş göstermişlerdi, fakat mağlup olarak bir süreliğine Türk egemenliğine girmişlerdi. Bizans misyonunun etkisiyle birlikte Hıristiyanlıkla da tanışmışlardı.

³¹ K. Miller (Die ältesten Weltkarten VI. Stuttgart, 1898, I, s. 42) IV. yüzyıla ait Libanios'un otantik bir parçası olarak kabul eder, buna karşılık yeni bir baskı bunu şüpheli yayınlar arasında sıralamıştır (Libanii opera, rec. R. Foerster XI., 1922, Lipsiae, s. 669); Ayrıca yine Onogoria'nın coğrafi konumunu ayrıntılı olarak tartışan J. Schnetz, "Onogoria", Archiv f. slav. Phil. XL, s. 157-160.

³² Bu kayıtları ilk olarak C. De Boor yayımlamıştır (Zeitschr. f. Kirschengeschichte XII, s. 520-534). Daha sonra Kulakovskij etraflica ilgilenmiştir (Журналъ Министерства II, П. 315 [1898], Febr. S. 173-202). Bunu eski bir makalede ben de detaylı bir şekilde incelemiştim (MНy, XXIII, 267 kk.). O zamandan beri bu el yazmasını da biliyordum; yukarıda verilen kısım Cod. Paris Gr.1555 (XIV.) fol. 27'de bulunmaktadır.

³³ A.A. Vasilyev Готы в Крыму adlı çalışmasında (Известия Росс. Акад. Истории матеральной Культуры V. 210 kk. [1927]) listedeki Got metropolisine ilişkin kısmın geç (XI. yy?) bir eklemeye olduğunu düşünmektedir, ancak bu argümanı pek de tatmin edici değildir. Dvornik (Les Slaves, Byzance et Rome, Paris, 1926, 143 kk.) ikona kırıcılık dönemine yerleştirir. V. A. Mosin, bu bilgiye kendisinin nezaketi sayesinde ulaştığım Ἐπαρχία Γοτθίας въ Хазарин въ VIII-мъ пѣкѣ adlı tezinde (Труды IV Съѣзда Русскихъ Академическихъ Организаций за границей I, 1929, Belgrad, s. 149-156) bizi ilgilendiren bu kısmın VIII. yüzyılın ortasında, her halükarda 759'dan önce bir araya getirildiğini tatmin edici bir şekilde kanıtlamıştır. Ben de daha eski bir makalede bunu VI. yüzyılda gerçekleşen olaylarla ilişkilendirmiştim. Fakat Onogurların tarihi ile ilgili derinlemesine yaptığım araştırmaları beni daha erken bir tarihten ayrılmaya zorlamıştı. Buna göre ὁ Χοτζήρων'u Akatzirlere değil, Hazarlara bağlamamız gerekmektedir.

³⁴ Pseudo-Callisthenes, nach der Leidener Handschrift herausgegeben von H. MEUSEL: Jahrbücher f. class. Philologie Suppl.-Band V. (Leipzig, 1871) s. 792; İtalya elyazmalarını incelerken yalnızca kavimlerle ilgili notların kaydedildiği başka bir el yazmasına rastladım: βίβλος ἀλεξάνδρου περιέχων τὰς γλώσσας τῆς κοσμοποιίας (cod. Vatic. Gr. 972, XV. fol. 176^v - 177^r). Burada bizi ilgilendiren ad ὀνογόρους biçiminde bulunmaktadır.

*

J. Kulakovskiy'nin Bizans tarihini incelerken Onogurların daha sonraki tarihine de ışık tutan ve bu zamana kadar tamamen göz ardı edilmiş bir araştırma³⁵ dikkatimi çekene dek Onogurlara dair bilgilerimizi sadece bu tarihsel kaynaklardan biliyorduk. Bu yeni kaynak diya-koz Agathon'un teolojik bir incelemesidir. Yazar ve eseri hakkında şunları biliyoruz:

Bilindiği gibi, İmparator IV. Konstantinos'un (Pogonatus) hâkimiyeti sırasında, 680-681'de Konstantinopolis'te toplanan genel konsil, monotelizm akımına karşı çıkmış ve Ortodoksluğu yeniden tesis etmişti. Otuz yıl sonra, İmparator Filippikos Bardanes (711-713), kısa süreliğine de olsa bir kereliğe mahsus monotelitistlerin zafer kazanmasına yardım etmişti. Tek şartı ise imparatorluk sarayındaki adı geçen Konstantinopolis konsiline ait nüshanın yakılması idi. Bunun ardından Filippikos bir askerî isyan sırasında başarısızlığa uğrayınca, yeni imparator II. Anastasios Konstantinopolisli Agathon'u görevlendirmiştir. Agathon'un sözlerine göre, kendisi diyakoz ve chartophylax, ayrıca Patriklik protonotariusu, yani arşiv memuru ve başkâtip idi, burada yanmış belgeleri yenileriyle telafi ediyordu.³⁶ Agathon bu çalışmasını da tamamlamış ve günümüze kalan bu eserine bir Epilog eklemiştir.³⁷ Bunu ilk olarak 'Tilianus ms. Codex'³⁸ halinde F. Combefis, daha sonra Combefis'in yayımladığı çalışmayla kendi kullandığı el yazmasını karşılaştırarak D. Mansi yayımlamıştır.³⁹ Bundan sonra başka araştırmacılar da yayımlamıştır.

Agathon, bu çalışmasında gençken, yani aşağı yukarı 32 yaşından önce VI. Genel Konsil'in belgelerini kendisinin yazdığını, üstelik bunu Konstantinos'un emri üzerine imparatorluk sarayı ve beş patriklik adına yaptığını söyler. Tanrısız tiran Filippikos Bardanes'in, elinin emeğini yaktırdığını yazdığı sırada üzüntüsünü de belli eder. Bazı düzenlemelerden kısaca bahsettikten sonra, işlediği ayıbı yüzünden ilahî adaletin Bardanes'i vurduğunu anlatır. İşte tam da burada ilgi çekici kısım geliyor:

Κατά γὰρ τὴν ἡμέραν τοῦ σαββάτου τῆς ἁγίας Πεντηκοστῆς ἰνδικτιῶνος ια' ἄφνω περὶ δειλὴν ὀψίαν ἐπαναστάσεως αὐτῷ γενομένης ἀπροσδοκῆτως ἐκ τοῦ ἐπισορευθέντος ἐν τῇ Θράκῃ στρατοῦ διὰ τὴν προσεχῶς τότε καὶ ἐξ αἰτίας αὐτοῦ καὶ παραβάσεως τῶν συγκεκριμένων πάκτων γεγυῖαν ἔφοδον τοῦ γειτνιάζοντος ἔφρους τῶν Οὐννογούρων Βουλγάρων μετὰ πλείστης αἰχμαλωσίας τε καὶ σφαγῆς τῶν ἐν τῇ Θράκῃ καταμενόντων Χριστιανῶν συλληφθεὶς ὁ αὐτὸς μιξοβάρβαρος τύραννος καὶ τῆς βασιλείας ἀπωσθεὶς καὶ ἐκβεβλημένος πηροῦται παραχρῆμα τὰς ὄψεις...⁴⁰

Çevirisi: "... 11. İndictio'da, (=713) Kutsal Pentecost'un cumartesi günü gün batımına doğru Trakya'da toplanan ordu, ona karşı aniden beklenmedik bir isyan çıkardı, zira, yapılan anlaşmayı hiçe sayarak, komşu kavim Onogur Bulgarların bu sırada gerçekleştirdiği saldırının doğrudan sebebi o idi. Bu saldırı Trakya'daki Hıristiyanların esir düşmesine ve kılıçtan geçirilmelerine neden olmuştu. Bu olaydan sonra bu yarı barbar tiranı yakaladılar, imparatorluk iktidarından yoksun bırakıp derhal gözlerini kör ettiler..."

³⁵ Krş. Kulakovskij, *История Византии III*. (602-717), Kiev, 1915, 345. I.

³⁶ Agathon'un hayatı ve tasvir edilen olaylar hakkında bkz. J. Hefele, *Conciliengeschichte III*, 1877, Freiburg, s. 287, 307, 363-365; Ayrıca bkz. A. Heisenberg, *Ein jambisches Gedicht des Andreas von Kreta: Byzantinische Zeitschrift X*, s. 505-514.

³⁷ Eserin tam adı: *Ἐπίλογος τοῦ τὴν παροῦσαν βίβλον ἰδιοχείρως ἀπογραφαμένου, ἐν ᾧ καὶ περὶ τῶν ὑπὸ Βαρδάνου τοῦ τυράννου καὶ παράφρονος κατὰ τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμηνικῆς ἔκτης συνόδου τετολημένων.*

³⁸ *Historia haeresis Monothelitarum* (Paris, 1648) s. 200-208

³⁹ *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio XII*. (Florentiae, 1766), s. 189-196.

⁴⁰ Combefis, *age*, s. 204D-E; Mansi, *age*, s. 193B; Bu metnin iki baskısı arasındaki farkları şöyle sıralıyorum: Combefis'teki δειλὴν, Mansi'de δειλινὴν biçimindedir. Παραβάσεως her ikisinde de aynıdır. Kavim adlarına gelince, Combefis'in Latince çevirisinde *Unnogurorum Bulgarorum* biçimiyle karşılaşıyoruz, ancak bu Mansi'de *Hungarorum Bulgarorum* biçiminde bulunmaktadır.

713 yılının olaylarından (daha geç tarihe ait olmasına rağmen) başka Bizans kaynakları da bahseder. Theophanes⁴¹ ve Patrik Nikephoros'un⁴² çalışmasından, bu sırada başbuğları Tervel (702-718/9) olan Tuna Bulgarlarının 712'de Trakya'yı istila ettiklerini ve baştan sona yakıp yıkarak Konstantinopolis surlarının aşağısında başıboş bir halde dolaştıklarını öğreniyoruz. Bu kaynaklar, Filippikos Bardanes'i 3 Temmuz 713'te iktidardan devirme ve imparatoru kör ettirme komplosunu kuranın Opsikion Themasi'nin komutanı (Nikephoros'a göre bu kişi Bulgar istilası yüzünden Trakya savunması için görevlendirilmişti) olduğundan da bilgi verirler.⁴³ Yani, bu bilgiler Agathon'un anlatısıyla tamamen uyuşmaktadır. Yalnızca bir yerde farklılık gösterir (ki bizim açımızdan en önemlisi de budur), Theophanes ve Nikephoros, Tervel'in kavmine Bulgar derken, bu yeni kaynağımız, yani Agathon, Onogur -Bulgar adını verir.

Bu değerli bilgiyi bizim için kaydeden kişinin kim olduğunu inceleyebilmek ve gerçeğe uygunluğu açısından içerisindeki bilgileri nasıl değerlendirmemiz gerektiğini görebilmek için Agathon'un şahsiyetiyle, eserinin ortaya çıkışıyla ve çağının olaylarıyla teferratlı olarak ilgilendik. Agathon, bu eserinde, 680/681 yılında toplanan konsil zamanında daha genç olduğunu, Epilogunu ise ilerleyen yaşlarda yazdığını söyler. Yani o, 680'den 713'e kadarki çağın tarihini, bununla birlikte Tuna Bulgarlarının yurt tutuşunu ve yeni Bulgar devletinin kuruluşunun ilk otuz yılını görüp geçirmişti. Şu halde verdiği bilgiye karşılık kendisinin de güvendiği olaylar hakkında bir çağdaş yazarmış gibi yazar. Şunu da ilave edecek olursak, kendisi doğrudan Konstantinopolis'teki imparatorluk sarayı ve patriklik ortamında yaşamıştır. Zannederseniz, güvenilir bilgilere sahip olduğu konusunda en ufak bir şüpheye bile yer olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bundan ise yurt tutan Tuna Bulgarlarının Bizans tarafından 713 civarında Onogur-Bulgar olarak adlandırıldığı sonucunu çıkarıyoruz. Fakat bu adlandırma keyfi bir kombinasyon değildir, bu bilgi ancak Bulgarların kendilerinden alınmış olmalıydı.

Agathon'un verisi en son Maeotis'in doğu kıyısında gördüğümüz Onogurların tarihine, Tuna Bulgarlarının tarihine ilişkindir ve bu zamana kadar, başka veriler ve izler de bu yönde olmasına rağmen kanıtlanamamış olan Tuna Bulgarlarının kökenine ışık tutmaktadır. Şimdi bu yeni bilginin diğer kaynaklardaki verilerle ne şekilde bağdaştığı sorusunu inceleyeceğiz, yani Tuna Bulgarlarının kökenini yeniden gözden geçirmeye çalışacağız.

II

Bizans kaynaklarının bir grubu, Bulgar kavim adını, söylendiğine göre bu kavmin boy beyi olan⁴⁴ Βούλγαρος'a dayandırır. Fakat benzerlerine Ortaçağ tarih yazımında da sık sık karşılaştığımız bu bilgi, Bulgar adının ilk kez Bizans kaynaklarında ortaya çıkan Volga Nehrinin adına bağlanması gibi bir bilginin ürünüdür.⁴⁵ Bu adın kökenine ilişkin son zamanlarda iki görüş dile getiriliyor. Detshev, Doğu Almanca kökenli sayarken,⁴⁶ Gyula Németh kökenini Türkçe olarak çözümlenmiştir. Ona göre bu sözcük 'karışmış' anlamındadır, yani farklı unsurlardan meydana gelen bir kavme işaret eder.⁴⁷

⁴¹ Ed. C. De Boor, s. 382-383.

⁴² Ed. C. De Boor, s. 48-49.

⁴³ Bu olaylar hakkında bkz. J. B. Bury, A history of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene, (London, 1889), II, s. 367-370; V. N. Zlatarsky, История на българската държава през средните векове I, (Sofia, 1918) s. 176.

⁴⁴ Geneisos, ed. Bonn, s. 85₂₂-86₁; Leon Diakonos, ed. Bonn, s. 103₂₂₋₂₃ ve cod. Vatic. Urbin gr. 140 (XIII) fol. 225v'de henüz yayımlanmamış bir kişi listesinden şu okunabilir: οἱ δὲ βούλγαροι ἀπὸ βουλγαρου τοῦ φυλάρχου αὐτῶν ἐπεκλήθησαν. Süryani Mikail'in kroniğinde (II. baskı s. 363) de Bulgarios geçmektedir.

⁴⁵ Nikephoros Gregoras, ed. Bonn I. s. 26₁₉₋₂₁.

⁴⁶ Der ostgermanische Ursprung des bulgarischen Volksnamens: Zeitschrift für Orisnamenforschung II, s. 198-216.

⁴⁷ La provenance du nom bulgar: Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski II, s. 217-222 (Cracoviae, 1927); Tomaschek de aynı şekilde açıklamaktadır, Pauly-Wissowa, Realencyclopädie III, s. 1040; krş. Zlatarsky, age, s. 37.

Şimdi artık, bu adın tarihsel kaynaklarda ilk olarak ne zaman ve nerede ortaya çıktığına bir bakalım.⁴⁸ Kaynaklarımızda zikredilen olayların zamanını göz önünde bulundurursak, bu adla ilk olarak VII. yüzyıl yazarlarından Johannes Antiocheus'un çalışmasının pasajları arasında karşılaşıyoruz, ona göre İmparator Zenon, Doğu Gotlarına karşı daha 482'de Bulgarları yardıma çağırmişti.⁴⁹ Doğu Gotları ve Bulgarların Sirmium sahasında yaptıkları savaştan başka kaynaklar da bilgi verir.⁵⁰ Bulgarlar, 499'dan itibaren artık Bizans İmparatorluğunun sınırlarını yakıp yıkmış ve VI. yüzyılın ilk yarısında birçok kez Trakya'yı ve Moesia'yı istila etmişlerdir.⁵¹

514/5 yılında Tuna boğazının yukarisından Konstantinopolis'e doğru hareket eden isyancı Vitalianus'un ordusunda da Bulgarları görüyoruz.⁵² Bütün bu olgular Bizans'ın Bulgar olarak adlandırdığı kavmin Karadeniz'in kuzey kıyılarının yukarisında belirdiğini gösterir. Esasen, Jordanes'in VI. yüzyılın ortasında kaleme aldığı çalışması da onların yurdunu buraya yerleştirir (ed. Mommsen 5, 37). 547-549 civarında yazdığı eserinde Hıristiyan kavimler arasında 'İskitlerin, Hyrkaniyalıların, Herulilerin, Bulgarların, Hyperborealıların yurdunu' zikreden Cosmas Indicopleustes de hemen hemen aynı dönemin yazarıdır, ancak söz konusu yeri daha yakından tarif etmez.⁵³ Yukarıda zikredilen Zacharias'ın *Kilise Tarihi* bizim için daha önemlidir, o bu eserini 569 civarında hazırlamıştı ve içeriğinde Bulgarların 'kapıların ötesinde' (=Kafkasya'nın kuzeyinde) yaşadıklarını açık bir biçimde ifade eder.⁵⁴

Bütün bu bilgilerin incelemesi Bulgar adının ilk olarak V. yüzyılın sonunda Karadeniz'in kuzey kıyı havalisinde ortaya çıktığını gösteriyor. Bu adı taşıyanların üyeleri de yeni boy birliklerini ya da imparatorluklarını burada kurmuş olsa gerektir. Kaynakların açık bir şekilde aynı kavim grubunun üyelerini göstermek için kâh Hun kâh Bulgar adını⁵⁵ kullandıklarını düşüldüğümüzde, Bulgar kavim adının ortaya çıkışının, Batı Hun ve Doğu Ogur unsurlarının bir birlik halinde örgütlenmesi sayesinde olduğu varsayımı daha olası gözüküyor. Zira Hunlar Jordanes'in malumatına göre Attila imparatorluğunun yıkılışından sonra Karadeniz'in kuzey kıyı bölgelerine çekilmişlerdi, dahası Gyula Németh'in 'karışmış' anlamına gelen çözümlemesindeki Bulgar kavim adının ortaya çıkışı da doğrudan Ogur boylarının Maeotis'in doğu kıyılarında belirmesinden sonradır. Bu düşüncelere istinaden Bálint Homan'ın görüşüne katılmamız gerekiyor, ona göre 'Bulgar' birliğinin kurucusu, Attila'nın ölümünden sonra doğuya çekilen en küçük oğul Irnek idi, bu kişi Tuna Bulgarlarının millî bilincinde de Hanlar listesinin başında bulunur.⁵⁶ Fakat bu yeni boy birliğinde, şayet Hun idaresi altında oluştuysa, Ogur unsurlarının ağırlıkta olduğunu ve hemen ardından yönetici rolünü üstlendiklerini de varsaymalıyız. Gyula Németh, dil bilimsel kanıtlara istinaden, 'Ogur dilini konuşan kavimlerle karşılaştığımız yerde Bulgarlarla işimiz olduğuna emin olabileceğimizi' zaten tespit etmişti (Budapesti Szemle, 1924, CXCV, 174). Bunların yanı sıra bu varsayımı çevirerek 'bir yerde Bulgarlardan duyum alırsak, orada Ogur izlerine rastlarız' da der.

⁴⁸ Bulgarlarla ilgili tarihsel verilerimizi en son, yukarıda alıntılıdığımız Bulgarca çalışmada Zlatarsky çalışmıştır. En eski malumatları ise Detschev (age) bir araya getirmiştir.

⁴⁹ Excerpta de insidiis, ed. C. De Boor, s. 135₁₆.

⁵⁰ Ennodii Panegyricus: MGH. AA. VII, s. 205, 211.

⁵¹ Marcellini comitis Chronicon: MGH. AA. XI, s. 95, 96, 103, 104; Theophanes, ed. C. de Boor, s. 143, 217, 218.

⁵² Malalas, ed. Bonn, s. 403₇; Theophanes, s. 160₁₄; Georgios Monachos, ed. C. de Boor, s. 619₂₁.

⁵³ The Christian topography of Cosmas Indicopleuste, ed. E. O. Winstedt, (Cambridge, 1909), s. 119₂₆.

⁵⁴ "et ultra easdem portas Burgare et lingua eorum populus paganus ac barbarus; et urbes habent." (Ed. Brooks II, s. 144).

⁵⁵ Daha erken yazarların *Hun* adı kullanımını daha sonraki yazarların *Bulgar* olarak düzeltmesi bu açıdan dikkate değerdir. Krş. Malalas, s. 437₁₉, 437₂₂, 438_{2, 6, 9, 11}, 451₁₁ ve Theophanes, s. 217_{26, 27, 29}, 218_{2, 6, 10, 11}, 219₉; Geç kaynaklar yine Tuna Bulgarlarını da Hun olarak adlandırmaktadır. Örneğin Nikephoros Patriarcha, ed. C. de Boor, s. 69₃: τοὺς Οὐννοὺς Βουλγάρους; Vita Ioannicii, Acta SS. Nov. II, s. 386: Οὐννων ἔθνος ἦτοι Βουλγάρων; Philotheos, ed. Bury, s. 156₁₀: Οὐννων ἦτοι Βουλγάρων vd.

⁵⁶ Krş. Gombocz, MNy, XVII, s. 15-20 (=UngJahrb. I. s. 194-203); Hóman, Magyar történet I, s. 48.

Şimdi, Tuna Bulgarlarının kökenine ilişkin malumatların incelemesine dönelim. Bilindiği gibi, iki Bizans tarihsel çalışması vardır: Bunlar Theophanes'in 810-815 arasında yazdığı Chronographiası ve Tuna Bulgarlarının yurt tutuşu hakkındaki haberi bizim için kayda geçiren Patrik Nikephoros'un aynı dönemde yazılmış eseridir (829). Bu iki yazarın anlatılarındaki uyum, şüphesiz her ikisinin de ortak bir kaynaktan faydalandığını gösterir. Bu günümüze ulaşmayan çalışmanın tarihini de aşağı yukarı tespit edebiliyoruz. Ortak kaynak, birazdan göreceğimiz gibi, VII. yüzyılın sonunda, yani Theophanes ve Nikephoros'un çalışmalarından yüzyıl daha önce yazılmıştı.

Theophanes'in (ed. C. De Boor 356-359) ve Nikephoros'un (ed. C. De Boor 33-34), ayrıca Nikephoros'un kopya nüshasında yaptığı gibi, öncekilerin teferruatlı anlatılarını da aslına uygun olarak muhafaza eden VII. yüzyıla ait bu ortak kaynak, Tuna Bulgarlarının Trakya'da belirmesini 679 yılına koyar. Kaynağımız, Bulgarların kökenine dair anlatıyı da bu olaya bağlar, bunu kısaca özetleyeceğiz. Eski Büyük Bulgaria (ή παλαιά Βουλγαρία ή μεγάλη) Maeotis ve Kuban Nehri sahasında idi ve Bulgarların akraba boyu olan Kotraglar (Κότραγοι) da orada yaşıyordu. İmparator Konstantinos (III. K., 641-668) zamanında Bulgaria'nın ve Kotragların hükümdarı beş oğula sahip Kovrat (Κοβράτος) idi. Bunlar babalarının ölümünden biraz sonra babalarının vasiyetine rağmen birbirlerinden ayrılmışlardı ve her biri kendi kavmini beraberinde götürmüştü. İlk oğul olan Βαϊάνος, ata topraklarında kaldı (Theophanes'de Βατβαϊάν), ikinci oğul Kotragos Don Nehri'nin batı tarafına göç etti. Kaynağımızın adını zikretmediği dördüncü oğul, Tuna'yı aşarak Pannonia'da Avarlara tabi oldu, yine adını bilmediğimiz beşincisi ise Ravenna'daki Pentopolis'te Romalıların egemenliğine girdi. Son olarak üçüncü oğul Ασπαρούχ, Dinyeper ve Dinyester Nehirlerini aşarak⁵⁷ Tuna kıyısında yerleşti. Bu beşe bölünüşün ardından Hazarlar ortaya çıktı ve ilk oğulu vergiye bağladılar. Şüphesiz, bu bilgi iki kaynaktan geliyor: Tuna Bulgarlarının millî geleneği ve Bizans vakanüvislerinin keyfi kombinasyonları. Bu gerçek, anlatının bazı kısımlarının eleştirel incelemesinden ortaya çıkmaktadır.⁵⁸

Her şeyden önce, kaynağımızda geçen Kovrat'ın (Bulgar Hanları listesinde: Коуртъ, ayrıca Крѣтъ) başka kaynaklarda da geçen tarihî bir kişilik olup olmadığını belirlememiz gerekiyor.⁵⁹ Bunlardan, gençlik çağında Bizans sarayında yaşadığını, Hıristiyanlığı burada kabul ettiğini ve aralarında sıkı bir dostluk bağı bulunan İmparator Herakleios ile müttefik olduğunu öğreniyoruz. Kaynaklarımızdan biri Kovrat'ın Avar kağanına isyan ettiğini ve topraklarından kağanın adamlarını çıkardığını da zikreder. Bütün bu verilerden Kovrat'ın, Herakleios'un çağdaşı olduğu, VII. yüzyılın başında Bizans desteğiyle yeni bir Bulgar Devleti kurduğu açıkça görülüyor. Devletin sınırlarına dair kesin bir verimiz yoktur, ancak merkezi, şüphesiz Maeotis'in doğu kıyısında, Don ve Kuban arasındaki bölge idi. Theophanes ve Nikephoros'un ortak kaynağından da açıkça görülüyor ki, bu devlet Kovrat'ın ölümünden biraz sonra çökmüş (Zlatarski bu olayı 642'ye yerleştirir) ve Bulgar kavminin bir kısmı ana yurdunu terk etmiştir. Fakat Bayan'ın önderlik ettiği diğer kısım Maeotis sahasında kalmıştır. Bayan hakkında hem Theophanes hem de Nikephoros bir ağızdan şunu yazar: 'Bugüne dek eski yurtlarında kaldı'. Theophanes farklı olarak Bayan'ın Hazar kavmine 'bugüne dek' vergi ödediğini belirtir. Bu belirli dönemi her iki yazar da ancak ortak kaynaktan almış olmalıydı ve bu da Zlatarski'nin de fark ettiği gibi⁶⁰ ortak kaynağın ortaya çıkış zamanını gösterir. Kovrat VII. yüzyılın ilk yarısında

⁵⁷ Theophanes'in verdiği (s. 357₂₇, 358₃) bu yer için bkz. V. Beševliev, Byzantinische Zeitschrift XXVII, s. 35.

⁵⁸ Krş. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, s. 55; Gombocz, age; Zlatarsky, age, s. 96; Fehér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen, s. 35.

⁵⁹ Kovrat hakkında bkz. Nikephoros patriarcha s. 24; The Chronicle of John, bishop of Nikiu, translated by R. H. Charles (London-Oxford, 1916), s. 197; Géographie de Moïse de Corène (=Anania Sirakac'i), ed. Soukry (Venise, 1881), s. 17, 25; krş. Zlatarsky, age, s. 84; Fehér, age, s. 37; Hóman, age, s. 54; Géza Fehér, Kurt biçiminin güvenilir olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır bkz. Fehér, Остатъци отъ саика на Дунавскитъ прабългари (Almancası: Die Sprachreste der Donauprotobulgaren): Bulletin de l'Institut archéol. Bulgare V, s. 130, 153; Ben Bizans kaynaklarına dayanarak Kovrat biçimini kullanıyorum, zira Bulgar Hanları listesinin varyantları çevirilerden ziyade Yunanca biçimlerine gider. Zlatarsky Kubrat biçiminde yazmaktadır.

⁶⁰ age, s. 98; krş. Westberg, Византійскій Временнѣ XV, s. 241.

yaşadığına göre, oğlu VIII. yüzyılın başından daha sonrasında yaşamış olamaz. Yani, bu ortak kaynak bütün işaretlere göre VII. yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştı.

Buna benzer olarak Kovrat'ın üçüncü oğlu da tarihi bir şahsiyettir. Kaynaklarımıza göre, Bulgar Hanları listesinde Исперих ve Еспер(ер)их biçiminde geçen Ασπαρούχ, bugünkü Bulgarların atası olan Tuna Bulgarlarını yeni yurtlarına götürmüştür.

Agathon'un malumatını dikkate aldığımız takdirde, Tuna Bulgarları ya da en azından yönetici tabaka şüphesiz Onogur kavminden gelir. Fakat Tuna Bulgarlarının kökenine dair başka bir Bizans kaynağı daha günümüze kalmıştır. İmparator Konstantinos Porphyrogenetus'dan, Bulgarların İmparator Konstantinos Poganatos'un hâkimiyetinin sonuna doğru (668-685) Tuna'yı geçtiklerini okuyoruz. 'Artık bilinen bir adları da oldu, çünkü önceden onlara Onogundur (Ονογουνδούρουç) diyorlardı' (De thematibus, ed. Bonn, 46₁₋₄). Bu malumatı Patrik Nikephoros tamamlar; bir yerde Kovrat hakkında, onun Onogundurların (Ούνογουνδούρων) beyi olduğunu (ed. C. de Boor, 24₁₀) yazar,⁶¹ bu anlatıya Theophanes şöyle giriş yapar: "Onnogundur-Bulgarların ve Kotragların (τῶν Ούνογουνδούρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγων) eski tarihinden de söz etmemiz gerekir" (ed. C. de Boor, 356₁₉₋₂₀).⁶²

Şimdi bu bilgileri Agathon'un verileriyle birleştirdiğimizde Onogundur'un Onogur adıyla aynı olduğu açıkça görülecektir. Bu iki biçimin birbirleriyle olan ilişkisi başka bir sorudur. Onogundur adı üç farklı kaynaktan günümüze kaldığına göre ve bu yüzden metin tahribatı üzerine düşünmeyeceksek, öte yandan Agathon'un Onogur biçimi de tamamen güvenilirse, Onogundur'un, ya Onogur'un Bulgarca varyantı olduğu ya da yabancı dil aracılığıyla bozulmuş bir biçimi olması ihtimali de vardır. Bu ilişkinin bütünüyle açıklığa kavuşturulması yine Türkologların görevidir.⁶³

Yani Agathon'un malumatı, sadece Tuna Bulgarlarının atalarını Onogur kavminde aramamız gerektiğini değil, VIII. yüzyılın başında bu adın Tuna Bulgarları arasında hala yaşadığını da açık bir şekilde gösterir. Bundan sonra bu ad kaybolur ve bunun yerini, günümüz Bulgarlarının millî adı haline gelen Bulgar topluluk adı alır. Bütün bunlar, Agathon'un malumatından bilgisi olmadığı halde Tuna Bulgarlarının kökenini Onogundur kavmine götüren Zlatarski'nin teorisini (s. 123) tümüyle doğrulamaktadır. Buna karşılık Tuna Bulgarlarının içerisinde Kutrigur bakiyelerini arayan Géza Fehér'in (s. 46, 78; krş. Turán IV, s. 34, 36) ve Bálint Hóman'ın (s. 56) hipotezi kendiliğinden çöküyor.

Fakat Agathon'un malumatı yine de birçok anlam ifade etmektedir. Patrik Nikephoros'a göre mademki Kovrat, 'Onogundurların beyi' idi ve mademki Kovrat'ın kurduğu 'Büyük Bulgaria'ya ilişkin yer bilgisi Onogurların yurduyla tam olarak uyuyor, o halde Kovrat'ın devletinin yönetici kavmini Onogurlarda aramamız gerektiği aşikârdır. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Onogurlar 576'da Türk Kağanlığının birliğine dâhil olduğu için bundan Kovrat'ın bu birliğe girmesi karşılığında halkını özgürlüğe kavuşturan kişi olduğu sonucunu çıkarabiliriz (krş. Zlatarski, s. 87). Aynı zamanda varlığından yukarıda zikrettiğimiz piskoposluk kayıtları sayesinde haberdar olduğumuz Onogur Piskoposluğu'nun kuruluşunu Kovrat'ın Bizans sarayında yaşamasıyla ve din değiştirmesiyle sıkıca ilişkilendiren hipotezden de kendimizi uzak tutamıyoruz.⁶⁴

⁶¹ Nikephoros'un kaynağını da listeleyen Nikiû Piskoposu Ioannis, vakayinamesinde bu adın yerine Hun yazmıştır (s. 197₄₇).

⁶² El yazmalarında ούνογουνδούρων, όνογουνδούρων, ώνογουνδούρων, όνουνογουνδούρων ve ούνναβουνδο- varyantları da geçmektedir. Anastasios'un Latince çevirisinde Onogundurensium biçimi bulunmaktadır. Buna karşılık ortak kaynaktan faydalanmış olan Nikephoros Patriarcha bu ad yerine Ούνων καὶ Βουλγάρων yazmıştır (age, s. 33₁₃₋₁₄).

⁶³ Munkácsi Onogundur biçiminin aslının Onogur olduğunu düşünmektedir bkz. Munkácsi, Ethnographia VI, s. 370; krş. Fehér, age, s. 44.

⁶⁴ Hristiyanlığın Onogurlar arasında yayılmasının ne gibi sonuçları olduğunu veri eksikliğinden dolayı tespit edemedik. Fakat burada ilginç bir analogiden bahsetmemiz gerekiyor: Macar başbuğları olan Gyula'nın ve Bulcsu'nun Konstantinopolis'e olan yolculuklarının ve burada vaftiz edilmelerinin ardından Piskopos Hierotheos Τουρκία'ya bir göreve çıkmıştır, bu tıpkı Kovrat'ın Konstantinopolis'te kalmasıyla Onogur Piskoposluğu'nun kurulması gibidir. Krş. Skylitzes-Kedrenos, ed. Bonn, s. 328.

Bayan karakterinin tarihsel bir şahsiyet oluşunu da aynı şekilde kesin görüp (zira ortak kaynağımızın yazarı ondan çağdaşı olarak bahseder) düşündüğümüz takdirde, VII. yüzyılın ilk yarısında Maeotis sahasında Kovrat'ın kurduğu, fakat kendisinin ölümünden sonra parçalanan bir Onogur-Bulgar Devleti'nin mevcudiyetini tespit edebiliriz. Kovrat'ın oğullarından biri olan Isperich, Onogur kavminin bir kısmıyla batıya göç etmişti, diğer kısmı ise Bayan'ın önderliğinde eski yurtlarında kalmıştır. Bu olayların tarihsel değerinden kuşku yoktur. Bu durum, ortak kaynağın bilinmeyen yazarının, Onogur Bulgarların kökeni hakkında ve VII. yüzyıl Onogur Bulgar hükümdar ailesinin zikredilen üç üyesi hakkında kaydettiği her şeyi güvenilir bir kaynaktan aldığı gösterir. Fakat bu kaynak Tuna Bulgarlarının bizzat kendi millî geleneklerinden başka bir şey olamaz, zira onlar VII. yüzyılın sonunda kökenlerine, eski yurtlarına ve yurt tutan hükümdar ailesine ilişkin neredeyse yarım yüzyıllık tarihsel hatıralarını gerçeğe uygun bir şekilde muhafaza etmişlerdi.

Fakat bu ortak kaynak Kovrat'ın devletiyle bağlantılı olarak Kotraglardan ve Kovrat'ın başka üç oğlundan da söz ediyor. Bu bilgilerin ne kadar güvenilir sayılabileceğini aşağıda inceleyeceğiz. Ortak kaynağın günümüze gelen iki kopya nüshası arasından Theophanes, Onogundur-Bulgarların ve Kotragların eski tarihinden bahsetme temennisiyle anlatısına giriş yapar. Başka bir deyişle, Tuna Bulgarlarının millî geleneğinden faydalanan ve Tuna Bulgarlarının kökenini aydınlatma temennisinde bulunan yazarımız şayet sonrakilerde basit bir şekilde Βουλγαρία ve Βούλγαροι yazıp Kotragları bunlardan ayrı tutarak zikrediyorsa, "Bulgarlar" adı altında Onogur Bulgarlarını kastetmektedir.

Kaynağımız, Kotraglar hakkında dikkate değer bir bilgi verir, buna göre onlar bir zamanlar 'Büyük Bulgaria' topraklarında yaşıyorlardı ve Bulgarların (Onogurların) akraba boyu (ὀμόφυλοι) idiler. Şu halde sorumuz, bu bilgiyi tarihsel verilerle doğrulayıp doğrulayamayacağımızdır.

Araştırmacıların da açıkça kabul ettiği gibi Κότραγοι kavim adı, 547'de Bizans'ta görülen Κουτρίγυροι kavim adıyla aynıdır. Bu kavim, bu dönemde Don'un batısında yaşıyordu ve Bizans İmparatorluğu'nun topraklarını istila etmişti. İmparatorluk sarayı, onlara karşı Don'un doğusunda yaşayan Utigurlarla anlaşmıştı. Prokopios'a göre onlar, Kutrigurların yakın akrabaları idiler. Utigurlar, Kutrigurların üzerine hücum etmiş ve onları yenmişti. Yukarıda da genel hatlarıyla anlattığımız gibi, şayet V. yüzyılın sonundan VI. yüzyılın ortasına kadar birbiri ardına gelen saldırıları Bizans üzerine yöneltenlerin Hun ve Bulgar olarak adlandırılan kavimler olduğunu biliyorsak, bunların ardında yatanların en azından bir kısmının Kutrigurlar olduğunu düşünmemiz gerekir. Zira bunlar ileride de göreceğimiz gibi, daha sonra gerçekten de Bulgar adıyla görülmeye başlarlar.

Kutrigurların ve Utigurların menşelerinden bahseden ünlü köken efsanesini Prokopios muhafaza etmiştir (ed. Haury II, s. 503-504). Buna göre, babaları Hun kralı olan iki kardeşten türeyen bu iki kavim esas itibarıyla Maeotis'in doğu kıyısında yaşıyordu; fakat efsanevi bir geçişin rehberliğiyle Kimmer Bosporos'u geçip oradaki Gotları yenmişlerdi. Bu olaydan sonra Utigurlar eski yurtlarına çekilmiş, Kutrigurlar ise Don'un batısına yerleşmişlerdi. Prokopios'un, bu geyik efsanesinde Priskos'un günümüze ulaşmayan bir çalışmasından faydalandığını daha önce zaten ortaya koymuştum.⁶⁵ Bu ise olaya dair verilen bilgiye ihtiyatlı yaklaşmamız gerektiğini gösteriyor. Bu anlatının tarihsel özünden Prokopios'un başka bir yerde de bahsettiği Kutrigurların ve Utigurların akraba kavimler olduğunu, ayrıca eski yurtlarının Maeotis'in doğu kıyılarında olduğu bilgisini alırız. Zacharias Rhetor'un daha eski Bizans kaynaklarından faydalanarak yazdığı eserinin kavim kayıtlarında, Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan kavimler arasında *Kotrighar*'ın geçiyor olması bu son durumu destekler niteliktedir (II, 144-30). Yani, Kutrigurların ve Utigurların eski yurdu Onogurların yaşadığı yerle aynı bölgede idi ve Bizans kaynağı bu bölgeye 'Büyük Bulgaria'yı yerleştirmektedir. Bu da demek oluyor ki, kaynaklarımızın Kutrigurların ve Utigurların eski yurduna ilişkin verdiği bilgileri güvenilir sayabiliriz.

⁶⁵ EphK. XXXVIII, s. 287-288; Fehér, bu tespitimin doğrulundan şüphe etmektedir bkz. age, s. 31.

Fakat Kutrigurların ve Utigurların arasında Onogurların da var olup olmadığının tespitini yapabilmek pek de kolay değildir. Bu sorunun açıklığa kavuşturulması için pek çok araştırmacı daha önce de çalışmalar yapmıştı. Géza Fehér, Onogur kavminin VI. yüzyılda iki kısma ayrıldığını, bu iki kısmın farklı adlarının Kutrigur ve Utigur adından başka bir şey olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır. Dahası ona göre Onogur adı bir dönem Utigur ile aynı anlamda idi (age, s. 33; krş. Turán IV, 26). Bálint Hóman ise başka bir açıklama yapmıştır. Ona göre Utigur adı (kendisi Uturgur biçimini kullanır), Onogurların ve Sabirlerin 545 civarında teşekkül eden birliklerinden doğan yeni bir boy birliğinin adından başka bir şey değildir (age, s. 49-50). Buna karşı delil olarak biz şunları gösterebiliriz: Utigurlar VI. yüzyıl ortasındaki Onogurlarla özdeşleştirilemezler, çünkü bunların kaderi farklı yönde ilerlemiştir. Utigurların bir kısmı (Menandros'un sözlerinden de tespit edilebileceği gibi) 568'de Avar hâkimiyetinde idi, diğer kısım ise 576'da Türk birliğine dâhil olmuştur. Türk Kağanı, Onogurları aynı zamanda köleleri olarak adlandırıyordu, fakat Menandros aynı pasajda aynı yılın olaylarından bahsederken tam da bu yerde iki farklı adı zikrederek bunları aynı anlamda kullanmış olma olasılığını da dışlar (Exc. de leg. 204, 206, 208).⁶⁶ Bazı Sabir boylarının Onogurlara katılmasına gelince, kimi izler bunu da oldukça olası kılıyor.⁶⁷ Fakat bu olay benim düşünceme göre, ancak 558 yılı yenilgisinden sonra gerçekleşmiş olmalıydı, çünkü kudretli Sabir kavmini dağıtan olayın Avarların büyük saldırısı olduğu kaynaklardan da açık bir şekilde görülmektedir (Exc. de leg. 443, 3). Bu andan itibaren bunların bakiyelerine Kafkasya'nın güneyinde rastlanır.⁶⁸

Bununla birlikte Utigur adı ise daha 547 civarında görülmeye başladığına göre bu Onogur ve Sabir boylarının yeni birliğine işaret ediyor olamaz. Ancak Fehér ve Hóman'ın hipotezine karşı en büyük karşı delilimiz, her ne kadar Bizans kaynakları nispeten daha az zikretse de, yukarıda da gördüğümüz gibi, Onogurların tarihinde bir süreklilik olmasıdır. Kaynaklarımızın böylesine güçlü olarak tasvir ettiği ve daha sonra Tuna Bulgarları adıyla rastladığımız bu kavim, birkaç yıl içinde adını Utigurlarınkiyle değiştirmiş olamaz. Görüşümüze göre bu iki adın VI. yüzyılın ortasında kavramsal çerçevesi aynı değildir ve Utigurlar, Onogurların kuzeyinde yaşamışlardır.⁶⁹ Utigurlar, Göktürlere dâhil olan bir kavim olarak kısa süre görüldükten sonra kaynaklardan kaybolurlar, bundan ise Ogurlarda olduğu gibi, Utigurların da Bizans'ın görüş alanından çıktığı sonucuna varabiliriz. Kaynak eksikliği nedeniyle akıbetlerini bilemiyoruz.

Onogur ve Utigur kavim adlarının VI. yüzyılın ortasında anlamlarının aynı olduğu olasılığını reddetsek de Kutrigurlar ile Utigurların Onogurların yakın akrabaları olduğunu söylememiz gerekir. Bunun yanı sıra ortak anayurt da söz konusudur, fakat yine de şundan eminiz ki, Kutrigur ve Utigur (Uturgur) adında da ortak bir (o)gur kökü vardır.⁷⁰ Bu durum, bu iki kavmin Ogur boylarının büyük bir grubuna dâhil olduklarını gösterir. Hâlbuki böyle bir tespit bulunması mecburen Kutrigurların ve Utigurların diğer Ogur boylarıyla birlikte 463 dolaylarında Batı Sibirya'dan Kafkasya sahasına çekildikleri varsayımını da beraberinde getirecektir.⁷¹ Bunların Onogurlarla olan ilişkilerini daha yakından belirleyemiyoruz, fakat şu iki durum ihtimâl dâhilin-

⁶⁶ τοῦ φύλου τῶν Οὐτιγοῦρων ve τὰ φύλα τῶν Οὐτιγοῦρων ayrımı da dikkate değerdir.

⁶⁷ Bu sorun hakkında bkz. Gyula Németh, MNY, XXV, s. 81-88.

⁶⁸ Fehér'in (age, s. 48) Sabirler hakkındaki verilerini şu şekilde tamamlayabiliriz: Sabirler, 558 yılında gerçekleşen büyük yenilgilerinden sonra yalnızca bir kez 576 yılında değil, 572 ve 578 yıllarında gerçekleşen olaylarla bağlantılı olarak da anılmaktadırlar. Ancak bu dönemde eski güçlerinden eser yoktur. Bkz. Theophanes Byzantinos ve Menandros (Dindorf, HGM I, s. 448; Exc de leg. s. 201, 210, 463).

⁶⁹ Utigurları Onogurlardan ayıran görüşler için bkz. Zlatarsky, age, s. 33; Schnetz, age, s. 160; Detschev, age, s. 208-209. Bizim tespitimize göre bu elbette Onogurlar ile Utigurlar arasında siyasi bir bağlantı olma olasılığını dışlamaz. Fakat bunu Menandros'un sözlerine dayanarak Utigurların ancak Onogur boy birliğinin bir parçasını oluşturdukları şeklinde düşünebiliriz.

⁷⁰ Németh, MNY, XVII, s. 206, KcsA. I, s. 151; Farklı bir görüş, ancak bizim görüşümüze göre Marquart burada yanılıyor bkz. Известия Русс. Археол. Инст. Въ Кп. XV, s. 11 ve UngJahrb. IX, s. 80. Çalışmamda bu iki kavim adının Bizans kaynaklarında en sık görülen biçimlerini kullanıyorum.

⁷¹ Prokopios'un köken efsanesine eklediği, aşağı yukarı 430 yılına atıfta bulunan zaman tanımı bu varsayım için bir engel teşkil etmez. Zira Prokopios, kronoloji açısından zaten güvenilir bir kaynaktır ve metninden de açıkça görüleceği gibi (age, II, s. 505) verdiği tarih tanımını yalnızca terminus post quem olarak göstermiştir.

dedir: ya Onogurlardan ayrılarak VI. yüzyılın ortasındaki göçlere daha önce teşekkül eden bağımsız boy birlikleri hâlinde katıldılar ya da daha geç bir dönemde (her hâlükarda VI. yüzyıldan önce) Maeotis kıyısında yaşadıkları yurtlarında bu akraba kavimlerden kopmuşlardı. Prokopios'un orijinal sözleri üzerine düşünecek olursak, şu hâlde bu son varsayım daha olası gözüküyor. Ancak bu süreç ne şekilde gerçekleşmiş olursa olsun, kaynağımızın Kotraglar hakkında 'Büyük Bulgaria' nüfusunun, yani aslında Onogur Bulgarlarının akrabasıdır dediği bilgisi mutlak görünüyor. Bu böyle ise, o zaman bu anonim Bizans yazarı her halükarda burada da güvenilir Bulgar kaynağından faydalanmıştır. Fakat kaynağımız Kovrat'ın yalnızca Onogur Bulgarların değil, Kotragların da beyi olduğundan bilgi veriyor. Şu halde kaynaklar Kutrigurların tarihine dair neler söylüyor, kısaca bakalım.

Agathias, 558 dolaylarında Kutrigurlar ve Utigurlar hakkında, bunların süregelen mücadelelerde ve yağma akınlarında mahvolduklarını, 'dağılarak başkalarına hizmet ettiklerini' ve eski adlarını da kaybettiklerini yazar (Dindorf: HGM, II, s. 392). Başka kaynaklar da Agathias'ın bu sözlerini doğrular. Bunlardan şu tasvirlerle sahibiz: Kutrigurların bir kısmı zaten önceden Bizans egemenliğine girmişti. Prokopios'un malumatına göre İmparator Justinianus, Utigurlar Kutrigurları yendikten sonra 550'de Kutrigurlardan iki bin aileyi Trakya'ya yerleştirmiştir (ed. Haury II, s. 585-586). Aralarından pek çoğu zaten çok önceden Bizans hizmetine girmişti. İtalya'daki Got seferi sırasında Belizar'ın ordusunda bir barbar ittifakı olan (foederati) Ostrogotları görüyoruz, Prokopios bunları Hunlar ya da arkaikleştirerek Messagetler olarak adlandırır. Bu durumda, bu Hunların ya da Messagetlerin kim olduklarını tespit etmemiz gerekiyor. 530 civarında İtalya'daki orduyu teşkil eden müttefik birliğin beylerinden biri Sinnion idi, bununla birlikte bu kişi, Prokopios'un kendisinin de işaret ettiği gibi, 550'de boyun eğdirilen Kutrigurların beyi idi (aynı yer. I. s. 362, II, s. 586). Bizans'ın içlerine sızan Kutrigurlar, bu halkın sadece küçük bir kısmını oluşturuyordu. 549'da on iki bin Kutrigur'un Lombardlara karşı Gepidlerin safında savaştığını yine Prokopios'dan öğreniyoruz (aynı yer, II, s. 582).⁷²

Fakat Utigurların ve Kutrigurların büyük bir kısmı 568 civarında Avar Kağanı Bayan'ın hâkimiyeti altına girmişti. Bu ise Avar elçisinin şu talebinden anlaşılıyor; buna göre Bizans imparatoru o zamana kadar bu iki kavme ödediği yıllık vergiyi bundan sonra bu iki kavmin beyi olan Avar Kağanı'na ödeyecekti (Menandros, Exc. de leg. s. 196).⁷³ Avar Kağanı'nın Dalmaçya'yı yakıp yıkması için aynı yıl on bin Kutrigur'u gönderdiğini de biliyoruz (Exc. de leg. s. 458). Yani, Avarların Tuna-Tisa sahasına yerleşmeden önce Kutrigurları boyunduruk altına alıp Utigurların ve Kutrigurların bir kısmını yeni yurtlarına kendileriyle birlikte sürüklediği açıkça görülüyor. Avarlarla beraber savaşan Bulgarlara daha sonra VII. yüzyılın başında yine Avarların arasında rastlıyorsak (bununla ilgili daha fazla verimiz var),⁷⁴ bu Bulgarların, boyun eğdirilen ve Avar hâkimiyetinde yaşayan Kutrigurlarla aynı oldukları hususunda şüphemiz kalmıyor. Batı kaynakları yine Avar hâkimiyetinde yaşayan Bulgarların 630 civarında isyan ettiklerinden ve bir kısmının Bavyera toprağına kaçtığından, diğer kısmının ise 665 civarında Yukarı İtalya'ya göç ettiğinden de bilgi verir.⁷⁵

Bu verileri ortak kaynağımızın verdiği bilgilerle karşılaştırıp Kovrat'ın, Nikephoros'un sözlerine göre, Avar Kağanına karşı isyan ettiğini düşünürsek, Kovrat'ın Onogundur-Bulgarların yanı sıra Kotragların da beyi olduğu iddiasını görebiliriz. İmparator Herakleios, Avarlara karşı doğrudan onunla ittifak kurmuştu, çünkü Maeotis Bulgarlarının güçlendirilmesiyle Avarların gü-

⁷² Prokopios bu "Messagetler" ve "Hunlar" arasında birçok kavmin adını kaydetmiştir. Bu adlar büyük ölçüde saf Türkçe özellikler göstermektedir.

⁷³ Krş. Theophylaktos, s. 260₁₉, burada Κοτζαγγοί=Κοτραγγοί.

⁷⁴ Görünen o ki, 600 civarında Avar ordusunda ayrı bir bölüğü oluşturuyorlardı (krş. Theophylaktos Simokattes, ed. C. de Boor s. 251). 626'da Konstantinopolis kuşatmasında Avarlarla birlikte yer almışlardır (krş. Georgios Pisides, ed. Bonn, s. 55, 63). VII. yüzyılın ortasında Avar egemenliğindeki Bulgarların bir kısmı Selanik civarına göç etmiştir (Acta SS. Oct. IV, s. 179, 181, 188).

⁷⁵ Bu konuda Fredegarius ve Paulus Diaconus bilgi vermektedir; krş. Zlatarsky, age, s. 118; Fehér, age, s. 36; Hóman, age, s. 56.

cünü zayıflatmak tamamen kendisinin çıkarınaydı. Bu şekilde Kovrat'ın, Onogur Devleti'ni kurduktan sonra Don'un batısında yaşayan boy akrabaları Kutrigurları Avar hâkimiyetinden kurtarıp Onogur-Bulgar Devleti birliğine katması anlaşılabilir.⁷⁶ Yani kaynağımız burada da Tuna Bulgarlarının geleneğinden faydalanmıştı, sadece olayların kronolojisini karıştırmıştır. Zira Kotragların (Kutrigurlar) Tanais'i aşmaları Kovrat'ın ölümünden sonra değildi, bunlar daha VI. yüzyılın ortasında zaten Don'un batı yakasında bulunuyorlardı. Bundan ayrıca kaynağımızın Kotragos'unun burada tarihsel bir şahsiyet olarak Kovrat'ın oğlu olduğu değil, Kutrigurlara ad veren bir ata olarak Bizans kaynağının anlatısına dâhil edildiği de görülüyor.⁷⁷ Kaynağımız dördüncü ve beşinci isimli oğula ve bunların halkına dair bilgi verirken de benzer kronolojik hatayı takip ediyor. Kutrigurların ve Utigurların tarihinin az önce çizilen ana hatlarına bakıldığında, dördüncü ve beşinci isimli oğlanın halkının ortaya çıkışının da keza kendi tarihsel izlerinin olduğu ilk bakışta görülecektir.

Aynı bölümde Avar hâkimiyeti altındaki Pannonia'ya göç eden, dahası Ravenna'daki Pentapolis'te Bizans hâkimiyetine giren kavim bakiyeleriyle karşılaşılıyor, kaynaklarda önce Kutrigur, daha sonra ise Bulgar adıyla görülen Kutrigurlar gerçekten de Avar hâkimiyetinde yaşayan bir halktır ve esasen bunlardan bazıları Yukarı İtalya'ya kadar gitmiştir. Fakat bu Bizans kaynağı olayların kronolojisini burada da karıştırmıştır, zira Kutrigurların Avar egemenliğine girişi Kovrat'ın hâkimiyetinden hemen sonra değil, tam bir asır sonra gerçekleşmiştir. Yani Bizanslı vakanüvis, bu iki oğulu açık bir şekilde Kovrat'ın oğulları ve Pannonia'daki Avar ve İtalya'daki Bizans hâkimiyeti altında yaşayan Bulgarların atası olarak yazmıştır, fakat onlara bir ad dahi vermemiştir, zira kendi döneminde Bulgar genel adını taşıyan söz konusu kavim bakiyelerinin Kutrigur soyuna dair hiçbir bilgisi yoktu.⁷⁸

Yani, sonuç olarak kaynağımızın Kutrigurlar hakkındaki malumatının kaynağının da Tuna Bulgar millî geleneğinden geldiğini söyleyebiliriz, bunların hafızasında Kutrigurların kendileriyle akraba olduğu, bir zamanlar anayurtlarında onlarla birlikte yaşadıkları, fakat kendilerinden erken bir dönemde ayrılıp batıya göç ettiklerinin bilinci yaşıyordu. Aynı zamanda Kutrigurların Don'un batısında yaşayan bakiyelerinin de Kovrat'ın hâkimiyetinde olduğu biliniyordu. Daha sonra Bizanslı yazarımız bu gerçekleri kendi bilgilerine dayanarak genişletti veya yeniden ele aldı. Tuna Bulgar geleneğinden faydalanan Bizans anlatısının Onogurlardan bahseden kısımlarının açık ve net olup Kutrigurlardan bahseden kısımlarının bulanık olması ve tamamlanmaya ihtiyaç duyması gerçeği, Tuna Bulgarlarının doğrudan Onogurlardan koştüğünü açıkça göstermektedir. Fakat bununla birlikte V-VII. yüzyılda Batıda, Bizans İmparatorluğu yakınında görülen Bulgarların kendi adlarına göre iki büyük Ogur kökenli gruba ayrıldıkları netlik kazanmaktadır. İlk olarak VI. yüzyılda Kutrigur, boy birliği ortaya çıkar ki bu çok geçmeden çökmüştür, ardından bir yüzyıl sonra, bugünkü Bulgar Devleti'ni kuracak olan Onogurlar güce ulaşırlar.

Kaynağımıza göre Kovrat Han'ın Bayan⁷⁹ adında başka bir oğlu daha vardı. Bu kişi anayurdunda kalarak Hazarlara boyun eğmiş ve vergiye tabi tutulmuştur. Bayan'ın tarihî bir şahsiyet olup olmadığından şüphe edemeyeceğimizi yukarıda zaten belirtmiştik ve onun halkı içerisinde Onogurları yahut en azından Onogur boy birliğine bağlı bir kavmi aramamız gerektiğini de belirtmiştik. Ancak bundan bağımsız olarak VIII. yüzyılın ortasında, yani Onogur-Tuna

⁷⁶ Konu hakkında bkz. Zlatarsky, age, s. 91; 558 dolaylarında Avar seli Kutrigurların yalnızca bir kısmını kendisiyle birlikte Tuna-Tisa arasına sürüklemişti ve bunların bir kısmı eski yurtlarında kalmıştı. Avar Kağanı Bayan, 568'de Kutrigurları ve Utigurları kendi tebaası olarak adlandırmaktadır. Fakat 576'da Utigurları Türklere bağlı bir vaziyette görüyoruz, bu ise Menandros'un kesin olmayacak şekilde Utigur hükümdarı olarak adlandırdığı Anagaios'un Türk kuvvetleriyle birlikte Bosporus şehrini kuşattığını kanıtlamaktadır (Exc. de. Leg. s. 204, 208). Şu hâlde Don'un batısında yaşayan Kutrigurların da bir kısmının eski yurtlarında kaldığı varsayılmalıdır.

⁷⁷ Zlatarsky, age, s. 115.

⁷⁸ Bizanslı vakanüvisin keyfi kombinasyonları hakkında bkz. Fehér, age, s. 35; Bu Bizans kaynağının tarihsel açıdan güvenilir olup olmadığı yine zaten sorgulanmıştı bkz. Zlatarsky, age, s. 111.

⁷⁹ Theophanes'in iki kez tekrarlanan Βαβαϊῶν biçimi büyük ihtimalle hatalı bir dittografinin sonucuydu, müstensih Βαῖ yerine βατ yazmış olmalıydı ve metinde bu hatalı biçim kalmıştı. Yani doğru biçim Nikephoros'un Βαῖανός'udur. Bu adın etimolojisi hakkında bkz. Fehér, Die Sprachreste der Donauprotobulgaren, s. 147, 157.

Bulgarlarının çekilmesinden tam bir yüzyıl sonra Onogur adını taşıyan başka bir kavmin daha olduğuna dair kesin kanıtlarımız vardır. Bu, bazı verileri daha önceki olayları yansıtsa da her halükarda VII. yüzyılın ortalarına doğru bir araya getirilmiş olan ve yukarıda sözünü ettiğimiz piskoposluk kayıtlarından görülüyor. Yani Bizans daha bu dönemde bile Maeotis bölgesinde Onogur adlı bir kavimden haberdar idi.⁸⁰ Peki, daha VII. yüzyılın sonunda ve VIII. yüzyılın başında Onogurların eski yurdu olan “Büyük Bulgaria”da Hazar hâkimiyeti altında yaşayan bu Onogurlar da kim idi? Bu soruyu Tuna Bulgarları dışında Onogurlarla herhangi bir bağlantısı olan bir kavmin daha bilinip bilinmediği biçiminde başka türlü de sorabilirim.

Macar ana tarihi araştırmalarının en kıymetli araştırmacılarından biri olan Gyula Németh’in tespiti şöyledir: Macarların “Ungar” (Bizans’ta Ούγγροι) adı eskiden sanıldığı gibi Ogur adından değil ancak ve ancak Onogur adından geliyor olabilir (On ogur, hét magyar, Dentümogyer: MNY. XVII, s. 205-207 ve KcsA. I, s. 148-155; krş. Munkácsi: Ethnographia VI, s. 352, 361). Teşekkül eden Macarlara ilişkin en eski izler olan Macar tarih ve efsane geleneğinin de Maeotis’in doğu kıyısındaki Kuban bölgesine uzandığını buna eklersek, Onogurların anayurdunda kalanların Macarlar olduğu sonucuna varabiliriz. Fakat Onogurlar ile Macarlar arasında yakın bir etnik yahut siyasî bir ilişki olduğu varsayımını destekleyebilir miyiz? Bu soruyu, Németh’in esas tespitini tamamlarcasına János Melich gündeme getirmişti, ona göre Macarların Ungar adı, son tahlilde Eski Slavca Ugri-Ogre biçiminden gelmektedir. Batıda ise bu Bizans’taki Ούγγροι biçimi aracılığıyla yayılmıştır. Bu Slavca biçimin oldukça erken bir tarihi göstermesinden dolayı, Melich, Macarların bu adı yalnızca miras aldığı sonucuna varmıştır. Ona göre Slavlar, Onogurları böyle adlandırıyorlardı ve daha sonra aynı bölgede yaşayan Macarlara da bu şekilde geçmişti (Über den Ursprung des Namens Ungar: Archiv für slav. Phil. XXXVIII, s. 244-250). Melich’in bu varsayımı esasen Jenő Darkó’nun daha eski bir görüşüne dayanmaktadır, buna göre Onogurlar daha V. yüzyılın sonunda tarih sahnesinden silinmiş olmalıydılar (age, s. 16-17).

V. yüzyıldan VIII. yüzyılın ortasına kadar Kuban sahasındaki Onogurların sürekliliğini şüphesiz kılan Agathon’un ve piskoposluk kayıtlarının malumatlarından sonra, Melich’in bu varsayımını da düzeltmemiz gerekiyor. Zira bu görüşü sürdürmek isteseydim, Macarların Kuban sahasındaki Onogoria’ya ancak VIII. yüzyılın ortasında göç etmiş olabileceklerini var saymak durumunda kalırdım. Hâlbuki bunun aksini kanıtlayacak birçok durum söz konusudur. Öncelikle Macarcadaki ödünç sözcüklerin tanıklığına göre Macarların Ogur (=Bulgar) dilini konuşan bir kavimle uzun süre birlikte yaşamaları gerekirdi; ayrıca bazı Bulgarca ödünç sözcükler doğrudan Kafkasya sahasına atıfta bulunurlar; son olarak VII. yüzyılın ortalarından sonra Kuban sahası zaten Hazar hâkimiyeti altında idi. Yani bir kavmin Hazar Kağanlığını aşır da Maeotis’e kolayca gitmesi pek olası değildir (krş. Hóman, age, s. 45). Ancak Macarlar daha önce de buradaysa, Onogur adını coğrafî sebeplerden ötürü değil, kendileri de Onogur boybirliğine, yani Kovrat’ın Onogur-Bulgar Devleti’ne dâhil oldukları için almışlardır.

Kont István Zichy ve Gyula Németh’in Fin-Ugor kökenli Macarların Ogur (Bulgar) unsurlarla olan temasının daha Batı Sibiry’a da başladığı ile ilgili ulaştıkları sonuçlar bilinmektedir. Buna dayanarak 460 dolaylarında Kafkasya civarına yönelen Ogur kavimlerinden birinin sonraki Macarların özünü teşkil eden Fin-Ugor boylarını kendileriyle birlikte sürüklediklerini söyleyebiliriz. Bu kavmi, şayet adlarına bakarsak Onogurların arasında aramızda gerekecektir ve Onogurların tarihine bu elzem varsayımdan yola çıkarak tekrar bakarsak, Macar ana tarihindeki birçok karanlık nokta gün ışığına çıkacaktır.

Gördüğümüz gibi Kuban sahasına yerleşen Onogurlar V. yüzyılın sonunda Karadeniz’in kuzey kıyı bölgesinde teşekkül eden Bulgar Devleti’nin bir üyesi idiler ve bununla birlikte Bulgar genel adını da almışlardı. Kovrat’ın Bulgar Hanlığı’nın yönetici tabakasını VII. yüzyılın başında bunlar oluşturuyordu. Fakat bu dönemde bir şey gerçekleşti ve bunun sonucunda bölündüler.

⁸⁰ Bu gerçek elbette Piskoposluk kayıtlarında Konstantinopolis Patriklği tarafından Yahudilerin alan işgaline karşı Hazar topraklarında Hıristiyanlık misyonunu güçlendirmek amacıyla hazırlanmış, fakat neredeyse hiç gerçekleşmemiş bir taslak gören Mosin’in varsayımını değiştirmiyor.

Theophanes'in ve Nikephoros'un ortak kaynağı, Kovrat'ın ölümünden kısa bir süre sonra oğullarının birbirlerinden ayrıldığından ve ardından Hazar saldırısının gelmesiyle Bayan'ın Hazarlara vergi ödediğinden bilgi vermektedir. Bu Bizans kaynağı, Onogur Devleti'nin çöküşünü ve bölünmesini efsanevî motifler kullanarak renkli bir biçimde tasvir eder. Fakat bunun sebebi bir tür dış güç olmalıydı. Anlatıda da bahsedilen ve dolayısıyla Onogur-Bulgar Devleti'nin yıkılmasıyla sonuçlanmayıp yıkılışına neden olan Hazar baskısından başka bir şey üzerine düşünmüyoruz. Pseudo-Moses Chorenac'i'nin malumatı da bu varsayımı doğrulamaktadır. Buna göre Aspar-hruk Tuna sahasına doğrudan Hazarların önünden kaçarak gitmişti (age, s. 17, 25; krş. Zlatarski, s. 109, 123). Hâlbuki bu, Hazar Kağanlığının genişlemesine dair başka kaynaklardan elde ettiğimiz resimden de anlaşılmaktadır.

Zira Hazarlar, VII yüzyıl boyunca İdil'in güney sahasının yukarısında güney ve batı yönünde Kafkasya'ya ve Kırım'a doğru genişlemişlerdi. Bizans kaynaklarına göre Herakleios'un hükümdarlığı zamanında bunların büyük bir rol oynamaya başladıkları bilinmektedir. Bizans imparatoru 626 yılında üçüncü Pers seferi sırasında onlarla ittifak kurmuştur. Çağrılarını üzerine, Theophanes'in "Doğu Türkleri" olarak adlandırdığı Hazarlar Kafkasya'yı aşır Tiflis yakınlarında imparatorun ordusuna katılmıştır (Theophanes, 315-316; Nikephoros, 15; Georgios Monachos, ed. C. De Boor II, 670).⁸¹ Maeotis sahasındaki Onogur-Bulgar Devleti'nin güçlenmesi aynı döneme denk geliyor. Şimdi, Kovrat'ın, ölümüne dek Herakleios ile dostça bir ilişkide olduğunu düşünürsek, Herakleios'un Kafkasya'daki müttefiklerinin, imparatorun saltanatı sırasında hâkimiyetlerini Onogurlara kadar genişletmiş olma olasılığını ihtimaller arasından çıkarabiliriz. Buna karşılık 698 dolaylarında Kırım'daki Bosporos şehrinde ve Maeotis'in doğu kıyısında bulunan Phanagoria şehrinde Hazar Kağanı'nın valilerinin olduğunu kesin olarak biliyoruz (Theophanes, s. 373; Nikephoros, s. 41).⁸² Yani bütün işaretler Hazarların, Herakleios'un ölümünden (641) sonra, fakat 698'den çok daha önce Kuban sahasına adım attıklarını göstermektedir. Bütün bunlara dayanarak Maeotis'in doğu kıyısının VII. yüzyılın ortasında Hazar hâkimiyeti altına girdiği sonucunu çıkarabiliriz. Ancak Tuna Bulgarlarının batıya çekilmesi de yine aynı döneme denk geldiğinden Kovrat'ın devletin çöküşü ile Hazar fethi arasındaki doğrudan genetik bağlantıyı görmemek imkânsızdır. Bu söylediklerimiz, aynı zamanda Onogurların kavmini parçalayan şeyin Hazar baskısı olduğunu da göstermektedir.

Boyların bir kısmı batıya çekilmiş ve burada Tuna Bulgar Hanlığını kurmuştur, diğer kısım ise Bayan önderliğinde ana yurtlarında kalıp yine VII. yüzyılın sonunda Hazarlara bağlanmıştır. Şayet Onogur boyları arasında onlarla birlikte gelen ve iki asır boyunca onlarla birlikte yaşayan Fin Ugor boylarının da olması gerektiğini, dahası Macarların ikamet ettikleri yer olan Levedia'nın Bizans kaynaklarındaki Büyük Bulgaria ile aynı olduğunu⁸³ ve son olarak bildiğimiz kadarıyla Macarların uzun süre Hazar Kağanlığı ile müttefik olarak yaşadığını düşünürsek, Kont István Zichy'nin de keskin bir şekilde işaret ettiği gibi,⁸⁴ Bayan'ın kavmi içerisinde Macarları görmemiz gerekir.⁸⁵ Bu şekilde ise Onogur kavminin parçalanmasının daha savaştı Türk boy-

⁸¹ Krş. L. Drapeyron, L'empereur Héraclius et l'empire byzantin au VII. siècle (Paris, 1869) s. 216; E. Gerland, Byzantinische Zeitschrift III, s. 363-365.

⁸² Krş. Kulakovskiy, Прошлое Тавриды (2. Baskı, Kiev, 1914) s. 65, История Византии III, s. 287; A. A. Vasilyev, age, s. 186.

⁸³ Gróf Zichy István, "Levedia és Etelköz", Akadémiai Értesítő XXXVII, s. 172-184.

⁸⁴ A magyarság őstörténete és műveltségé a honfoglalásig, s. 69.

⁸⁵ Yine daha sonra göze çarpan İdil Bulgarlarını Bayan'ın halkı olarak görüp görmeyeceğimiz ya da en azından bunların da Onogurların anayurdunda kalanlardan olup olmayacakları gibi varsayımlar da ortaya çıkabilir. Keza bunlar da Maeotis sahasından kuzeye çekilmişlerdi, VI-VII. yüzyıl Bizans kaynaklarında Onogurların ve Sabirlerin komşusu olarak yaşayan bir kavmin adı olarak öne çıkan < Βαρ > Ζάλοις (Menandros, Eccl. de leg. s. 443₉), Βαρσλήτι (Theophylaktos Simokattes, s. 258₁₈), Βασίλκ' = Βαρσέκ' (Pseudo Moses Chorenac'i, s. 26), Βερζιλία (Theophanes, s. 358₈), Βερ < ζ > υλία (Nikephoros, s. 34₁₄), Βερσάλια (Michael Syrus II, s. 364) ve yine İdil Bulgar boylarından birinin adı olan Barsûla şüphesiz bu durumu kanıtlamaktadır. Fakat Pseudo Moses Chorenac'i bu kavmin İdil adasına Hazarların önünden kaçtığını kaydetmiştir. Yani İdil Bulgarlarının da Kovrat'ın devletine bağlı olduklarını varsaydığımızda (ki bu her halükarda daha olası gözüküyor), bunların birbirlerinden ayrılmaları ancak VII. yüzyılın ortasında, Hazar fethi zamanında gerçekleşmiş olması gerekirdi. Fakat böyle bir

ları Hazarlarla mücadele edemedikleri için batıya çekildikçe, daha barışçıl olan Fin-Ugor boylarının boyun eğip Hazar birliğine bağlandıkları şeklinde gerçekleştiği sonucu kendiliğinden ortaya çıkar.⁸⁶

Şüpheyeye yer bırakmayacak bir gerçek olarak görülmesi gereken Onogur kavminin bu ikiye bölünüşü, Fin-Ugor Macarlarının niçin tamamen Bulgarlaşmadıklarına ve Bulgar etkisinin bu kavmin Fin-Ugor karakterini niçin silip atmadığına da makul bir açıklama sunmaktadır. Türk asıllı Onogur kavmi, onları Fin Ugor akrabaları arasından almış ve göçün tehlikeli yollarını atlatmasında yardımcı olmuş, en az iki asır süren birlikte yaşam sırasında onlara Türk teşkilat sistemini öğretmişti, bunu kendi kültürlerinin bir parçası haline getirerek dillerini Bulgar Türkçesi ödünç sözcüklerle zenginleştirmişlerdir.⁸⁷

Daha sonra birbirlerinden ayrılmışlar ve -adı geçen VII. yüzyıl kaynağımıza göre- Macarlar yıllık vergi ödeyecekleri Hazar birliğine katılmışlardır. Hazar birliğine bağlı olarak yaşayan Macarların akıbetini tam olarak bilmiyoruz, fakat daha sonraki olgulardan, bunların Onogur etkisinden yavaş yavaş tamamen çıktıkları sonucuna varabiliriz. Macarların adı bilinen ilk lideri olarak görmemiz gereken VII. yüzyıldaki Onogur kökenli Bayan'ın hangi unvanı taşıdığını, bazı boy beyleri ile ne türden bir ilişkisi olduğunu döneme ilişkin verilerin eksikliği nedeniyle belirleyemiyoruz. Diğer bir ifadeyle, onu Macarların hakikî prensi olarak kabul edemiyoruz, zira Konstantinos'un malumatına göre, Árpád'dan önce Macarların "hiçbir zaman kendi ya da yabancı prensleri hiç olmamıştı". Ancak Gyula Németh'in yurt tutan Macar boylarının adları arasında Bulgar Türkçesi özelliklerin de olduğuna dair görüşünü⁸⁸ dikkate alırsak, yalnızca Gyula Németh'in araştırmalarından öğrendiğimiz (MNy. XXIV, s. 150) Árpád hanedanının kişi adları

durum olduğunu düşündüğümüzde VII. yüzyılın sonunda artık Kuban sahasında yaşıyor olamazlardı ve dolayısıyla hiçbir şekilde Hazar egemenliğinde olamazlardı (İdil Bulgarları hk. bkz. Marquart, Streifzüge, s. 151; Fehér, age, s. 105-106 ve Turán IV, s. 34-35).

Şunu da hatırlatmakta fayda var, Bayan'ın halkının, yani Onogurların izini Piskoposluk kayıtlarına dayanarak VIII. yüzyılın ortasına kadar takip edebiliyoruz. Zlatarsky'nin (age, s. 114) Bayan'ın halkını X. yüzyılda ortaya çıkan Kara Bulgarlar (ἡ μαύρη Βουλγαρία: Konstantinos, De Adm. Imp., s. 81₂₋₃; 945 yılına ait Rus-Bizans anlaşma metninde Черний Болгаре) ile özdeşleştirdiğini de burada ayrıca zikretmeliyim. Ancak maalesef Kara Bulgarların yurdunu günümüze kalan malumatlarla tam anlamıyla tespit edemiyoruz. Westberg "Büyük Bulgaria"yı Don ve Dinyeper arasında aramış ve Kara Bulgarların yurdunu da buraya yerleştirmişti, krş. Византийский бременникъ XV, s. 242, 248. Aynı şekilde bunlarda Kutrigurların bakiyelerini gören Marquart, Streifzüge, s. 503; Buna karşılık Zlatarsky (age, s. 114) onları Kuban sahasına yerleştirir. Yenilerde Mosin de (Сборникъ Русскаго Археологическаго Общества въ Королевствѣ С. X. C. I. s. 57) Kara Bulgarların Maeotis'in doğusunda yaşadıkları varsayımına ulaşmıştır. Ben de bu sonuncu düşünceden yana ilerliyorum ve Macarların yurt tutuşundan sonra Maeotis sahasında yaşayan Kara Bulgarlarda Macarlardan kopan bir bakiyenin olduğuna inanıyorum. Bunun yanı sıra şunları da ekleyebiliriz: Mesûdî, Macarları kesin bir dille Bulgarlar olarak adlandırmaktadır (bkz. Gróf István Zichy, age, s. 69, 76). Gyula Németh de Macarların bir kısmının Don kıyısında kaldığını düşünmektedir (krş. MNy. XVIII, s. 207, KCsA. I, s. 155). Son olarak Macarların Угри Чернии=Kara Onogurlar adının Kara Bulgar adlandırmasıyla tamamen uyumlu olduğunu da yine göz ardı edemiyoruz. Şayet kronolojik ve coğrafî sorunlar yolumuza çıkmasaydı, Σάβατροι ασφαλοι (=Μαῦρα παιδία) adıyla zikredilen Macar bakiyeleri ile Kara Bulgarların özdeşliği hakkındaki bu düşünce kabul edilebilirdi.

⁸⁶ Gyula Németh'in son araştırmaları (Magna Hungaria: Beiträge zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orientes, herausg. von H. Mzik, Leipzig-Wien, 1929, s. 92-98). Başkurt (beş-(o)gur) hakkında Macarlardan ayrılan bir grubun da görülmesi gerektiğini şüphe götürmez kıldığı için bu grubun Hazar döneminde, yani VII. yüzyılın ortasında Kuban sahasında Hazar egemenliğine giren kavimden ayrıldığına dair varsayım oldukça mantıklı durmaktadır. Kovrat'ın devletinin Isperech'in (Tuna Bulgarları) ve Bajan'ın (Macar) halkının yanı sıra Kutrigurlarla birlikte muhtemelen daha sonraki İdil Bulgarlarını ve Başkurtları da içerdiğini, yani çöküşünden sonra beş grubun ortaya çıktığını düşünürsek, Bizans kaynağının beş oğul hakkındaki anlatısının Kovrat'ın devletinin Hazar fethi sonrasında beş kısma veya bundan beş ayrı kavme ayrıldığına hatırasını koruyan bir Tuna Bulgar geleneğine dayanıp dayanmadığı olasılığını da hesaba katabiliriz. Doğuya ayrılan kısımlarla ilgilenmeyen ve onlar hakkında hiçbir şey bilmeyen Bizanslı vakanüvis bunların yerine kendisinin daha iyi bildiği ve Bizansla da ilişkisi olan Bulgar gruplarını kolayca yerleştirmiş olmalıydı.

⁸⁷ Türk etkisi Macarlara elbette sadece Ogur-Bulgar tarafından gelmemiştir. Çoğunlukla Árpád hanesinin kişi adları olan dilsel ipuçlarına dayanarak Macarların oluşumunda Bulgar-Türk olmayan unsurların da rol oynadığını varsaymalıyız. 576'dan Kovrat İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar Onogurların Türk egemenliği altında yaşadığını kesin olarak biliyoruz. Dolayısıyla Macarların Bulgar-Türk olmayan unsurlarla yoğun temaslarını bu döneme koymamız gerekir.

⁸⁸ Macar Bilimler Akademisi I. salonda 19 Kasım 1928'te icra edilen konferans.

arasında da Bulgar Türkçesi kökenlilerin (örneğin St. István'ın babası olan Géza'nın adı böyledir) olduğunu düşünürsek, Macarca gyula unvanının şüphesiz Bulgar hanedanın Dulo adıyla bağlantısı olduğunu ve her halükarda Hun geleneğinin de Bulgarlar aracılığıyla Macarlara ulaştığını⁸⁹ da düşünürsek, sonraki Macar hanedanı olan Árpád Hanedanı'nın Onogur-Bulgar Hanedan soyundan geldiğine dair ilk olarak Bálint Hóman tarafından ifade edilen bu görüşü (Magyar történet I, s. 65-67, 70, 103) bu şekilde birçok argümanla destekleyebiliriz. Yani, batıya doğru ilerleyen Tuna Bulgarlarından ayrılıp Macarların ilk hükümdarı olan VII. yüzyılda yaşamış olan Bayan'da daha sonraki Macar hanedan ailesinin atasını görmemiz gerekiyor.

Tüm göstergeler, Macarların etnik oluşumunun daha VII. yüzyılın sonunda büyük ölçüde tamamlandığını ve Hazar hâkimiyeti sırasında Macar kavminin daha önemli dış etkilere maruz kalmadığına işaret etmektedir. Onogur etkisinden kurtulur kurtulmaz onların Fin-Ugor karakteri kendini daha güçlü bir şekilde gösterebilirdi. İlk olarak IX. yüzyıl Arap kaynaklarında ortaya çıkan Fin-Ugor kökenli *Magyar* adının millî ad haline gelmesi de bunu kanıtlar niteliktedir. Fakat bunun yanı sıra Slavlar aracılığıyla yayılan Macarların ikinci adı da Onogur birliğine mensup olmalarının bir hatırası olarak Avrupalı kavimlerin dilinde kalmıştır. Homojen Onogur kavmini *Ugri-Ogre* adıyla bilen Slavların bu adı muhafaza edip Onogurlardan ayrılan Macarları da aynı şekilde bu adla anması kadar doğal bir şey yoktur. Onogurların diğer kısmı olan Bulgarların, henüz Bulgar adı aralarında yayılmadan önce, Slavlar tarafından yine bu adla bilindiklerine dair de kanıtlar vardır. Rus yıllıkları Угри Бѣлии adlı bir kavimden bahsederler.⁹⁰

Bu ad, bu zamana kadar neredeyse bütün araştırmacılar tarafından Hazarlar ile ilişkilendirilmiştir.⁹¹ Benim düşünceme göre, bu görüşün savunulacak bir yanı yoktur, zira metinlerin bağlamından görünen şu ki, bu "Ak Onogurlar" Tuna boyundaki Slovenlerin topraklarına gelmişlerdi, Hazarlar ise buraya kadar asla ilerlememiştir. Bana göre bu Угри Бѣлии Tuna Bulgarlarının adı idi, bunların eski adı olan Οὐννώγοροι adını Agathon'un malumatından öğrenmiştik. Fakat Rus vakanüvis *Bulgar* ve *Onogur* adının aynı kavme ait olduğunu bilmediğinden Tuna Bulgarlarını iki kez zikretmiştir: Önce Болгаре, sonra Угри Бѣлии. Bu, bu sonuncuların İmparator Herakleios zamanında ortaya çıktıklarına (почаша быти) dair kayıdır. Kovrat'ın ve Bizans imparatorunun yukarıda sözünü ettiğimiz ilişkilerine atıfta bulunmaktadır, bu şekilde Onogur adı Bizans'ta bilinir hale gelmiştir. Yani Rus vakanüvisin malumatı, eski bir Bizans kaynağından kaynaklanmaktadır. Şayet bu açıklamamız doğru ise, o hâlde Onogur kavminin iki kolunun en eski Rus kaynağında geçen iki eş zamanlı adlandırması vardır: Угри Бѣлии (Tuna Bulgarları) ve Угри Чернии (Macarlar). Bu "ak" ve "kara" adlandırması ise Hun-Türk kavimlerinde sıkça görülen bir özelliktir ve Ogor-Bulgar kavimlerinin adları arasında da "Ak Ugorlara" (Σαράγοροι) ve "Kara Bulgarlara" (ἡ μαύρη Βουλγαρία) rastlarız. Yani bu iki ad, bana göre, Tuna Bulgarları ile Macarların eski yakın ilişkilerinin hatırasını muhafaza etmektedir.

Macarlar, zikrettiğimiz gibi, Onogurların çekilmesinden sonra Hazar Kağanlığı birliğine dâhil idiler, buradan ise IX. yüzyılın sonuna doğru yurt tutan bir kavim olarak ortaya çıkacaklardır. Bu dönem *yuvarlak sayı hâlinde* iki yüz yılı ifade etmektedir. Bu olgu, Konstantinos'un çokça tartışılmış bir malumatıyla ilişkilendirilebilir. Zira imparator bir yerde, Türklerin (Macarların) üç yıl kadar (ἐνταυτοῦς τρεῖς) Hazarlarla birlikte yaşadıklarını ve müttefik olarak her savaşta birlikte yer aldıklarını yazmıştır (De adm. imp., ed. Bonn. s. 168₁₅₋₁₆). Bu malumatın üç yıla ilişkin kısmının doğru olup olmadığı meselesi neredeyse bütün araştırmacıları çelişkiye düşürmüştü ve bu sayıyı başka sayılarla, örneğin "üç yüz" ile düzeltmek istemişlerdir (örn. bkz. Zichy,

⁸⁹ Gombocz, MNy. XVII, s. 15-21; Hóman, A magyar hun-hagyomány és hun-monda, s. 51.

⁹⁰ Hodinka, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai, s. 32, 69; krş. MHK, s. 366-337.

⁹¹ Örneğin Melich de bunda Ugri adının Slavlar tarafından coğrafi özdeşlik yoluyla Onogurlarla etnik ya da siyasi bağlantısı olmayan başka kavimlere aktarıldığı gerçeğinden yana bir tutum sergilemiştir. Hazarların Georgios Monachos'ta (ed. C. de Boor II, s. 670) geçen Τοῦρκοι adının Eski Kilise Slavcası çevirisinin (ed. Istrin I, s. 434) Оургы olarak çevrildiğini yine belirtmek isterim, ancak bu yanlışlıkla Macarlar ile ilişkilendirilmiştir. Bkz. B. Kossányi, Ephraim, Bischof von Cherson, Missionär der "Оургы": Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Institutes und des Collegium Hungaricum in Berlin, 1927, s. 97-101.

age, s. 65, 71). Bunun düzeltilmesi her halükarda gereklidir, fakat bu ancak paleografik temelde yapılabilir.

Her şeyden önce belirtmemiz gereken, bu sayının bize kalan el yazmalarında açık bir şekilde yazılı olduğudur. Hâlbuki diğer Bizanslıların da yaptığı gibi Konstantinos'un da birçok başka yerde Yunan alfabetik sayılarını kullandığını biliyoruz. Konstantinos'un daha eski el yazmalarında bulunan alfabetik sayılarının sonraki el yazmalarında kademeli olarak sözcüklerle değiştirildiğini söylemek mümkündür. Yani, Konstantinos'un eserinin söz konusu yerinde esasında alfabetik sayının yer aldığını haklı olarak var sayabiliriz. Konstantinos'un el yazmalarını kopyaladıkları dönemde, yani X-XI. yüzyılda (De Admisintrando Imperio'nun en eski el yazması XI. yüzyılın sonuna aittir) 3 işareti olan γ'nin başka hangi alfabetik sayı ile karıştırılmış olabileceğini incelediğimiz takdirde, bunun yalnızca 200 işareti olabileceği sonucuna varırız, zira bu dönemde bu işareti gösteren σ'nin uncial biçimi γ'ye oldukça yakın duruyordu (C : Γ). Ancak Konstantinos'un asıl metninde 200 bulunuyor idiyse, bu zaman tayini Macarların Hazar egemenliğine VII. yüzyılın ortasında girdiklerine dair sunduğumuz tespitle tam olarak uyuşur.

Tuna Bulgarları ile Macarların aynı anda Onogur kavminden koptuğu ile ilgili tespitimiz yine birçok soruna sebep olan ve son zamanlarda güvenilirliği sorgulanan başka bir Bizans malumatını da açıklamaktadır. 837'de Bulgaria'da bir ayaklanma çıktığı bilinmektedir. Kaynağımıza göre, 813 yılında Krum Han tarafından esir alınan ve Tuna'nın kuzeyine yerleştirilen Makedonlar isyan çıkarmışlardı. Bulgarların bu müşkül durumlarına kaynaklarda art arda üç adla anılan yabancı bir kavim yardıma çıkagelmişti: Ούγγροι, Ούβροι, Τοῦρκοι⁹² (Georgios Monachos Cont., ed. Bonn. 817). Bu kavim, Bizans kaynaklarında ilk kez burada görülen ve bu dönemde henüz Levedia'da Hazarların müttefiki olarak yaşayan Macarlar idi. Konstantinos'un malumatına göre, yurt tutan Macarlar, kendilerinden ayrılan doğudaki kısımlarıyla da temas halindeydi ve birbirleriyle irtibatı koparmamışlardı. Yani Onogurların iki kısmı arasındaki ilişkinin ayrılmalarının ardından aşağı yukarı yüz elli yıl sonra dahi bozulmadığını ve işte tam da bu yüzden Bulgarların Macarları yardıma çağırdığını haklı olarak söyleyebiliriz. Onogur kavminin iki kolu arasındaki ilişki, ancak Bulgarların Slavlaşmasıyla sona ermiş idi, bu daha sonra yalnızca kadim ilişkilerini değil, aynı zamanda köken bilinçlerini de silmişti.⁹³

*

İncelemelerimize dayanarak Onogurların tarihindeki başlıca unsurları şu şekilde özetleyebiliriz:

V. yüzyılın ortalarında: Onogurlar Batı Sibirya'dan Kafkasya sahasına ilerleyip Kuban kıyısına yerleşmişlerdir. VI. yüzyılın ikinci yarısında: Onogur boyları Göktürk hâkimiyetine girmiştir. VII. yüzyılın başında: Kovrat Onogur-Bulgar Devleti olan "Büyük Bulgar Hanlığı" kurulmuştur. VII. yüzyılın ortasında: Hazar baskısı nedeniyle Kovrat'ın devleti çökmüş ve Onogurlar ikiye ayrılmıştır; ilk kısım Isperech önderliğinde Tuna sahasına ilerlemiş ve 679 yılında bugünkü yurtlarını işgal etmiştir (Tuna Bulgarları), diğer kısım Bayan önderliğinde anayurtlarında kalmış ve Hazarlara tâbi olmuştur (Macarlar), kimi kısımları ise kuzey doğu yönüne çekilmiştir (Başkurtlar ve İdil Bulgarları). IX. yüzyılın ortasında: Onogur-Macarlar Hazar Kağanlığı birliğinden ayrılarak batıya ilerlemiş ve bu yüzyılın sonunda bugünkü yurtlarını işgal etmişlerdir.

*

Bu açıklamalarımızdan daha başka sonuçlar da elbette çıkarılabilir. Şu soru da kendiliğinden ortaya çıkar. Şayet Onogur kavmi hem Bulgarların hem de Macarların oluşumuna aynı anda katkı sağladıysa, yurt tutuş öncesinde konuştukları dile dair çok az bilgimiz olan Tuna Bulgar kavminin Fin-Ugor Macarlar ile olan uzun süreli birlikte yaşamaları sonucunda Fin-Ugor

⁹² Bu malumatı on iki el yazmasından biliyorum ve yukarıdaki adlar, küçük önemsiz farklar göz önünde bulundurulmazsa, hepsinde aynı biçimde okunmaktadır.

⁹³ Öte yandan Macarların tarihsel Hun geleneğinin, Belar (Bulgar) adı altında Bulgarlar ile olan akrabalık hatırasını sadık bir şekilde koruduğunu belirtmekte fayda vardır (krş. Hóman, A magyar hun-hagyomány és hun-monda, s. 51).

unsurlarla karıştığını Macar analogisine dayanarak varsaymamız gerekmez miydi? Bu durumda ise Fin-Ugorcanın da en azından Macar dili üzerindeki Ogur-Bulgarca etkisi kadar Tuna Bulgarcasında dilsel izler bırakmış olma olasılığı vardır.

Fakat bu varsayımların daha fazla detaylandırılması bizim amacımızın ötesine geçecektir. Buradaki tek amacımız, Agathon'un bu zamana kadar bilinmeyen malumatına dayanarak Onogurların tarihini aydınlatmak idi. Eğer çıkarımlarımız doğru ise, Macarları teşkilatlandırıp Türkçe ödünç sözcüklerin bir kısmını veren bu Bulgar-Türk kavmini Tuna Bulgarlarının atası olan Onogur Bulgarlarda görmemiz gerekir.

ATROPATENA - ADORBAYGAN ADLI DEVLETİN DOĞUŞU

Arş. Gör. Dr. Gökçen BİLGİN AKSOY¹

KİTAP TANITIMI

Prof. Dr. Hasan Aziz-oğlu HASANOV. Atropatena – Adorbyagan Adlı Devletin Doğuşu, İstanbul: Zengin Yayıncılık, 2021, ISBN: 978-605-2315-83-5, 64 sayfa.

Günümüz bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı olan Prof. Dr. Hasan Aziz-oğlu Hasanov, 1993-1998 yılları arasında Azerbaycan dışişleri bakanı olarak görev yapmış ve 2004'te Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk "olağanüstü ve tam yetkili büyükelçi"si unvanını almıştır. Hasanov, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne hizmetlerinin yanı sıra Azerbaycan tarihi ile ilgili bilimsel araştırmaları ile bilim dünyasına da önemli katkılarda bulunmuştur. *Bakü Kız Kulesi, Bakü'deki Tengrian Pagan Kompleksi, Türklüğümüz, Birinci ve İkinci Azerbaycan Cumhuriyetleri Tarihinin İlk Aşamaları, Büyük İskender ve Atropat* konulu bilimsel eserlerin yazarıdır. Azerbaycan'ın istiklal şairi Bahtiyar Vahapzade, Prof. Dr. Hasan Aziz-oğlu Hasanov'u "O, siyasi kariyerinin hiçbir aşamasında Azerbaycan toprağının evladı olduğunu ve makama değil bu yurda, bu millete hizmet ettiğini unutmamış, üzerine düşen vazifeyi şerefle yerine getirmiştir (Azərbaycanın Tanınmış Şəxsiyyətləri, 2003: 20)." sözleriyle anlatır.

Hasanov, *Atropatena - Adorbyagan Adlı Devletin Doğuşu* adlı eseriyle ömrünü hizmetine adanmış devletinin tarihine ışık tutmaktadır. Azerbaycan'ın 27 asırlık tarihçesinin başlangıç dönemini, devlet olarak oluşum sürecini anlatan eser; "Atropatena / Adorbyagan Adlı Devletin Ortaya Çıkış Süreci", "İskit Ülkesi Aşguza Üzerine", "Aşguza Ülkesinin İskitleri, Atropatena / Adorbyagan İskit Krallığını Yaratmakta", "Atropatena Krallığına Dair Birincil Kaynaklar ve Araştırmacıların Fikirleri", "Asur İmparatorluğu İskit Hegemonyası Döneminde İskitler Tarafından Yıkılmış ve Bunun Sonucunda Atropatena / Adorbyagan Ülkesi Oluşturulmuştur" ve "Azerbaycan Halkına Dair Antik Kaynaklar" adlı bölümlerden meydana gelmektedir. Eserde söz konusu başlıklar altında Atropatena ülkesinin kim tarafından ve ne zaman kurulduğu, sınırları, Atropatena / Adorbyagan adının kökeni, belgelerle ve bugüne kadar kullanılmamış kaynaklardan - özellikle de Azerbaycan halkı ile ilgili antik kaynaklardan- yararlanılarak açıklanmıştır.

Eserin "Atropatena Krallığına Dair Birincil Kaynaklar ve Araştırmacıların Fikirleri" bölümünde; Polybius, Curtius Rufus, Pseudo-Callisthenes gibi antik dönem tarihçilerinin ve Justin Václav Prášek, Eugène Cavaignac, Wolfram Nagel gibi araştırmacıların düşünceleri etraflıca değerlendirilerek Atropatena / Adorbyagan ülkesinin kim tarafından ve ne zaman kurulduğu konusu ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Çalışmada, Atropatena ülkesinin kurucusunun kaynaklarda "Genel Vali Arbat ya da Arbakt" adıyla da anılan İskit Kralı "Kral Madius" olduğuna dair kesin bir sonuca varılmıştır. Atropatena'nın kuruluş tarihi ise -Ammianus Marcellinus ve Suriye "Karki de Beth Selokh" yazıtına göre- MÖ 612 yılında Asur İmparatorluğu'nun dağıldığı, Nineveh'in çöktüğü ve Asur Kralının katledildiği zaman olarak verilmiştir.

Asur İmparatorluğu'nu Medlerin yok ettiği yönündeki yaygın görüşe karşılık Prof. Dr. Hasan Aziz-oğlu Hasanov, tarihî belgeleri ve pek çok bilim insanının eserini inceleyerek bu varsayımı çürüten bilgiler tespit etmiştir. Buna göre yazar, Asur İmparatorluğu'nu Medlerin değil İskitlerin yok ettiğini, Medlerin Kralı Cyaxares'i yenen İskitlerin Atropatena / Adorbyagan adında bir ülke kurduklarını açıklamaktadır. Eserde verilen bilgilere göre MÖ 623'te Medlerin Asur topraklarını istila etmesi üzerine Aşguza İskit Kralı Madius, Asurlulara yardım ederek Medleri yener. Asur Kralı, Madius'u "Arbak / Arbat / Arbakt / Urbat / Orbay" unvanıyla vali olarak atar ve Madius, Asur Kralı adına bölgeyi yönetir. Herodot'a göre Madius'un Ön Asya'daki bu egemenliği 28 yıl devam etmiştir. Asur İmparatorluğu'nun yıkılması ise tam da bu

¹ Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, gokcen.bilgin@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1845-0312.

zamana, İskit hâkimiyeti dönemine denk gelmiştir. Böylelikle Atropatena ülkesinin kurucusu “İskit Kralı Madius” kabul edilmektedir.

Ayrıca çalışmada İskit Kralı Madius’un bir diğer adıyla Arbak’ın Avrupalı araştırmacılar tarafından Oğuz Kağan ile özdeşleştirilmesine dikkat çekilmekte, bu özdeşliğe işaret eden birincil kaynaklardan bahsedilmektedir.

Prof. Dr. Hasan Aziz-oğlu Hasanov, Atropatena topraklarını Aras Nehri’nin güneyi ile sınırlayan yaklaşımları reddetmiş ve Alman bilim adamı Nagel tarafından derlenen, devletin kuruluş dönemindeki haritayı sunarak onun ileri sürdüğü görüşü belgelerle desteklemiştir. Eserde; Wolfram Nagel, Alexander Nemirovski ve Hasan Hasanov tarafından birbirinden bağımsız bir şekilde hazırlanan haritaların tamamen aynı toprakları gösterdiğine dikkat çekilmektedir. Araştırmacı, sunduğu bilgiler ışığında Atropatena’nın sınırlarının Kafkas sırtları kuzeyinden güneyde Medya’ya kadar ve Hazar Denizi’nin batı kıyısından Galis Nehri’ne -Kızılırmak’a- kadar uzanan yerleri kapsadığını belirtmektedir.

Hasan Hasanov, ülkenin adını ise Kral Madius’un unvanı olan Arpak / Arpat kelimesinden aldığı kanısındadır. Doğru biçimi Atropatena (At-Orpat-ena) veya Atarpatena (At-Arpat-ena) olan kelimenin metatez neticesinde Atropatena, Atrapatena şeklini aldığını belirten yazar kelimedeki Orpat ya da Arpat’ın valinin unvanını karşıladığını; kelimenin başında yer alan “at” unsurunun “baba, büyük baba, soy atası” biçiminde açıklanabileceğini; kelimenin sonunda bulunan “ena” unsurunun ise yer adı bildiren son ek olduğunu ifade eder. Bu durumda Atropatena ya da Atrapatena “soy atası Arpat’ın ülkesi” anlamını taşımaktadır. Günümüzdeki Azerbaycan adı ise Atropatena’nın Arap fonetiğine uygun versiyonu olarak açıklanmaktadır.

Yazar, eserin sonuç kısmında dünyada ezeli adını asırlarca muhafaza edebilen ülkelerin nadir olduğunu belirterek günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İskit Aşguza Krallığı’nın ve bu krallık tarafından kurulan Atropatena / Adorbaygan ülkesinin halefi olduğunu bir kez daha vurgulamaktadır.

Sözün özü bu eser, MÖ 7. yüzyılda Asur İmparatorluğu’nun çöküşü üzerine kurulan, adını 27 asır boyunca muhafaza eden Atropatena’nın -Azerbaycan’ın- tarihine dair önemli bir bilimsel kaynak niteliğindedir. Eserin hem Azerbaycan’ın köklerini merak eden okurlara hem de Azerbaycan tarihi hakkında çalışma yapacak araştırmacılara büyük fayda sağlayacağı ve disiplinlerarası alanlara da çeşitli açılardan önemli katkılar sunacağı şüphesizdir. Azerbaycan’ın kadim tarihini aydınlatan bu kıymetli eseri bilim dünyasına kazandırdığı için Prof. Dr. Hasan Aziz-oğlu Hasanov’a çok teşekkür ederiz.

KAYNAKLAR

Azerbaycanın Tanınmış Şehsiyyetleri – Həsən Əziz Oğlu Həsənov. Red. Xəlil Əliyev. Gəncə: Gəncə Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 2003.

Hasanov, H. A. (2021). Atropatena – Adorbaygan Adlı Devletin Doğuşu. İstanbul: Zengin Yayıncılık.

PROF. DR. ŞENNUR ŞENEL'İN HAYATI VE İLMÎ FAALİYETLERİ (1969-2022)¹

Doç. Dr. Bilal KOÇ²

BİYOGRAFI

A-Özgeçmişi

Prof. Dr. Şennur Şenel, 5 Eylül 1969'da Sivas/Gemerek'te dünyaya geldi. Mustafa ve Latife Şenel çiftinin beş çocuğunun ikincisiydi. Ablası Aynur, kardeşleri; Fatih Murat, Semra ve Levent ile birlikte mütevazı bir evde büyüdü. İlköğrenimini 1981'de Gemerek Atatürk İlkokulu'nda ortaöğrenimini ise Çepni Lisesi'nde tamamladı. 1987 yılında Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi bünyesinde kurulan Tarih Bölümünün ilk öğrencilerinden oldu. Lisans eğitimini 14 Haziran 1991'de birincilikle bitirdi. Lisans öğrenciliği esnasındaki ciddiyeti, çalışkanlığı ve disipliniyle göz doldurdu. Bu özellikleri kısa bir müddet sonra onu Atatürk Araştırma Merkezi'nde uzman yardımcılığına taşıdı. Burada belli bir süre çalıştıktan sonra bölüm hocalarının isteğiyle mezun olduğu bölüme Araştırma Görevlisi olarak intisap etti.

Merhume Prof. Dr. Şennur Şenel, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 1991'de Prof. Dr. Rifat Önsoy danışmanlığında hazırlamaya başladığı "Osmanlılarda Ticaret ve Hayriye Tüccarı" konulu Yüksek Lisans Tezi'ni 28 Haziran 1994'te tamamladı. Aynı kararlılık ve disiplinle çalışmalarına devam eden Şennur Şenel, adı geçen enstitüde 1995'te Doktora eğitimine başladı. Doktora eğitimini sürdürdüğü sırada ilerleyen yıllarda çalışmayı planladığı konular üzerinde ihtisas kazanmak ve Arapça eğitimi almak için Şubat 2000-Haziran 2001 tarihleri arasında Kuveyt Üniversitesi'nde bulundu. Prof. Dr. Mehmet Bahaeddin Yediyıldız danışmanlığında hazırladığı "XIX. Yüzyıl Ortalarında Ankara Eyalet Merkezinin Sosyal ve İktisadi Durumu (H. 1260-1261/M. 1844-1845 tarihli Temettüat Defterlerine göre)" başlıklı teziyle 26 Aralık 2002'de Doktor payesini aldı.

Mezun olduğu bölümde hocalarıyla birlikte aktif olarak eğitim-öğretim faaliyetlerine başlaması ise 2003 yılında atandığı Öğretim Görevlisi kadrosuyla mümkün olmuştur. Şennur Şenel hoca için 2004-2005 eğitim-öğretim yılında yeni bir ilmî mecra açılmış ve bunu büyük bir özveri ve heyecanla yerine getirmek için Kazakistan'daki Hoca Ahmet Yesevî Üniversitesi'ne misafir öğretim üyesi olarak gitmiştir. Görev süresinin dolmasının ardından tekrar bölümüne dönmüş ve 2006'da Yardımcı Doçent kadrosuna atanmıştır. Hoca, 2011 yılına kadar Tarih Bölümü'nde, Lisans ve Yüksek Lisans programlarında "*Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Osmanlıca, Yakınçağ Avrupa Tarihi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Yeniçağ Avrupa Tarihi, Yakınçağ Osmanlı Dış Politikası, Türkiye'de Tarih ve Tarihçilik, Tarih Bilimine Giriş, Osmanlıca Tarihi Metinler, Seminer, Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri, Meşrutiyet Dönemi Fikir Hayatı*" gibi dersler vermiştir. Bu derslerinin yanı sıra 2006-2009 yılları arasında Tarih Bölüm Başkan Yardımcılığı görevini de yapmıştır. Şennur Hoca, 2010-2014 yılları arasında ilmî çalışmalarına ve derslerine devam etmekle birlikte Türk milletine ve devletine karşı taşıdığı sonsuz sevgiden

¹ Prof. Dr. Şennur Şenel'in özgeçmişi ve eserleriyle alakalı bilgiler, Yöksis, Yökakademik ve yayın dosyasında yer alan bilgilerden hareketle hazırlanmıştır. Merhume hocayla alakalı yer yer bilgilerine başvurduğum, Prof. Dr. Mustafa Turan, Dr. Taner Lülecî ve Edebiyat Fakültesi Personel İşleri Sorumlusu Neslihan Güler'e teşekkür ederim.

² Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, bilal.koc@hbv.edu.tr ORCID ID:0000-0002-2489-6580

hareketle ve dahi geleceğe dair taşıdığı ideallerini gerçekleştirmek için aktif siyasetin içinde de yer aldı. Bu doğrultuda yaklaşık dört buçuk yılı bulan bir süre MHP Kadın Kolları Genel Başkanlığını yapmıştır.

Prof. Dr. Şennur Şenel, yurtiçi ve yurt dışındaki bütün bu eğitim-öğretim faaliyetleriyle birlikte ilmî çalışmalarına da ağırlık vermiştir. 2002'den 2011 yılına kadar uzanan zaman aralığında yakından tanıyanların bildiği üzere ilmî titizliği ve ciddiyeti önceleyerek uzmanlık alanıyla alakalı yayınlar yapmış ve projeler yürütmüştür. Bu yayınlarının belli bir sayıya ve niteliğe ulaşmasının ardından 2011 yılında Doçent unvanını almıştır. Çalışmalarına ara vermeden devam eden hoca, uzmanlık alanıyla alakalı pek çok makale ve bildiri metni hazırlamıştır. Bunların yanı sıra yayımladığı müstakil kitapları, kitap bölümleri ve kitap tercümeleri de bulunmaktadır. Şennur Şenel hoca için 2019 yılı ise akademik hayatındaki bir diğer dönüm noktası olmuş ve Profesörlük kadrosuna tayin edilmiştir.

Bütün bunların hepsi birlikte düşünüldüğünde, yeni kurulan bir bölümün ilk öğrencilerinden ve mezunlarından birisi olarak 1987'de başlayan ilmî yolculuğu aralıksız otuz beş yıl sürmüştür. Son yıllarda mücadele ettiği hastalığının ağır bir hal almasının ardından 13 Haziran 2022 Pazartesi günü tedavi gördüğü Erciyes Üni. Tıp Fakültesi'nde vefat etmiştir. Hoca'nın cenazesi, 14 Haziran 2022'de Kayseri/Talas Dedeoğlu Camisi'ne götürülmüş ve burada öğle namazını müteakip cenaze namazı kılınmıştır. Ardından toprağa verileceği Talas/Zincidere Mezarlığı'na götürülerek defnedilmiştir.

Merhume Prof. Dr. Şennur Şenel'den geriye, 1 araştırma kitabı, 4 kitap tercümesi, 10 kitap bölümü, 17 makale, 10 bildiri metni, 7 derleme makale gibi akademik çalışmaları kalmıştır. Bunların yanı sıra merhume hoca, 2 kitap editörlüğü ve 2 derginin editör yardımcılığı gibi akademik görevlerde de bulunmuştur. Yine yakından ilgilenmekten keyif duyduğu öğrencilerini de ihmal etmemiş; lisans programında birçok öğrenciye Bitirme Tezi ve Araştırma Projesi dersleri altında tezler yaptırırken Lisansüstü programlarda 17 Yüksek Lisans Tezi ile 1 Doktora Tezi'ne akademik danışmanlık yapmıştır. Yine Fakülte öğrenci topluluklarına da danışmanlık yapmıştır.

B-Yayınları

Ulusal/Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:

1. Şenel, Şennur (2019). Sudan'da İngiliz İşgali ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Layihaları. *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 1 (1), 72-85. (Yayın No: 5871939).
2. Şenel, Şennur (2019). Trabzon'daki İran Konsolosluğu'nun Faaliyetleri (1877-1923). *HEFAD*, 1 (1), 83-95. (Yayın No: 5871802).
3. Şenel, Şennur (2018). Osmanlı Modernleşmesinde Kadın. *Turkish Studies*, 13(26), 1071-1090, Doi: 10.7827/Turkish Studies. 14591 (Yayın No: 4657642).
4. Şenel, Şennur & Doğanay, Pınar (2018). 1703 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Rodoscuk'ta Mülk Satışları. *Researcher: Social Science Studies*, 6 (4), 383-394. (Yayın No: 4657487).
5. Şenel, Şennur, Pulat, Hayrettin (2018). Akyiğitzade Musa Bey ve Metin Gazetesi. *Tarih Okulu Dergisi*, 0 (33), 567-588, Doi: 10.14225/Joh1233 (Yayın No: 4493276).
6. Şenel, Şennur (2017). Sebepleri ve Gelişmeleriyle 1979 İran İslam Devrimi. *DENGE*, 1 (3), 131-164. (Yayın No: 4163625).
7. Şenel, Şennur (2016). İngiltere'nin 19 Yüzyılda Basra'daki Faaliyetleri. *Gazi Akademik Bakış*, 9 (18), 187-209. (Yayın No: 3355274).
8. Şenel, Şennur (2015). 19 Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele. *Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (1), 256-274. (Yayın No: 2333096).

9. Şenel, Şennur & Yalçın, Aysun (2009). Ankara Eyaleti Haymanateyn Kazasının XIX. Yüzyıl Ortalarında Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Tespitler ve Sonuçlar. *Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi* (4), 93-111. (Yayın No: 3361160).
10. Şenel, Şennur & Tuyan, Zehra (2009). 1926-1967 Yılları Arasında Türkiye Cumhuriyeti'nde Kurulan Tesisler (Vakıflar). *Gazi Akademik Bakış*, 3 (5), 123-141. (Yayın No: 3361334).
11. Şenel, Şennur & Sayhood, Asra (2009). 1920 Telafer Ayaklanması. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 6 (1), 157-169. (Yayın No: 3361539).
12. Şenel, Şennur & Karaman, Ali Fuat (2008). Ayaş'ın XIX. Yüzyıl Ortalarında Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Tespitler ve Sonuçlar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* (9), 505-541. (Yayın No: 3361673).
13. Şenel, Şennur (2006). Millet, Milli Devlet ve Atatürk. *BAL-TAM, Türklük Bilgisi Dergisi*, 4, Prizren/Kosova, 107-116.
14. Şenel, Şennur (2005). Modernleşme ve Türkiye Cumhuriyeti. *BAL-TAM, Türklük Bilgisi Dergisi*, 2, Prizren/Kosova, 13-23.
15. Şenel, Şennur (1999). Osmanlı Düzeninde Başarının Sırrı. *Dini Araştırmalar*, 2 (5), 331-336.
16. Şenel, Şennur (1998). 60. Ölüm Yıldönümünde Atatürk'ü Anarken Türk Kadınına Cumhuriyetle Birlikte Kazandırmış Olduğu Haklar. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (3) 185-196.
17. Şenel, Şennur (1998). Cumhuriyete Yön Veren Şahsiyetiyle Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2 (3), 51-66.

Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitaplarında (proceedings) basılan bildiriler:

1. Şenel, Şennur (2018). 2. Mahmud Dönemi Osmanlı Fransa İlişkileri. 1. *Uluslararası Kanuni Sultan Süleyman Sempozyumu*, 25-33. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum) (Yayın No: 4667922).
2. Şenel, Şennur (2018). 19. Yüzyılda Ankara ve Zir. *Uluslararası Tarihte Etimesgut Sempozyumu*, 2, 249-269. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No: 4669588).
3. Şenel, Şennur (2017). Meşrutiyet Basınında İran. *Tarih, Edebiyat ve Siyasetiyle Dünden Bugüne İran Uluslararası Sempozyumu*, 207-224. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum) (Yayın No: 4080946).
4. Şenel, Şennur (2017). 1979 İran Devrimi ve Türk Basınındaki Yansımaları. *Mediterranean International Congress on Social Sciences (MECAS II)* (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No: 4081034).
5. Şenel, Şennur (2016). 19 Yüzyılın Son Çeyreğinde Karadeniz Havzasında Tuz Kaçakçılığı ve Alınan Tedbirler. *CIEPO-22* (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum) (Yayın No: 3389543).
6. Şenel, Şennur (2015). XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenciliği ve Madenciler Hakkında Tespitler ve Değerlendirme. *Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi* (Tam Metin Bildiri) (Yayın No:2333625).
7. Şenel, Şennur (2015). İngiltere'nin Basra Eyaletinde Yürüttüğü Yasal Olmayan Faaliyetler ve Basra Eyaleti Üzerindeki Emelleri (1820-1912). *Dünden Bugüne Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu*, 561-573. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum) (Yayın No: 4080881).
8. Şenel, Şennur (2010). İttihad Terakki Dönemi Osmanlı Tarım Politikalarında Arazi Islahı ve Üretim Artırılması Çabaları. *XVI. Türk Tarih Kongresi*, 150-151. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum) (Yayın No:3360940).

9. Şenel, Şennur (2009). Aneksija Bosne Hercegovine Popratne Reaksije. *Drustvo Historcara Tuzla Odsjek Za Historu sazanja Casopis Historuju* 3, 107-125. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)
10. Şenel, Şennur (2003). Cumhuriyet Dönemi Orta Karadeniz Çalışmalarının Bibliyografik ve Analitik Değerlendirilmesi, *Orta Karadeniz Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 6-11. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum).

Yazılan ulusal/uluslararası kitaplar:

1. Şenel, Şennur (2019). *Name-i Hümayunlarla Osmanlı-Fransa İlişkileri 1789-1839*. Berikan, Basım sayısı: 1, Sayfa Sayısı 288, ISBN: 978-605-7501-46-2, Türkçe (Bilimsel Kitap), (Yayın No: 5780605).
2. Şenel, Şennur (2018). *En Kadim Devirden İskenderiye'ye Kadar İran Türklerinin Eski Tarihi*. Berikan, Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 423, ISBN:978-605-7501-47-9, Türkçe (Kitap Tercümesi), (Yayın No: 5780733).
3. Şenel, Şennur (2017). *Taç Giyen Millet*. Berikan, Basım sayısı: 2, Sayfa Sayısı 209, ISBN: 978- 975-267-203-1, Türkçe (Kitap Tercümesi), (Yayın No: 4669813).
4. Şenel, Şennur (2010). *Tarih i Meşrutiyet ve Şark Mesele i Hazırası*. Berikan Yayınevi, Basım sayısı: 2, Sayfa Sayısı 138, ISBN: 978-975-267-198-0, Türkçe (Kitap Tercümesi), (Yayın No: 3363075).
5. Şenel, Şennur (2004). *Fransız İhtilâli'nin Siyasî ve Sosyal Fikirleri*. Phoenix, Basım sayısı: 1, Sayfa Sayısı 250, ISBN: 975-6565-63-2, Türkçe (Kitap Tercümesi), (Yayın No: 3363006).

Yazılan ulusal/uluslararası kitaplardaki bölümler:

1. *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, Bölüm adı: (19.Yüzyılda Gümüşhane'de Madencilik ve Madenciler Hakkında Bazı Tespitler) (2019). Şenel, Şennur. Kronik Kitap, Editör: Arif Bilgin-Burhan Çağlar, Basım sayısı: 1, Sayfa Sayısı 384, ISBN: 978-605-7635-36-5, Türkçe (Bilimsel Kitap), (Yayın No: 5780689).
2. *Gönül Sultanları, Şahsiyetleri ve Değerleri ile Ankara*, Bölüm adı: (Tarihi, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Ankara) (2018). Şenel, Şennur. Akçağ, Editör: İbrahim Ethem Arioğlu, Basım sayısı: 1, ISBN: 978-605-342-464-2, Türkçe (Bilimsel Kitap), (Yayın No: 4657883).
3. *İran'da Son Olaylar Nedenleri ve Yansımaları*, Bölüm adı: (İran'da Sosyal ve İdari Yapı) (2018). Şenel, Şennur. Berikan, Editör: Şennur Şenel. Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 178, ISBN:978- 605-2030-78-3, Türkçe (Bilimsel Kitap), (Yayın No: 4786933).
4. *Balkanlar El Kitabı*, Bölüm adı: (19.-20. Yüzyılların Denge Oyununda Balkanlar) (2017). Şenel, Şennur. Akçağ, Editör: Osman Karatay-Bilgehan Gökdağ, Basım sayısı: 3, Sayfa Sayısı 683, ISBN: 975-6467-13-4, Türkçe (Bilimsel Kitap), (Yayın No: 4678270).
5. *Geçmişten Günümüze Türk-Fransız İlişkileri*, Bölüm adı: (Osmanlı-Fransız İlişkileri) (2017). Progonati Erjada, Önger Demir Fıtrat, Akkan Güngör Fatma, Şenel Şennur, Çakmak Haydar, Karabulut Bilal, Turan Kürşad Şeyhmus, Alkan Mustafa Nail, Şıvgın Hale Fatma, Efil Yayınevi, Editör: Haydar Çakmak, Basım sayısı: 1, Sayfa Sayısı 167, ISBN: 978-605- 4160-85-3, Türkçe (Bilimsel Kitap), (Yayın No: 4028424).
6. *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Bölüm adı: (Osmanlı Devletini Kurtarma Çabaları ve Türk İnkılabına Giden Yol) (2015). Şenel, Şennur. Berikan, Editör: E. Semih Yalçın, Basım sayısı: 1, Sayfa Sayısı 499, ISBN: 978-975-267-341-0, Türkçe (Bilimsel Kitap), (Yayın No: 4678194).
7. *Kayseri Ansiklopedisi*, Bölüm adı: (Kayseri'de Boyacılık) (2009). Şenel, Şennur. İstanbul, C. 1, 261-262.
8. *Cumhuriyetin 80. Yılında Her Yönüyle Ankara*, Bölüm adı: (Cumhuriyet Başkenti Ankara'nın İmarı ve Yankıları) (2004). Şenel, Şennur. Ankara Büyükşehir Belediyesi, Ankara. 304-310.

9. *Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopruman'a Armağan*, Bölüm adı: (19.Yüzyıl Ortalarında Ankara Eyalet Merkezinde Bulunan Mahalleler, Nüfusları ve Dini Yapıları) (2003). Şenel, Şennur. Editör: E. Semih Yalçın, Basım sayısı: 1, Sayfa Sayısı 650, ISBN: 975-8736-310, Türkçe (Bilimsel Kitap), (Yayın No: 4728526).
10. *Türkler Ansiklopedisi*, Bölüm adı: (Osmanlılarda Ticaret Anlayışı ve Ticaret Teşkilatında Yeni Bir Yapılanma: Hayriye Tüccarı), (2002). Şennur, Şenel. Editör: Hasan Celal Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. C. 10, 736-744.

Diğer Yayınlar

1. Şenel, Şennur (2016). From the Beginning to te Early Century Turk Iran Relations. *DENGE*, 1 (1), 1-29. (Uluslararası) (Hakemli) (Makale Derleme Makale) (Yayın No: 3360337).
2. Şenel, Şennur (2016). Turkey Iran Relations during the 20 th Century. *DENGE*, 1 (1), 67-93. (Uluslararası) (Hakemli) (Makale Derleme Makale) (Yayın No: 3360465).
3. Şenel, Şennur. 550. Yılında Büyük Fatih ve Büyük Fetih. *Türk Yurdu*, 190, 54-59.
4. Şenel, Şennur. Türk Devlet Geleneği ve İnsan Hakları. *Türk Hukuk Enstitüsü Dergisi*, 23, 10-15.
5. Şenel, Şennur. Osmanlı Hukuk Sisteminde Suçlar ve Cezalar Üzerine-I. *Türk Hukuk Enstitüsü Dergisi*, 10, 20-23.
6. Şenel, Şennur. Osmanlı Hukuk Sisteminde Suçlar ve Cezalar Üzerine-II. *Türk Hukuk Enstitüsü Dergisi*, 15, 28-29.
7. Şenel, Şennur. Milli Devletlerin Oluşum Sürecinde Avrupa Kavramı. *2023 Dergisi*, 6, 66-72.

Editörlük

1. Denge (alan endeksleri), Dergi, Yrd. Editör, İran Türkleri, (01.12.2016-30.12.2016).
2. Denge (TR Dizin), Dergi, Yrd. Editör, Tudev Equilibrium, (15.11.2019).
3. *İran'da Son Olaylar, Nedenleri ve Yansımaları*, Kitap, Editör, Berikan.
4. *Tarih, Edebiyat ve Siyasetiyle Düünden Bugüne İran Uluslararası Sempozyumu Tebliğler*, Kitap, Editör, Uluslararası İran Türkleri Düşünce Platformu, (15.12.2017-16.12.2017).

C-Yönetilen Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri:

Yüksek Lisans Tezleri

1. Ali Fuat Karaman, (2006). *XIX. Yüzyıl Ortalarında Ankara Vilayetine Bağlı Ayaş Kazasının Sosyal ve İktisadi Durumu*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
2. Ömer Faruk Arslan, (2006). *Temettuat Defterlerine Göre (1844-1845) Havza'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
3. Mehmet Halit Özsoy (2007). *1919-1938 Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Çıkan İsyanların Siyasi, Sosyal ve İktisadi Sebepleri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
4. Aysun Yalçın Benlioğlu, (2009). *XIX. Yüzyıl Ortalarında Ankara Vilayeti'nin Haymanateyn Kazasının Sosyal ve İktisadi Durumu*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
5. Volkan Arı, *1919-1938 Yılları Arasında Orta Anadolu'da Çıkan İsyanların Siyasi, Sosyal ve İktisadi Sebepleri ve Değerlendirilmesi*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
6. Şule Yavuz, (2009). *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Milli Mücadele Döneminde Türk-İngiliz İlişkileri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
7. Zehra Tuyan, (2009). *Cumhuriyet Dönemi Tesisleri (Vakıfları) 1926-1967*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
8. Asra Sayhood, (2009). *1917-1932 Dönemi Irak Yönetimi*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
9. Mehmet Öztürk, (2010). *Tek Parti Dönemi (1923-1945) Tarım Politikalarında Devletçilik*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.

10. Fatma Zeynep Seymen, (2011). *XIX. Yüzyılda Ankara Eyaleti Beypazarı Kazasının Sosyal ve İktisadi Durumu*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
11. Dilek Altun, (2013). *XIX. Yüzyılda Bursa'da İpek Böcekçiliği*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
12. Asuman Koçak (2013). *Salnamelere Göre Ankara Vilayeti: 1871-1907*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
13. Ekin Kasım, (2016). *Tuz Nizamnamesi Çerçevesinde 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Tuzlaların İdaresi ve İşletilmesi*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
14. Hayrettin Pulat, (2018). *Akyiğitzade Musa Bey'in Osmanlı Fikir Hayatındaki Yeri ve Etkileri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
15. Şafak Varol, (2019). *II. Meşrutiyet Dönemi Basınında Parlamenter Sistem*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
16. Nimet Baykal, (2020). *19. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Suyolu Taşımacılığı*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
17. Rabar Sleman, (2021). *Tanzimat Döneminde Osmanlı-Fransa İlişkileri (Askerî, Ekonomik ve Kültürel) 1839-1876*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.

Doktora Tezi

1. Pınar Doğanay, (2020). III. Selim Döneminde Rodoscuk (1789-1808), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.

ZOR BİR VEDA YAZISI

Taner LÜLECİ¹

Can kardeşim Şennur Şenel'i 13 Haziran 2022'de kaybettik. Onu, sonsuzluğun sahibine uğurlayalı iki hafta bile olmadı, acısı hala çok taze. Fakülte dergisine onunla ilgili bir yazı yazmam istendiğinde, önce bunu nasıl yapacağımı bilemedim. Bunca yılın yaşanmışlığını birkaç satırda kaleme almak mümkün mü? Mazeret beyan edip yazmamayı da bayağı düşündüm. Sonra Şennur'u düşündüm. Neredeyse otuz yıla varan dostluğumuz ve onun meseleler karşısındaki güçlü duruşu, bu "zor" iş için bana da güç verdi.

Şennur çok genç denecek bir yaşta aramızdan ayrılmasa ve benden kendisiyle ilgili bir yazı yazmamı istese acaba neler yazardım? Cümlelerimi hep bu duygu ve düşüncelerle kaleme aldım. Yazı bittiğinde sanki ona okuyacakmış gibi...

Şennur mesleğini çok seven ve akademinin evrenselliğine çok inanan bir bilim insanıydı. Bilginin gücüne ve bilim insanların gayretine çok saygı duyardı. Uzun yıllar birlikte görev yaptığımız Tarih bölümünün önce öğrencisi, sonra hocası olarak iz bırakanlarından birisi oldu. Bölümü her zaman -bazen fazlaca- sahiplendi. Çalışma odasında zaman dururdu, mesai kavramı biterdi. Bölümü evi gibi görür, burada olmayı çok severdi. Her zaman çalışkan, düzenli ve tertipliydi.

Şennur temsil kabiliyeti çok yüksek bir arkadaşımızdı. Kendisini çok güzel ifade ederdi. İkna gücü yüksekti. Pozitif enerjisi etrafına da sirayet ederdi. Katıldığımız birçok toplantıda, birçok radyo ve televizyon programında bunu müşahade etmişimdir. Ülke içinde ve dışında katıldığı etkinliklere alanıyla ilgili unutulmaz katkılar sağladı. Yenilik ve gelişime çok açıktı. Kuveyt ve Kazakistan'da uzun, İngiltere'de kısa süreli çalışmalar yaptı.

Şenel ailesini tipik bir Türk ailesi olarak tanıyorum. Yıllardır Kayseri Talas'ta ikamet ediyorlar. Şennur, ailesine çok bağlıydı. Evlerinin denge merkezi gibiydi. Babasını birkaç sene önce kaybettiğinde nasıl üzüldüğünü iyi biliyorum. Kendisi dışındaki aile fertleri Kayseri'de yaşadığı için, Şennur da bazen Kayseri'ye taşınmayı düşünür, sonra bundan vazgeçerdi. Ankara'dan kolay kolay gitmeyeceğini bilirdik, istemezdik de zaten. Evli değildi ama aile müessesesine çok saygılıydı. Şennur, hepimizin ailesinden biri gibiydi.

Hoca olarak zor bir hocaydı Şennur. Öğrencileri ondan biraz çekinirdi. Onların iyi yetişmesini ister, bunun için özellikle lisans birinci sınıf öğrencilerini zorlardı. Osmanlıca ve metot derslerine daha bir özen gösterirdi. Öğrencilere mesafeli dursa da onları çok severdi. Maddi durumu zayıf öğrencilere zaman zaman harçlık verdiğini bilirdim.

Şennur dostluğa çok önem verirdi. Farklı sosyal çevrelerden ve mesleklerden arkadaşları vardı. Dünyaya ve ülkemize "yerli ve milli" ama aynı zamanda geniş bir ölçekten bakmasını bilirdi. Ömrü vefa etse, sosyal bilimlerde eksikliğini hissettiğimiz disiplinler arası çalışmalara yönelik faaliyetler içinde olacağı muhakkaktı. Bununla ilgili çok sohbetimiz olmuştur.

Büyük bir şehirde tek başına hayat sürdürmek ve kariyer yapmak kolay değildir, Şennur bunu başarmıştı. Uzun yıllar boyunca oturduğu Bahçelievler'i çok severdi. Fırsat buldukça farklı konularla meşgul olmaktan zevk alırdı. Müzik dinlemeyi, gezip yeni yerler keşfetmeyi ve tiyatroyu severdi. Bir ara tenis dersleri aldı, at binmeyi de istemişti ama maalesef kısmet olmadı.

¹ Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Bir aydın olarak ülke meselelerine karşı çok duyarlıydı. En uzun sohbetlerimiz, en hararetli tartışmalarımız candan aziz bildiğimiz memleketimiz üzerine olurdu. “Ne olacak bu memleketin hali” sorusuna saatlerce kafa yorardık. Ülkeyi birkaç defa düze çıkardığımız vâkidir. Mesleğimiz gereği olaylara yüzeysel bakamayacağımız için, meselelerin merkezine seyahat etmişliğimiz çoktur. Şennur, ülkeyi yönetenlere iyi tarihçilerin danışmanlık yapması gerektiğini söylerdi, haklıydı da.

Türkiye sevdasının bir tezahürü olarak, bir süre aktif siyasetle ilgilendi. Türkiye şartlarında siyaset yapmak kolay değildir. Esasen, politika, Şennur’un kırılğan ve naif yapısına uygun da değildi. Bu konuda ne alaylı ne mektepli idi. Ama o, siyaset mecrasını bir hizmet vesilesi telakki etti. Siyasetin çetrefilli koridorlarından üniversiteye üzgün döndü. Bu arada çok şey öğrenmişti. Tecrübesini, kurucusu olduğu Güçlü Toplum Derneği vasıtasıyla yine Türk toplumu için kullanmak istedi.

Şennur, kendisi için kimsenin üzülmesini istemezdi. Hastalığı ortaya çıktığında ailesini bile zor haberdar etti. “Annemin zaten yeterince hastalığı var, şimdi bir de beni düşünmesin” dedi. Birçok arkadaşı bu durumunu çok sonra öğrendi. Hastalığından hiç şikâyet etmedi. Ümidini ve inancını hiç kaybetmedi. Ama ben, her an kapısını çalabildiğim ve her an kapımı çalabilecek bir dostumu; memlekete dair tasavvurlarımızı ve ideallerimizi saatlerce konuşabildiğim bir yol arkadaşımı kaybettim. Vefatından sonra eski öğrencilerimizden ve ortak arkadaşlarımızdan onlarca kişi taziye için aradı. Gördüm ki seveni çoktu. Marifet, baki kalan bu kubbede hoş bir seda bırakmak ise, sanırım Şennur bunu başardı.

Yazının başlığını “Zor Bir Veda Yazısı” koydum ancak bu bir veda değil. Çok şükür imanımız ve inancımız tamdır. Ölürse ten ölür canlar ölesi değil hükmünce, Ruhlarımız buluşur elbet Tanrı dağında diyecek ve yakın arkadaşlarımızla Şennur’umuzu yâd etmeye ve onun hatırasını yaşatmaya devam edeceğiz.

Yerin cennet olsun arkadaşım...